

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó! Ez itt a TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat 3. évfolyam 1. száma. A NYIM 8, a TNT, a Szegedi Tudományegyetem Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoportja által évente megrendezett gender konferencián, 2012. szeptember 2-22-én elhangzott előadásokból adunk közre válogatást. A konferencia címe ezúttal *A „férfiuralom” terepei és határai* volt. Az archiválás és az olvasottság változásának érdekében ezentúl minden szám Előszavában rögzítjük a nyitó oldal számlálójának állást. Az előszó írásának pillanatában a számláló most 8340-et mutat, ami az éppen két éve indult folyóirat életében valóban örömteli szám.

Hét tanulmányt közlünk, melyeket a Szerkesztők válogattak a 2012-es konferencián elhangzott huszonkét előadásból, valamint egy TAMOP kutatás eredményeiről beszámoló tanulmányt. Valamennyi szöveg első közlés. A cikkek a férfi hatalom intézményesülésének folyamatait és eredményét, illetve a „férfiság” változatait és változásait elemzik, miközben rámutatnak a maszkulinitást övező sztereotípiákra, melyek gyakran ott kísértenek a kutatás rutinszerű előfeltevéseiben is. A válogatás lehetővé tette, hogy a (többsnyire kortárs) magyar társadalmat és kultúrát szervező „férfiuralom” terepeinek és ideológiáinak széles spektrumát mutathassuk be.

A Szám egyaránt fontos a bemutatott tudományterületek sokfélesége és nemzetközisége okán. Az itt közreadott tanulmányok sokféle intézmény és jelenség sajátosságai kapcsán vizsgálja a maszkulinitás változatait: a gyermekirodalom, a szexuális emberkereskedelem, a 19. századi férfi divatlapok, a kortárs elit újságírás, a populáris kultúra rajongói internetes oldalai, a tudományos élet kollégák között zajló kommunikációs stratégiái, az irodalom, valamint egy felsőoktatási intézmény műszaki karain a nőhallgatók esélyeiről vallott nézeteit. Az adott eseményeket és kulturális termékeket ugyanakkor a Szerzők mindig tágabb, regionális, globális közegükben vizsgálják, az adott téma sajátosságának függvényében. A határok és automatikus előfeltevések feszegetését tovább erősíti a Szerzők diszciplináris és kulturális identitásának sokfélesége.

Külön szeretnénk az Olvasó figyelmébe ajánlani Kérchy Anna *A „férfias” fogyték fikciója. Alternatív maszkulinitások atipikus megtestesülései a kortárs populáris vizuális kultúrában* című tanulmányát. A cikk alapjául szolgáló előadás nyerte el a konferencia tavaly útjára indított Közönségdíját, az 1941-ben megszületett amerikai Képregény, a *Wonder Woman* figuráját mintázó hűtőmágnest. Nagyon örülünk, hogy a díj most egy évre visszatért hozzánk.

☺ Eredetileg a Mel Ramos munkáit bemutató 2011-es, Albertinában rendezett kiállításról származik, ahová hárman, köztük a joggal büszke és boldog nyertes, a TNT Kutatócsoport tagjaként látogattunk el, az *Import - Export - Transport: Queer Theory, Queer Critique and Activism in Motion* címmel a Bécsi Egyetemen rendezett konferencián elmondott előadásunk után. Kedves Anna, gratulálunk!

Barát Erzsébet, főszerkesztő

Mészáros Zsolt

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szalonkabát és fűző találkozása a sminkasztalon, avagy a férfiasság vizuális megalkotottsága a 19. század végén

Tanulmányomban a 19. század végi magyar úriember toalett-titkait kívánom felfedni. Nem azért, hogy kellemetlen helyzetbe hozzam, vagy valamifajta *voyeur*-késztetésnek engedjek, hanem azért, hogy az olvasóval együtt megfigyelhessem, hogyan készül a jó házból való férfi. Beauvoir elhíresült kijelentése – „Az ember nem születik nőnek, hanem azzá válik” (197) – szintúgy vonatkoztatható a másik nemre. Ennek jegyében a „férfias” megjelenés alkotóelemeire kérdezek rá, különös tekintettel a divat (ruha, kozmetika) és a maszkulin test viszonyára. Vizsgálódásaim a korabeli magyar férfi divatlapok ruhaleírásaira, cikkeire, tanácsadásaira irányulnak, de kitérek, néhány hazai regény példáján keresztül, a téma irodalmi reprezentációira is.

Várjuk be egyszer türelemmel az estét, rejtőzzünk el valamely úri 'dandy' budoárjában, és mialatt minden, ami él, nyugszik és pihen; lessük el az öltözőszoba titkait. Ennek a misztériumai olykor legalább is akkora érdekességűek, mint azok a számtalanszor hallott, megunásig ismeretes 'titokszerű' rejtelmek, amik az ünnepezt primadonna öltözőparadicsomáról időnként szárnyra kelni szoktak. (Ámon 9)

Az 1980-as években körvonalazódó *men's studies* a férfiasság társadalmi, kulturális, szexuálpolitikai diskurzusait, valamint a sajátos férfitapasztalatokat és azok megnyilvánulásait kutatja. Megkérdőjelezi a férfi pozíciójának rögzítettségét azáltal, hogy a feminista törekvések analógiájára, megbontja és dinamizálja a nemi alapú bináris opozíciókat, vagyis rámutat a maszkulinitás térben és időben változó identitáskonstrukciójára.¹ Tematikai térképén a belső erények (viril), társadalmi és családi szerepek revíziója, újradefiniálása, valamint a közös aktivitás szociálpszichológiai aspektusa talán kitüntetettebb figyelmet kap, mint a vizuális megalkotottság, pedig kondicionáló szerepe éppoly kulcsfontosságúnak tekinthető, mint amazoké. A korszakunkra

¹ Hadas Miklós szerkesztői munkásságának köszönhetően a külföldi férfikutatások számos fontos szövege vált hozzáférhetővé magyar nyelven (Hadas 2001, Hadas 2009, Hadas 2011).

vonatkozó szakirodalomból George L. Mosse a *Férfiasságnak tükröire* című könyvét kell kiemelnünk, amely a modern férfieszmény kialakulásával foglalkozik a 19-20. századi társadalmi és mentalitástörténeti folyamatok tükrében. A férfiideál eredőjét a görög atlétákban látja, és az egység-arány-erő antik hármasára alapozza a modern maszkulin szubjektumot. Ezeknek a kvalitásoknak a külsőn való érvényre juttatására azonban már nem tér ki bővebben, miközben elismeri, hogy a tét súlyos, hiszen a társadalomba való beilleszkedés múlik rajta:

...a kívülállók többnyire a férfiideál testalkatával és szellemiségével szemben ítéltettek meg. Minden zsidó vagy fekete, vagy más alsóbbrendűnek tartott férfi tanúsíthatja ezt saját tapasztalatai alapján. Hány ilyen kívülálló, *outsider* alakította át testét és változtatta meg viselkedését a férfieszmény előírása szerint, hogy bennfentes, vagyis *insider* legyen? Testépítés, orrműtét, a göndör hajsálak egyenesre húzása csupán néhány példa az e cél szolgálatába állított eszközökre. (Mosse 17)

Francia nyelvterületen Anne-Marie Sohn „*Sois un homme!*” című műve mikrotörténelmi módszerekkel vizsgálja a maszkulinitás konstrukcióját a 19. század Franciaországában. Egy kisebb fejezetet szentel benne a férfiasság külsődleges jegyeinek, elsősorban az arcszőrzet első kiütkezésének, amely a kamaszok férfikorba való szimbolikus belépését jelentette maguk és környezetük számára. Azt követően a dohányzás, az ivás, az erőnlét vizuális attribútumait kapcsolja mozaikszerűen a felnőtt virilis kinézethez, azonban nem állítja az objektívet nagyobbra, hogy az egyes részletekből a férfi test társadalmilag differenciált képzetének kompozícióvariánsai kibontakozzanak a maguk egészében és változatosságában (Sohn 27-34). A magyar tudományos életben Hadas Miklós kutatásai honosították meg ennek az aldiszciplínának elméleti szempontjait. Ő a modern férfi kialakulását a sport 19. századi intézményesülésére vezeti vissza, amely során a harcos férfiasság civilizálódik, és a kooperatív, szolidaritáson alapuló mintázatok válnak benne meghatározókká (Hadas 2003).

A fentiekben kiragadott példák azt sugallják, hogy a bajusz- és szakállvisélet, a testalkat, az erő kifejtés, a harc azok a felületek, momentumok, cselekvések, amelyeken keresztül a modernitás férfiasság-koncepciója „természetes módon” ölt látható alakot, míg a külső „mesterséges” alkatrészei leginkább a transzneműség, a homoszexualitás alkategóriáinál kerülnek előtérbe. A férfikutatások a maszkulin identitások pluralitását vallják, mégis érzékelhető esetükben némi esszencializmust sem nélkülöző előfeltevés a külső megjelenésével, megjelenítésével kapcsolatban. Azt sugallják, hogy a férfi saját erőből, mintegy önmagából merítve hozza létre a férfias látványt, nem pedig applikációk segítségével. Továbbá az

alkoholizálás, a dohányzás, az izomerősítés, a csapatjáték eleve „férfitevékenységként” értelmeződnek, miközben a mögöttük húzódó nemi, társadalmi és kulturális markerek nyüzsgő változatossága és különbözősége homogenizálódik. Érdeemes kiterjeszteni a pluralizmust magára a férfieszményre is, hiszen azt láthatjuk, hogy nem egy, hanem több ideálkép kísérte végig a 19. századot, egymással hol párhuzamosan, hol kereszteződve, egymást hol elnyomva, hol felerősítve.

Csabai Márta írja a test átalakításának mentalitástörténetéről, hogy a „18-19. századi polgárság egyre többet foglalkozott az öltözködéssel, beszéddel, megjelenéssel, mint ’védőréteggel’, ami megóv a másik behatoló tekintetétől. Az a nézet, hogy a külső ’kimutatja’ a jellemet, egy újfajta kontrollt, odafigyelést hozott létre...” (126). Tanulmányomban a férfieszmények külső megvalósításának eszközeire, ha úgy tetszik, applikációira vagyok kíváncsi. Abból indulok ki, hogy a divat, egyszerre képezi a társadalmi érdeklődés, vágy és függés tárgyát (Marzel 1). Pillantásomat a magyar közép- és felső osztályra vetem, ahol a férfi test egyedül bástya, társaságban falanx, amely társadalmilag és nemileg elkülönül, őriz és véd. Naponta újrainduló őjrátáira azonban mégiscsak valahol fel kell készülnie, ahol felölti vértetét, rendbe szedi haját, arcbőrét, bajuszát. Ez a szimbolikus helyszín, a *backstage*, az öltöző, vagy a mottóban szereplő férfi-budoár, ahol a polgári férfiaság misztériumát gyanítom rejtőzni.

A ruha a fő és benne a... férfi

„A piperkőcködés végórája ütött s a férfi nemes méltóságában feltámadt”
(*Férfi divatlap* 1886a, 1)

„Egy hangverseny-öltöny áll egy corksercio-kammgarn szövetből csinált egysoros, testhez álló jakettből, egy vékony piros sávokkal átszőtt kammgarn nadrágból s végre egy szürke atlasz-selyem mellényből.”
(*Férfi divatlap* 1886b, 2)

Arszlán, dendi, divatfi, ficsúr, gavallér, gigerli, uracs. Ők azok, akik „férfi létükre” szeretnek öltözködni, és szorosabb összefüggésbe hozhatóak a divattal. Egymás szinonimáinak tűnnek, valójában a „divatos férfi” jelentésének spektrumán elhelyezkedve, más-más időszakhoz, társasági tónushoz, társadalmi osztályhoz és szintérhez tartoznak. Közös bennük, hogy megjelenésükkel, ruházatukkal keltenek feltűnést. Elnevezésükben tetten érhető pejoratív felhang magyarázatért *A Hét* főszerkesztőjéhez, Kiss Józsefhez fordulunk, aki a következőket írja a *Férfi divat* számára: „Nem faire dolog sokat törődni a külső megjelenésünkkel. Aki jól és divatosan

öltözködik, oly könnyen keveredik gigerli hírébe, amitől komoly férfinak óvakodnia kell. A tekintéllyel sem igen fér össze; tekintély és a divat nem ikertestvérek, inkább antagonisták” (Kiss 1900, 2). A 19. századi férfiruházat látszólagos egyhangúságában, aki leginkább felvillanyozza a divattörténeszeket és a kultúratudomány kutatóit, az a dendi figurája, mint olyan személy, akinél a külső látványos és tudatos megkonstruálása identitásképző funkcióval rendelkezik (Dede 155). A kifinomult öltözködés virtuóza és a szellem arisztokratája ő, aki életmódjában és felfogásában, a másik baudleriánus hős, a nagyvárosi kószálóhoz (*flâneur*) hasonlóan, magának a modernitásnak az ágense (Tacium 1998). A dendi, mintegy kiemelkedve a kor férfitársadalmából, olyan összetett kultúrajelenséggé vált a szak- és szépirodalomban, amely túlmutatva önmagán, indikátora a kor kulturális képzeteinek és modellje az új művésztípus karakterológiájának. De mi a helyzet a hétköznapi polgártársakkal? Ha komoly, köztisztületben álló férfinak óvatosan kellett bánnia a divattal, valószínű a divatnak is ugyanezt kellett tennie vele szemben, hogy létrejöjjön a mindkét fél számára előnyös üzlet.

A 19. század második felének sajtójában a női divatlapok bőségét hiába is keresnénk a férfiaknál. Léteztek ugyan kimondottan nekik szánt divatlapok, de nem bizonyultak hosszú életűnek: *Férfi divatközlöny* (1858-1863), *Férfi-divat-futár* (1864), *Nemzeti férfi-divat közlöny* (1863-1870), *Férfi divatlap* (1886-1887), *Férfi divat* (1899-1908). Rajtuk kívül a női divatlapok (pl. *Magyar Bazár*) közöltek időnként férfi divatképeket és -leírásokat. Ugyanez volt egyébként a helyzet a francia vagy az angol szintén is. A hazai férfi divatlapok az 1850-es évek végén és az 1860-as évek elején a nemzeti ipar, illetve viselet támogatását és terjesztését hirdette, majd a politikai légkör enyhülésével kezdett nyitni a világdivat, különösen az angol ízlés felé. A hivatkozási horizont módosul, a nemzeti mellé a civilizáció lép. A szókészlet lecserélődése jól nyomon követhető a *Férfi divatlap* szerkesztői beköszöntőjében:

A műveltség, a haladás valamint a polgárisodás úgy a lélekben, valamint a testhez tartozó dolgokban jelentkeznek. Minél komolyabban és behatóbban foglalkozunk a divattal és abban nem az uralkodó célt, hanem a szolgáló eszközt fogjuk felismerni, annál szabadabbá leszünk a divat ezernyi szeszélyes balgaságaitól.

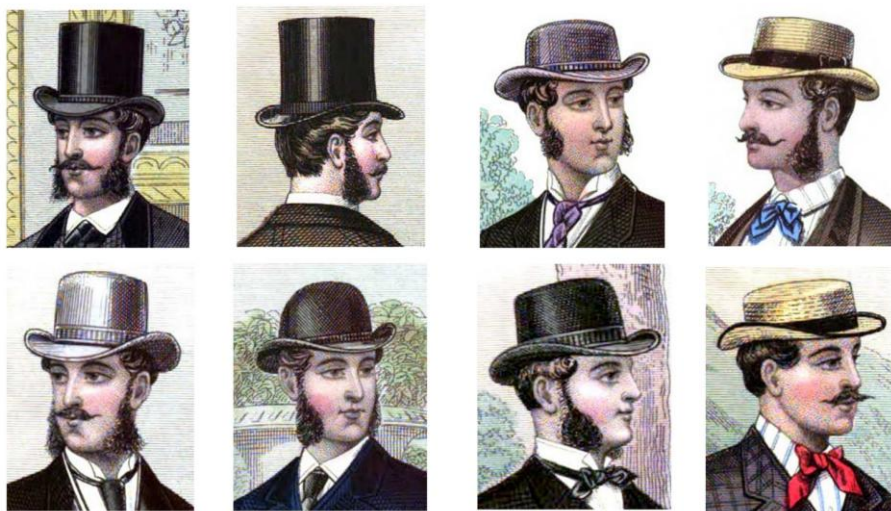
(*Férfi divatlap* 1886a, 1)

Természetesen divatújságból vagy divatképekből levezetni egy társadalmi réteg öltözködési szokásait történelmietlen módszer, de azok az irányelvek, ideáltípusok kinyerhetőek belőlük, amelyek az adott kor, osztály kulturális képzeteit tükrözik, például arra vonatkozóan, hogy a két nem milyen módon és milyen külső attribútumok segítségével juttatta kifejezésre

saját nemi státuszát, milyen hatásra kellett törekednie ahhoz, hogy az aktuális társadalmi konszenzusnak megfelelő fogalmakat mozgósítsa a szemlélőben. Ebből kiindulva, a fenti idézet rávilágít a férfidivat retorikájának azon komponenseire, mint a higgadság, a tudatosság, a megfontolt tempó, amelyek a polgári szubjektum alapértékeire rezonálnak. A ruhaleírásokban a méreteknak van jelentősége: hol lehet szűk, hol pedig bő, hány centire szabad hagyni a felvarrást, meddig érhet az ujj, mekkora a távolság a gombok között. Nem a színek intenzitása vagy a valőrök gazdagsága a fő kritérium, hanem az összhang, a párosítás, a választás. Nem gyönyörködtet, viszont praktikus, tartós, méltóságteljes és mérnökien precíz, mint amilyen a korban elvárt jól szituált férfihabitus. A Mosse által felállított egység-arány-erő hármasa uralkodik a szabázasztalon. Az 1936-ban napvilágot látott *Öltözködés és divat* című kézikönyv férfiakat érintő fejezete is a komoly ünnepélyességet hangsúlyozza: „A férfidivat nem ugrál. Évek kellene hozzá, míg megmászul. Vezérmotívumai, akár egy Wagner-trilógiában, egyformák, ismétlődnek. Csak hangszerelésük lep meg néha újszerűségével. Kis külsőségei (nyakkendő, kesztyű, cipő) formálódnak csak át” (Feiks 1936a, 37). A megfontolt tempóról alkotott képet kritikai megvilágításba helyezi F. Dózsa Katalin divattörténész észrevétele, miszerint a férfi öltözködés és külső alakulásának ritmusa a valóságban megegyezik a nőivel. A 10-15 éves periódusváltások során változik a haj-, szakáll- és nyakkendőviselet, a kabátok, mellények, ingek szabása (F. Dózsa 212). A férfiruha leírásokban működő retorikának az állandóságot kellett sugározni a fogyasztói felé, miközben belső törvényszerűsége és lételeme a folyamatos megújulás. Az ebből fakadó paradoxont kívántam érzékeltetni a fejezetet bevezető két mottóval. Mindkettő 1886-ból származik, ugyanannak a lapnak az egymást követő számaiból, míg az első elutasítja a piperkőcködést, addig a második a hangversenyöltöny kammgarnszövedein, és az azzal harmonizáló szürke atlasz-selyem mellényen időz kedvtelve. Tehát azon benyomásunk ellenére, hogy fantáziátlan és unalmas lett volna egy 19. századi úriember öltözködése, azt figyelhetjük meg, hogy változatlanul működteti a divat hatásmechanizmusainak gazdag és differenciált eszköztárát. Minden ruhadarabnak meg volt a külön jelentése, funkciója, elnevezése. Akár egy olyan alapidarabnál, mint a kalap vagy a mellény, egy azon időben hihetetlen széles repertoárral szembesülhetünk mind fazonban, mind színben.

Férfimellények, 1897 (forrás: [MMoA Digital Collection](#))

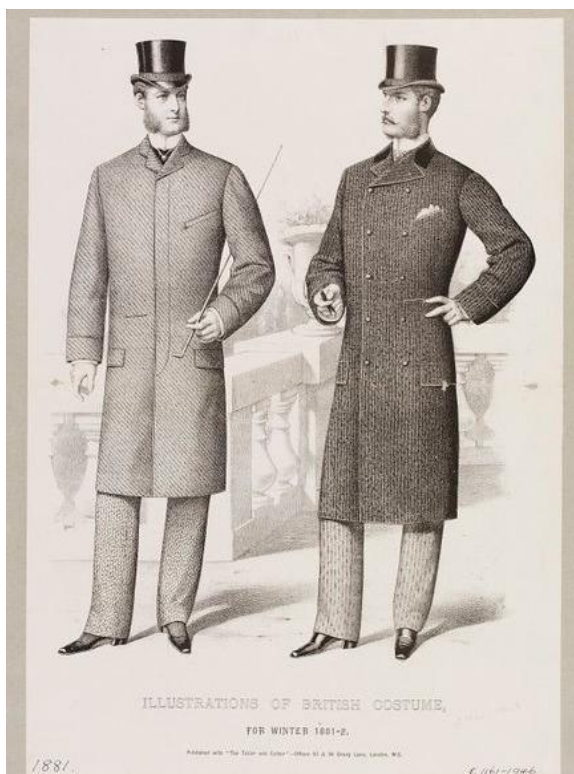
Viktóriánus férfikalapok (forrás)

Aradi Fekete Paula, a *Fővárosi Lapok* divattudósítója az 1894-es férfifrizurák tipológiájába kalauzolja el az olvasót:

A walesi herceget utánozva most minden 'előkelő' férfi, szakállát oldalt rövidre nyírva és elől jó hosszúra eresztve. A haját pedig 'à la Vierge' hordják az urak, mert az addig égnek meredő 'à la brosse' hajviselet többé nem divatos; most középen szétválasztva, s természetes hullámokra fésülve, hordják a haját. A választék a nyakszirtig vagy a fej búbjáig érhet, tetszés szerint. Ha a választék oldalt van alkalmazva, neve 'à la jockey'.

(1853)

Ahogy a cikkrészletből is kiderül a korszak, azaz a 19. század második felének úriember-példaképe az öltözködés terén hosszú évtizedeken

Angol férfidivat (1881-1882, tél). Forrás: Digital Collection from Victoria & Albert Museum.

keresztül a walesi herceg, a későbbi VII. Edward brit király. Az általa képviselt irány a maga egyszerű, testhez álló szabászati munkájával a férfiasság koherens vizuális egységét lett hivatott képviselni, amely plasztikai hatásra törekedett. A ruhának tökéletesen kell simulnia, egy ráncot sem szabad vetnie, vagyis megbontania bármely részletében az egységes összhangot. Ez nem feltétlen a fizikai adottságok érvényre juttatását jelentette, sokkal inkább azt, hogy a szövet burokként zárta körül a férfitestet. A kifogástalan gentleman állig begombolt, arcát szőrzet fedi, kezét kesztyű, fejét kalap (ld. bal oldali ábra). A ruhákat vattával bélelték, hogy

elrejtve a fizikai esetlegességeket, megformázzák, uniformizálják az áhított és előírt plasztikai jelleget. Például a már fentiekben idézett Kiss József a zsákszabást és a csőnadrágot, mint a férfiruházat általános jellemzőit kárhoztatta, amely formátlanná teszi az alakot:

Egy fél század óta a mi férfidivatunk alig ment át valami nevezetesebb evolúción. Mindig ugyanaz a zsákzubbony, hol alul keskenyebb, hol felül; mindig ugyanaz az esztétikátlan bugyogó, mely a lőcslábaknak kedvez, de az adoniszi lábikrákat irigyen rejti el szeméink előtt. (...) Mintha a mi ruhaviseletünket a csámpások kedvéért találták volna ki és színeit blazírtak és életuntak kedélyvilágához alkalmazták volna. Az ünnepi dresszünk fekete, a hivatalos frakkunk fekete és ami nem fekete, az legalább is szürke, egyhangú, búskomor, beteg. (Kiss 1900, 1)

Pekár Gyula is a régi korok, elsősorban a rokokó kosztümök pompája mellett szállt síkra a *Férfi divat* hasábjain, mert „a jelenkor ’föltünést kerülő’ szabóművészetének az is a célja, hogy lehetőleg ’neutralizálja’, diszkréten eltüntesse a testet” (1-2). Tehát az az érdekes paradoxon áll elő, hogy míg a walesi herceg által megtestesített ideál a testre simuló, „plasztikus” viseletet írta elő, addig valóságban kiváltázott, a testet a legkevésbé figyelembevevő szabászati megoldások érvényesültek, amelyek láthatatlanná tették a fizikumot. Barthes írja *A divat mint rendszer* című nagyhatású művében, hogy egy „ruházat plasztikus értelme sokkal inkább függ elemeinek kontinuitásától (vagy diszkontinuitásától), mint a formájától” (105). A francia filozófus szerint a ruházat a varrásnélküliség álma, a retorika szintjén a testtel való egylényegűsége törekszik, és diszkontinuitás, azaz a nyílások, hiányok arányától függően válik erotikussá. Egy női toalett leírásában a dekoltázsok, az áttűnő csipkék, sejtető kelmék, kivillanó fodrok fontos szerepet játszanak, a férfiaknál ez elképzelhetetlen. Talán azért, mert, ha átszínezi őket az erotika, akkor kiszolgáltatottak lesznek, amely nem része a kor maszkulin képzeteinek, sőt a legtávolabb áll a virilista eszménytől. Ki lennének téve a tekinteteknek, tárgyasulnak, kikerülnek a megfigyelő állásukból, ahonnet pásztázták a nők színpompás látványát. Esetleg kritika érheti a beesett mellkasukat, csapott vállukat, rossz testtartásukat, dongalábaikat, márpedig ez sértené a világban és a családban betöltött köztiszteletben álló polgári patriarcha tekintélyt, vagy a társasági szintéren gyakorolt hódító világfi szerepét. Ezért írhatta Kiss Gerő, Mangold Béla Kolos és Pekár Gyula polémiájához kapcsolódva, amely a férfidivat fantáziátlan, dísztelen állapota körül zajlott, hogy bár megérti a fiatal író ellenvetéseit, és elismeri, az esztétika az ő pártján áll, de ő személy szerint örül az elrejtésnek, mert nem minden férfi rendelkezik olyan héroszi testalkattal, mint Pekár (Kiss Gerő 3). Ugyanakkor tanulságos adalék az észlelés szelektív mivoltára vonatkozóan (Klapper 1960), hogy Kiss József vagy Pekár Gyula abban az időben panaszkodik a férfiruhák fakóságán, a fekete és a szürke dominanciáján, amikor a színes, mintás ingek és kiegészítők egyre népszerűbbé és elterjedtebbé válnak az 1890-es évektől kezdve szerte Európában, amelynek maga a *Férfi divat* is lelkes fóruma.

A férfi szépség fenntartásának, ápolásának és növelésének titkai

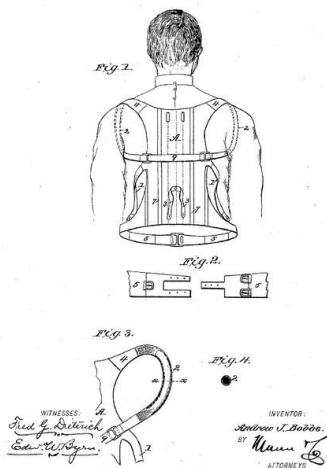
“A piperézés divatja eltűnt, mint a tegnapi hó, és nincs senki, aki siratja.”
(L’homme d’or 2)

A fejezet címét Wohl Janka egyik művétől kölcsönöztem annyi módosítással, hogy a „nő” helyére férfit tettem. Ugyanis hiába keresnénk ilyen témájú könyveket a 19. század második felében, nem nagyon találunk. A polgárjogi mozgalmakon keresztül megkonstruálódó férfi dolgozik a családjáért, a közösségért, a hazájáért, felelős, komoly, szorgalmas, azaz a korábbi abszolutista rezsim arisztokrata szubjektumának ellenpontja. A kor társadalmi etikájába nem fért bele az a férfi, aki krémeket használ, hajsütővasat, esetleg púdert, ha mégis, azt higiénának nevezték, nem szépségápolásnak. Ugyanakkor fontos hozzátennünk, hogy a szépségápolási szerek használata a nőknél, legalább is a jó házból való úrilányok esetében sem volt megengedett (Lipovetsky 9).

Vajon tényleg eltűnt volna a piperézés, mint a tavalyi hó? Miket találunk a társaságban forgó háziúr toalettasztalán, a fésűn kívül? Vay Sándor szerint erősen illatos szappanokat, parfümöket, köröm- és hajkeféket (2). F. Dózsa Katalin írja az 1900 utáni férfidivatról, hogy az „arc jól táplált, enyhén rózsaszín, amit esetleg púder támogat” (214). Történeti példaként Nagy Endrét idézi, aki Kossuth Ferencről jegyezte fel, hogy „fehér arca

simaságát, üde rózsaszínben derengő zománcát a kozmetika varázsszereivel támogatta” (214). A valós arányok felderítéséért érdemes volna a különféle gyógyszertárak üzletkönyveit végigböngészni, vajon hány férfi megrendelőnek szállítottak krémeket, arcvizet, pakolásokat. Talán hasonló számokat kapnánk, mint a fűzők esetében. 1903-ban egy párizsi fűzőgyár peréből pattant ki a hír, hogy a cég nagy mennyiségben gyártott midert férfiaknak. Franciaországba évenként, több mint 18.000 darab kelt el, Angliába 3000 darabot exportáltak, főképp tisztek részére. Korábban a német hadsereg katonái is innét szereztek be a midert, míg egy berlini gyárossal

(No Model.)
A. J. BOBBS.
SHOULDER BRACE CORSET.
No. 432,363. Patented July 15, 1890.

A. J. Bobbs vallfűző-szabadalma
ferfiaknak (1890)

sikerült jóval kedvezőbb anyagi feltételekben megállapodniuk (*Férfi divat* 1903a, 10). A *Férfi divat* következő számában a névtelen tárcaszerző azon csodálkozik, hogy angol újsághirdetések között bajuszos, fűzőbe bújtatott férfi képére bukkan, amelyet elsőre nem is tud értelmezni: „Titokzatosnak találtuk ezt a figurát, de azért nem egykönnyen szántuk rá magunkat, hogy e miatt a kereskedő céghez kérdést intézzünk. Végre is győzött a kíváncsiság és meginterpelláltuk a hirdető angolt” (*Férfi divat* 1903b, 6). A válaszból megtudjuk, hogy atletikus, katonás megjelenésű urak viselik elsősorban sportokhoz, vadászathoz a szoros, erős csontú magas mídert, azért, hogy testük feszes tartását, valamint a ruha kifogástalan állását könnyebben megőrizhessék. Tehát, pont a férfi szépségideál előírásait érvényesítette: a szoborszerű megjelenést, a testtel egylényegű ruha látványát. A szerzőnél érezhető a kezdeti megrökönyödés, majd a zavar, mikor praktikus magyarázatot kap. Vajon váratlan, korábban nem tudott felfedezésként érte vagy csak nem tartotta helyénvaló beszéd- és reklámtémának a nyilvánosság előtt? Feiks Jenő adhatja meg rá a választ, aki negyven évvel később is azt fejtegeti, hogy a haskötő, alias fűző milyen kínos téma még hazánkban, pedig külföldön igen elterjedt, főleg Angliában. Frakkhoz veszik fel, mert szebb tartást és mellkasi domborulatot eredményez. A legtöbb használója színész. Majd hirtelen elhallgat: „ne beszéljünk erről. Toalett-titok” (Feiks 1936b, 262). Fűző hirdetésre eddig még nem

Férfifűző újsághirdetés: The Queen (1893)

lettem figyelmes 19. századvégi magyar lapokban, de szakáll és hajnövesztő, -ápoló szerekre igen. Ezek a kozmetikai termékek, mint a bajuszpedrő, amely illat- és festékanyagot is tartalmazott, nem számított titkolnivalónak, sőt. A *Révai lexikon* szerint a viaszból, zsírból és velencei terpentintől való elegy „eredetileg magyar kozmetikus készítmény”, és a legismertebb márka a tiszaujlaki (453). A korabeli reklámokból megtudjuk, hogy a hazafi szükségessé

kelléke. A hirdetések szövegei a bajusz ősi magyar jellegére apellálnak. A reklámfigurák árvalányhajás parasztleányeket, huszárokat ábrázolnak.²

A legszebb férfiarcznak

sínes kellemes kinézése, ha bajusza kuszált és ápolatlan, ellenben a kevésbé csinos ábrázat is jó hatással van az őt szemlélőre, ha bajuszát rendbe hozva daltáncos viseli, ezért senki se mulasztja el a cs. és kir. szabadalm.

magyar bajuszkötőt

megszerezni, ezen egyedüli megbízható módszert, mely a legbiztosabb bajuszt is alig 10 percnyi használat után egy bármilyen tetszésű tartós formába hozza, mellőzve az ártalmas sütést és kenést. **Ára dróbként 50 kr.** Vidékre 60 kr., előleges beküldése után (bélyegeken is) bérmentve küldi

Grün Ármin, Bécs, XIV., Fischergasse 45 a.

Mint a nőknek a szép haj, úgy a férfiak ékessége a szép bajusz.

A magyart és idők óta erős nővési bajusz jellemzte. Tehát, hogy hűek legyünk őseinkhez, a bajusz növesztését el ne hanyagoljuk, miért is használjuk a világon már elősmert legjobb bajusznövesztő- és bajuszápolószert, **a híres Hajdusági pedrót**, melylyel a legkisebb bajuszt is rövid időn át nagygyva lehet növesztetni. A híres Hajdusági pedrót teljesen ártalmatlan anyagokból készült, szép állásban tartja, nem töri, nem tépi ki a bajuszt, vajpuha és sohasem keményedik meg. Kapható fehér és barna színben. Próbadoz 50 f., 1 nagy doboz 1 K. 3 doboz 2 K 15 f., 6 doboz 3 K 65 f. utánvétellel. Készíti a feltaláló **Grósz Nagy Ferencz gyógyszer., Debrecen, Kossuth Lajos-utca** az „Egyszervus” gyógyszerár.

Főraktár: **Török József gyógyszer., Budapest, Király-u. 12.**

Forrás: Magyar Bajusz Társaság [honlapja](#)

A sminkelő férfi irodalmi reprezentációi a 19. század végén

„S a' viszony felbomlik apa 's fiú között” (Shakespeare 158)

Kiss Józsefnél merült fel a szelektív észlelés (*selective perception*) a monokróm kontra színes férfidivat kapcsán.³ Vajon beszélhetünk-e ilyenről az irodalmi regénynarrációs eljárásokban, negligáltak-e az írók az olyan információkat, tulajdonságokat, amelyek nem fértek bele a kor férfieszményébe? A nőknél fontos, karakterábrázoló jelentőséggel bír, hogy pongyolát viselnek vagy egyszerű szabású házi ruhát, a szövet fénylik vagy tompa, hol zárul össze és hol nyílik szét a maszkulin tekintet előtt. De a magyar (férfi) narrátor ugyanezt fontosnak tartja-e megemlíteni, sőt részletezni a férfi hősöknél vagy azzal kell szembesülnünk, Pekárral szólva, hogy a férfitest neutrális zóna? Talán azzal ritkábban találkozunk hazai területen, mint Justh Zsigmond a *Pénz legendája* (1893) című művénel, ahol részletekig menően megtudjuk, hogy Sándor a jachtkirándulásra sötétkék jerseyt, jachtsapkát, vitorlavászon nadrágot, és sárga bőrcipőt visel. Itt is azért, mert az elbeszélő, Belényessy Mária, nő.

² A Révai lexikon szerint a bajusz „nemzeti jelleghez való szívós ragaszkodás külső kifejezője” (452).

³ „Klapper ezt Leon Festinger kognitív disszonancia-redukció-elmélete (1957) nyomán azzal magyarázta, hogy az ember kerüli a disszonáns helyzeteket, azaz igyekszik megszabadulni mindazoktól az információktól és véleményektől, amelyek saját, gondosan felépített világképének újragondolására késztetnék, mert világképének újragondolása túlságosan sok kognitív energiáját kötné le” (Bajomi-Lázár 83).

Érdeemes volna átfogó kutatást folytatni a magyar irodalom egyes korszakaiban, hogy kiderüljön milyen helyzetekben, intencióval és kifutással exponálódik a karakterek férfiasságának vizuális megalkotottsága.⁴ Én a jelen tanulmányban csak próbaméréseket hajtok végre a 19. század második felére fókuszálva, és a következő műveket vonom be az elemzés körébe: Kiss József: *Budapesti rejtelmek* (1874), Wohl Stefánia: *Aranyfüst* (1887), Reviczky Gyula: *Apai örökség* (1884, 1887) és Herczeg Ferenc: *Egy leány története* (1899). Ezekben a szövegrészletekben rejlő diskurzusháló detektálását, az első és az utolsó kivételével, egy korábbi tanulmányomban már elkezdtem. Akkor a halálesztétika és az apa-fiú kapcsolat felől végeztem „próbatisztításokat” (Mészáros 62-65). Ezúttal a szépirodalmi beavatkozások és a kendőző szerek funkciójára, szerepére, jelentésségére kérdezek rá.

Wohl Stefánia *Aranyfüst* című két kötetes regénye a 19. század végi magyar uralkodó réteg belső szerkezetét (életmód, eszme, pozícióharc) mutatja be.⁵ Az egyik mellékalaknál, Vanderbilt Róbertnél kap hangsúlyt a kendőző szerek motívuma. Esztétikai korrekcióra akkor derül fény, amikor párbajban súlyosan megsebesül, és a haláltusa során a veríték lassan kioldja a festéket az arcáról és a hajtincseiről: „[...] a fűzőváltól megszabadulva, teljesen összeesett, míg őszülő hajáról a halál verítéke választotta le a párnákra csepegő fekete festéket, és tömörítette piros foltokká az arc számtalan apró ráncában felszaporodott rózsaszínű rizsport” (Wohl II. 278).

A cselekményben korábban nincsenek előrejelzések Vanderbilt Róbert szépirodalmi praktikáira. Egyetlen egy résznél csúszik félre az álca, és pillanthatja meg az olvasó a férfi belső karakterét, mikor az egyik főszereplővel, Lizával kettesben van, és eluralkodik rajta a nő iránti vágya, ekkor arca „vagyteljes, faunszerű kifejezéssel egyszerre szörnyű vénné vált” (Wohl II. 265). Egyébként viselkedése, megjelenése mindig választékos, finom és fiatalos. Keze fehér és ápolt (Wohl II. 185). Tekintete ábrándos, gyermekded szelídségű (Wohl II. 194). Például a fiával egyik közös jelenetében, ő tűnik ifjabbnak, frissebbnek a saját gyermeke mellett, akinek arca megviselt, vonásai élesek, és halántékán őszül (Wohl II. 221). A szerző ezzel a kontraszttal a két maszkulin szubjektum morális ellentétét érzékelteti, míg a mágnás apa tetteit a társadalmi külsőségek és érdekek vezérlik, addig a fiú, orvosként a közjóért munkálkodik. A látszatokkal operáló narrációs eljárás éppen azért időzítette a történet végére a teljes lelepleződést, hogy

⁴ A divat szépirodalmi vonatkozásairól az utóbbi évtizedekben élenkült meg a szakmai diskurzus francia és angol nyelvterületen (Fortassier 1988, Hughes 2001, Marzel 2005, Aindow 2010)

⁵ A MEK (Magyar Elektronikus Könyvtár) digitalizálta a regény második kiadását (1907), így hozzáférhető a szöveg online.

Vanderbilt Róbert alakjába transzponálja a regénycímben szereplő, csillogó, de valójában vékony felszín, az „aranyfüst” talmi mivoltát.

Reviczky Gyula *Apai örökség* című regényében a festéktől megszabadult férfi látványa szintén a halál drámai szituációjában tárul fel. A főhős, Fejérházy Tibor a ravatalnál látja viszont apját, akit előtte, a betegsége idején nem látogatott, így a fizikai leépülés folyamatát sem kísérhette figyelemmel. A benne élő utolsó kép és a jelen közötti feszültség robban a következő jelenetben:

Fejérházy Béla eltorzult vonásokkal, festett fakoporsóban feküdt a szoba közepén. Feje kopasz volt, s ami kevés haja még látszott, az is fehér volt, mint a hó, szájába csüngő, kajla bajusza is alig mutatta nyomát hajdani fénylő feketeségének. Azelőtt izmos, férfierőtől duzzadó karjai iszonyúan le voltak soványodva; arcát, homlokát sötétbarna foltok éktelenítették, majdnem olyanok, mint a kolerában megholtakét. (Reviczky 38)

Annak ellenére éles a kontraszt a múlt és a jelen között, hogy mind az olvasó, mind pedig a fiú tudott Fejérházy Béla fiatalító szereiről. Már a mű elején kiderül, hogy az apa megözygyülése után parókát kezd hordani, mert újrakezdi a legényéletet (Reviczky 16). Későbbiekben a férfi Bécsbe utazik peres ügyét intézni, hazaérkezésekor a sikeres, anyagi haszonnal járó eredményt a megújított külső, mint a huszárosra kipödört, koromfekete bajusz, a mesterien felfésült, új paróka, valamint a daliás tartás mutatja. Ötvenhez közeledett ekkor, de harmincnak tűnt, jegyzi meg a narrátor (Reviczky 25). Mintha a Szikra álnéven publikáló Teleki Sándorné erről a férfitípusról írta volna a következő jellemzést: „Az ötvenes férfi a legmeggrögzöttebb hiú. Fiatalosan öltözködik, fiatalosan kurizál, fiatalosan éli az életet. Pajtásainak fiatal embereket válogat össze, s ha házasságra vetemedik, van rá gondja, hogy felesége ugyancsak fiatal legyen” (Szikra 1553). Ugyanakkor Fejérházy Béla fia előtt titkolta széépészeti praktikáit, azt nem tudjuk meg, hogy azért, mert meg akarta őrizni az apai tekintélyét, vagy pedig azért, mert szégyellte egy másik férfi előtt ezeket a beavatkozásokat, valószínű mind a kettő. Mindenesetre a parókáját sosem vette le otthon, sőt abban aludt. Ha pedig otthon napközben félrecsúszott fején a vendéghaj, akkor élénken másról kezdett beszélni, hogy elterelje a figyelmet. Tibor fia azonban észrevette ezeket az elterelő hadműveleteket. A bajuszfestésről is úgy szerzett tudomást, hogy mostohája bizonyos időközönként vonakodott férjét megcsókolni a fekete „bajuszpedrő” miatt (Reviczky 33). Az apa egészségének romlásával egyenes arányban változik a külseje, a gonddal kendőzött felületek felszínre kerülnek, de még mindig tartja magát fia előtt, és nem engedi láttatni azt a fizikai metamorfózist, vagyis az öregedés és

sérülékenység testi valóját, amellyel a ravatalnál kell szembesülnie a főhősnek.

A bajuszt, mint a férfias megjelenés kitüntetett identifikációs elemét Anne-Marie Sohn is elemzi a katonai allúziók tükrében (28). Magyarországon is a vitézség attribútumnak számított a viselete, amelyet Fejérházy Béla is beépít huszáros megjelenésébe. Érdekes megfigyelni, hogy a fiával való kapcsolatában milyen központi szerepet kap a ruha. A hullámzó egzisztenciális helyzet fényesebb szakaszait leginkább az illusztrálja, hogy a fiút divatosan kiöltöztetik. Tibor gyerekkorában hét-nyolc évig nem látta apját, aki folytatva legényéletét, udvarolt, vadászott, lovagolt. Távol lévő szülőjéről egyetlen emléket őriz abból az időből, amikor ruhacsomag érkezik tőle, sarkantyús csizmával, lilaszín magyar nadrággal, cifra, hímzett szűrrel (Reviczky 11). A mulatozós, felelőtlen, daliás „huszáros” maszkulin szubjektum mintegy átöröklődik a viseleten keresztül a főhősre. Ráadásul a tényleges örökség, az apa halála után, szintén csak ruhadarabokból áll: fényes cylinder, divatos színű, világos felöltő, kék téli mellény, két nyári nadrág, tajték szopóka, monokli, sétapálca, karneol pecsétnyomó (Reviczky 43). Közülük a felöltőt kezdi el hordani Tibor, miután saját magára igazította.

Kiss József *Budapesti rejtelmek* című regényének Marmarossy Tibold figurája, aki idős, egykori ünnepelt gavallér, szintén a legényember látszatát igyekszik megőrizni: „Öméltósága már teljesen kiélt, kimerült embernek látszik, hanem a gond, melyet toalettjére fordít, a pirosító arcán s a választékos öltözet mutatják, hogy még nem akar végképp lemondani a világ örömeiről” (47). Ifjúsága különféle, válogatott élvezetekben telt, gazdag és előkelő családi háttéréből adódóan nem kellett anyagi gondokkal megküzdnie. Csapodár természete miatt „elaggott Don Juanként” fejezi be az életét (47). Gyermeektelen agglegényként tűnik fel először a műben, majd fokozatosan kibomlik, árnyalódik a karaktere. Kiderül, hogy apa, mert született egy házasságon kívüli fia, csak nem ismeri a hollétét. Öregkorában nagyerőssel keresteti, meg is leli Cserni Viktor személyében, de igazi kapcsolat már nem tud kialakulni halála miatt.

Herczeg Ferenc *Egy lány története* című regény fókuszába a „férfi szépség” jelensége kerül. Az egyik mellékszereplő, Tatáry Gedeon fiatal, szegény származású képviselőből lett megyei főispán „fiatal, viruló és szinte meglepően szép férfi volt. Pompás, bár asszonyosan puha és hízásra hajló termete volt, szabályos arca, tüzes, ábrándos szeme; a selyem bajusza alatt, rózsás ajkak közt, gyönyörű fogsora ragyogott. Mégis több szerencséje volt a férfiaknál, mint a nőknél. A nők, különösen a fiatalok, első látásra rendszerint utálatosnak találták” (Herczeg 14). Gyémánt gombot visel és arany karperecet. A *Férfi divat* 1899. decemberi száma éppen a karperecek divatjáról számol be a férfiak öltözködésében (10). Tehát egy olyan

választékos és elegáns férfi benyomását akarta kelteni, mint akit adott pillanatban húztak volna elő a *Férfi divat* című lapból. Egy másik alkalommal fehér kesztyűvel jelenik meg és gyöngykagylós gombú drapp felöltőben, fehér gamásnival a lábán, ciprusillatot árasztva (Herczeg 1). Tatáry Gedeon gondosan megtervezett külseje inkább extremitást, túlóltözöttséget sugall. Ezt az információt közvetíthette például a gyémántgomb (a *Férfi divat* szerint a gyöngy előkelőbb) vagy a karperec, még azok számára is, akik nem forogtak magas körökben, és nem voltak naprakészek divatból. Elég bizonyítékul szolgált számukra a főhős, Mariska reakciója, aki megrázkódott, mikor először kezét fogott vele: „Pedig nem tudta ellenszenvét egyébbel megokolni, csak azzal, hogy Tatáry gyémántgombot visel a fodros bál ingén és hogy arany karperec csörög a karján” (Herczeg 14). Az ékszerek csillogása, a túlzott választékosság és egyfajta mély hallgatás, titok övezi Tatáry alakját. A regény által működtetett utalásrendszerből a szereplő homoerotikus volta sejthető. Az ő homlokzata, amelyet a világ felé mutat: az ünnepezt világfi, a kifinomult dendi, a *grand seigneur* ötvözete, de cselekedeteinek demonstratív jellege szubverzív szituációba helyezi gesztusait. Nős ember léte re hevesen és látványosan udvarol a főhősnek, aki színésznőként próbál megállni a saját lábán. Bokrétaakat küld neki, a háza előtt áll tüntetőleg kocsijával, miközben kiderül később, hogy svéd tornaszalonba járt, ami szintén abban az épületben volt. Azokkal a fogásokkal él, mint egy „gavallér”, pontosabban, mintha azt akarná bizonyítani minden áron, hogy ő igazi gavallér (hódító és uralkodó férfi), de éppen túlzó mivoltuk miatt lesznek normasértőek.

A négy regényfigura, Vanderbilt Róbert, Fejérházy Béla, Marmarossy Tibold és Tatáry Gedeon egy olyan világban próbált helytállni, amikor a „polgári fejlődés klasszikus korszakában a divat törvényszerűségei emelkedtek az etikett rangjára” (Klaniczay 24).⁶ Külsejük, viselkedésük tudatos manipulálásával igyekeztek kivívni és megőrizni pozíciójukat a társadalomban. Erving Goffman társas viszonyok dramaturgiai elméletének *homlokzat* fogalma, amelyet az én vizuális reprezentációjának megragadására dolgozott ki, alkalmasnak tűnik arra, hogy segítségével a regényszereplőket szemügyre vegyük (Goffman 28-34.). Ki hiúságból (Fejérházy Béla, Marmarossy Tibold), ki hatalomvágyból (Vanderbilt Róbert), ki a feljebbjutás reményében (Tatáry Gedeon) alakítja külsejét egy olyan férfieszmény jegyében, amely a társasági nyilvánosság előtt játszódo

⁶ Mangold Béla Kolos, a *Férfi divat* főszerkesztője is hasonló véleményt fogalmaz meg: „A férfiú ki az előkelő társaság körében forog, az, ki az elegáns klubokban járatos és ifjúságától fogva hozzászokott a salonok ízlésnemesítő légköréhez, épp úgy meghajol az uralkodó divat előtt és épp úgy követi annak okszerű változásait, mint amint törvény gyanánt tiszteli az etikett szabályait, azon egyszerű oknál fogva, mert az társadalmi pozícióval jár.” (7)

nagyvilági, nemesi létformához kötődik. Az egyes homlokzatok koherenciájának zártsága változó arányban mutatkozik meg az egyes regényekben. A legtovább Vanderbilt maszkja tart ki, a többiekénél a felépített látvány megrepedezik, nem takar tökéletesen, így a meglazult eresztékeken keresztül belátni mögé: amiatt, mert túlzó, amiatt, mert nem áll rendelkezésre egy olyan *öltöző*, ahol nyugodtan és egyedül lehet felkészülni a szerepre vagy amiatt, mert maga a test bomlik fel betegségben, halálban.

A festett férfi 19. századi reprezentációjának irodalmi forrásvidékét vajon hol leljük? Útja nyomon követhető-e a magyar literatura mélyén húzódó áramlások sűrű szövésű érhálózatában? Természetesen egy átfogó pilot kutatás hiányában egyelőre feltételezésekben bocsátkozhatom, mindenesetre figyelemreméltó egybeesésnek tartom, hogy a négy irodalmi példa közül háromban az apa-fiú viszonyban jelenik meg a kendőzőszereket használó férfi, méghozzá az apa alakjában. Az apa-fiú kapcsolat megbomlásában, az apa szubverzív ábrázolásában és az akár szimbolikusan, akár ténylegesen apátlanná vált fiú identifikációs küzdelmében az 1848-49-es szabadságharcot követő nemzeti trauma áttéteit sejtem. A forrást pedig, amelyre visszavezethető a motívum, Vörösmarty Mihály *Előszó* című versében vélem felfedezni:

A föld megőszült;
Nem hajszálanként, mint a boldog ember,
Egyszerre őszült az meg, mint az isten,
Ki megteremtven a világot, embert,
E félig istent, félig állatot,
Elborzadott a zordon mű felett
És bánatában ősz lett és öreg.

Majd eljön a hajfodrász, a tavasz,
S az agg föld tán vendég-hajat veszen,
Virágok bársonyába öltözik.
Üvegszemén a fagy felenged,
S illattal elkendőzött arcain
Jókedvet és ifjúságot hazud:
Kérdjétek akkor ezt a vén kacért,
Hová tévé boldogtalan fiait?

Az irodalomtörténeti recepció nem ad arra nézvést egyértelmű választ, hogy a versben szereplő földnek mi a neve. Egyetérthetünk Kappanyos András megállapításával, hogy ez az allegorikus alak a „legbonyolultabb képi inkonzisztenciát” hordozza (349). Mindenesetre ő megkísérli szétszálazni a női és a férfi vonásokat, amelynek végén a

maszkulin szubjektum felé hajlik, de a kulcs talán nem is a szexusban rejlik, hanem abban, amire maga jut a konklúzióban: „az ellentmondás itt a hazugságot és terméketlenséget asszociáló ironia része” (349). Martinkó András az „ég” és a „föld” viszonyát Vörösmarty költészetében egyfajta isten-ember szövetségként értelmezi (67-101). Milbacher Róbert a vers feloldását nem a keresztény-zsidó, hanem az antik hagyományban látja (11). S. Varga Pál Vörösmarty mitikus nyelvhasználatának görög-római és bibliai elemekeit, képzeteit egyaránt kiemeli, mivel a költő szabadon használta őket (133). A mitológiai referenciamező gazdagságából, illetve a mitologikus gondolkodásból adódóan valóban kevésbé lényeges kérdés, hogy a föld nőként vagy férfiként artikulálódik. Kozmikus entitás, amelyben különféle képek, toposzok illuminálódnak.⁷ Maga az allegorikus kompozíció és a kapcsolat fontos, amely a versrészletben exponálódik. A szülő, aki elveszejtí gyermekeit, mert, szembekerülnek vele a saját teremtményei. A szövetség felbomlik, amely az egyetemes dimenziók mellett, tartalmazhat konkrét történelmi konnotációkat. Kappanyos András a szülőfölddel kapcsolja össze, és ilyen értelemben a vers történelmi vátesz-allegóriaként is olvasható:

Nem holmi misztikus, transzcendens látomás, hanem a tapasztalatok alapján álló, reális, noha ironikus jóslat: a pragmatikus megalkuvásról, a kegyes hazugságokról és elhallgatásokról, mindarról, amit a politikai és kulturális kontinuitás felülkerekedő igazsága jelentett. Gyulai, aki érzékeny olvasó volt, talán megértette, hogy a kiegyezés korának megjósolt Magyarország az a 'vén kacér', aki 'illattal elkendőzött arcain/Jó kedvet és ifjúságot hazud'. (352-353)

Zárásként, térjünk vissza regényeinkre, és a bennük szereplő, sminkelő apákra. Az *Előszó* című vershez fűződő feltételezett kapcsolat, valamint a lehetséges közös kulturális és irodalmi kontextus még kibontásra vár külön tanulmány formájában komplexitása és izgalmas kérdésfelvetései miatt, de Vörösmarty a fiatalság attribútumaival felékesített agg szülő drámai erejű ösképeinek reflexei, visszfényei mintha ott tükröződnének ezeken a regényalakokon.⁸ Annyi bizonyosnak látszik mindenesetre, hogy Vanderbilt Róbert, Fejérházy Béla, Marmarossy Tibold és Tatáry Gedeon, vagyis a külsejét tudatosan alakító és a férfiaságot applikációkon keresztül kifejező férfi szubjektum elemzése során sok olyan szálra bukkanhatunk, amelyek nemcsak a 19. század második felében meginduló maszkulin identitáskrizis

⁷ Én például Kronoszt látok benne. Ez nem jelenti azt, hogy férfiasítanám, hiszen Kronosz lehet nő is – ld. a Maladype Színház Weöres Sándor: *Theomachia* című előadása, amelyben Béres Ilona alakította az istent.

⁸ Ebben a körben Tatáry Gedeon figurája kivétel, az ő történetében nem igazodási pont az apa vagy annak hiánya.

folyamatának szociálpszichológiai, divat- és társadalomtörténeti állomásaihoz, hanem lappangó nemzeti traumákhoz is elvezethetnek bennünket.

Felhasznált irodalom

- Aindow, Rosy. 2010. *Dress and Identity in British Literary Culture 1870-1914*. Farnham: Ashgate.
- Aradi Fekete, Paula. 1894. „Férfi-divatok.” *Fővárosi Lapok* 215: 1853. (Fővárosi Lapok Vasárnapja Melléklet)
- Á.O. [Ámon, Ottó] 1903. „Obstrukció a ruhásszekrényben.” *Férfi divat* 2: 9-10.
- Bajomi-Lázár, Péter. 2006. „Manipulál-e a média?” *Médiakutató* 2: 77-95.
- Barthes, Roland. 1999 [1967]. *A divat mint rendszer*. Ford. Mihancsik Zsófia. Budapest: Helikon
- Beauvoir, Simone. 1969 [1949]. *A második nem*. Ford. Görög Livia és Somló Vera. Budapest: Gondolat
- Csabai, Márta. 2002. „A test átalakítása. Technikák és perspektívák.” In Csabai Márta és Erős Ferenc (szerk.) *Test-beszédek. Köznapj és tudományos diskurzusok a testről*. Budapest: Új Mandátum, 120-150.
- Dede, Franciska. 2009. „A társasélet akrobatái. Vázlat a társasági és az irodalmi dendikről Brummeltől Proustig.” *Sic Itur Ad Astra* 59: 149-174.
- F. Dózsa, Katalin. 1989. *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867-1945*. Budapest: Gondolat.
- Feiks, Jenő. 1936a. „Férfi-divat és divat-férfi.” In Hatvany Lili (szerk.) *Öltözködés és divat*. Budapest: Est Lapok (Pesti Napló könyvek), 36-45.
- . 1936b. „A férfiruha díszei, pótlékai, hóbortjai és kinszenvedései.” *Öltözködés és divat*. Szerk. Hatvany Lili. Budapest: Est Lapok (Pesti Napló könyvek), 236-262.
- Férfi divat*. 1903a. „Fűző férfiakkak.” 1: 10.
- . 1903b. „Fűző férfiakkak.” 2: 6.
- Férfi divatlap*. 1886a. „A divatról és annak jelentőségéről az 1886-ki évadra.” 1: 1.

- . 1886b. „Divattudósítás.” 3: 2.
- Fortassier, Rose. 1988. *Les écrivains français et la mode: de Balzac à nos jours*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Goffman, Erving. 1999. *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Ford. Berényi Gábor. Budapest: Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó.
- Hadas, Miklós, szerk. 2001. *Replika* 43-44. (*Férfikutatások*)
- . 2003. *A modern férfi születése*. Budapest: Helikon.
- . szerk. 2009. *Replika* 69. (*Hegemón maszkulinitás*)
- . szerk. 2011. [Férfikutatások. TÁMOP online-szövegyűjtemény](#). 2013. márc. 6.
- Herczeg, Ferenc. É.n. [1899]. „Egy leány története.” In *Herczeg Ferenc összes munkái XIII*. Budapest: Singer és Wolfner.
- Hughes, Claire. 2001. *Henry James and the Art of Dress*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kappanyos, András. 2007. „Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja.” *A magyar irodalom története* II. Budapest: Gondolat, 341-354.
- Kiss, Gerő. 1901. „Levél a 'Férfi Divat' szerkesztőjéhez.” *Férfi divat* 3: 3.
- Kiss, József. 1900. „Megrovási kaland a divatról. Levél a Férfi Divat szerkesztőjéhez.” *Férfi divat* 4: 1-2.
- . 2007 [1874]. *Budapesti rejtelmek*. Budapest: Argumentum.
- Klapper, Joseph. 1960 [1949]. *The Effects of Mass Communication*. Free Press.
- Klaniczay, Gábor. 1982. „Miért aktuális a divat?” In Klaniczay Gábor és S. Nagy Katalin (szerk.) *Divatszociológia I*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 7-29.
- Lipovetsky, Gilles. 2008. „Esztétikai aktivizmus és a női sajtó.” Ford. Keszeg Anna. *Korunk* 12: 8-15.
- L'homme d'or [Mangold, Béla Kolos] 1899. „A velszi hercegről.” *Férfi divat* 1: 1-2.
- Mangold, Béla Kolos. 1900. „Levél Pekár Gyula úrhoz.” *Férfi divat*, 4: 2.
- Martinkó, András. 1975. „Földi menny.” In Horváth Károly, Lukácsy Sándor és Szörényi László (szerk.) *„Ragyognak tettei...” Tanulmányok Vörösmartyról*. Székesfehérvár: Fejér Megye Tanácsa, 67-101.

- Marzel, Shoshana-Rose. 2005. *L'Esprit du chiffon. Le vêtement dans le roman français du XIXe siècle*. Berne: Peter Lang.
- Mészáros, Zsolt. 2012. „Az apa felszámolása.” *Ex Symposion* 77 (*Test-Emlékezet*): 62-65.
- Milbacher, Róbert. 2001. „Az Előszó egy lehetséges értelmezése.” *Tiszatáj* 79: 1-18 (Diákmelléklet).
- Mosse, George L. 2001 [1996]. *Férfiasság tüköre. A modern férfieszmény kialakulása*. Ford. Székely András. Budapest: Balassi.
- Pekár, Gyula. 1901. „Levél a Férfi Divat szerkesztőjéhez.” *Férfi divat* 1: 1-2.
- Reviczky, Gyula. 1887 [1884]. *Apai örökség*. Budapest: Érdekes Könyvtár.
- Révai Nagy Lexikona. II. köt. Budapest, 1911.
- S. Varga, Pál. 2012. „Ellenséges istenek Bábele – A romantikus ’új mitológia’ alakulása Vörösmarty lírájában.” In Pusztai Bertalan (szerk.) *Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi tanszék, 128-139.
- Shakespeare, William. 1983 [1854]. *Lear király*. Ford. Vörösmarty Mihály. In *Vörösmarty Mihály Összes Művei* (12. Drámafordítások). Budapest: Akadémiai, 137-304.
- Sohn, Anne-Marie. 2009. « *Sois un homme!* » *La construction de la masculinité au XIXe siècle*. Paris: Seuil.
- ra [Szikra/Teleki Sándorné Kende Júlia] 1894. „A nőkről és a férfiakról.” *Fővárosi Lapok* 208: 1553. (A „Fővárosi Lapok” vasárnapja)
- Tacium, David. 1998. [Le Dandysme et la crise de l'identité masculine à la fin du XIX siècle](#): Huysmans, Pater, Dossi. Thèse. Université Montreal. 2013. márc. 6.
- Vay, Sándor. 1908. „A ruházkodásról.” *Férfi divat* 1: 2.
- Wohl, Stefánia. 1887. *Aranyfüst*. Budapest: Méhner.

Kérchy Anna

Szegedi Tudományegyetem

A „férfias” fogyatékos fikciója. Alternatív maszkulinitások atipikus megtestesülései a kortárs populáris vizuális kultúrában

Dolgozatomban a mai populáris (mozgó)képes médiában megjelenő fogyatékos férfitest ábrázolásokat vizsgálom, arra keresve a választ, hogy miképp képesek (képesek-e egyáltalán) olyan, a hegemon nemi hierarchiát elutasító, alternatív maszkulinitások megszemélyesítésére, melyek „potens *gyöngesége*” a női nézők (rajongói közösségek) fantáziálása szerint képes kielégítő teret biztosítani a női vágy- és érdek-érvényesítésnek, míg a férfi befogadók számára is vonzó azonosulási felületet kínál amennyiben átírja az uralkodó, erős és erőszakos, tökéletes(en „eltestiesítlenített”), ésszerűen vezérelt testbe zárt férfiasság mítoszának kizárólagosságát. Az ép testi és nemi identitás eleve elrendelt és egymásnak megfeleltetett összefüggéseinek megkérdőjelezése, illetve a *gyöngeség* és *gyöngédség* fogalmainak férfiassággal való társítása így egybeesik a patriarchátus elnyomó hatalmi viszonyrendszerének felforgatására tett kísérlettel. Ugyanakkor a népszerű televíziós sorozatokból (*Trónok harca*, *Agymenők*, *Dr. House*) vett példáim azt is hivatottak illusztrálni, hogy az épségterror ideológiai rendje csak bizonyos határokon belül engedi meg a normatív testideáltól való eltérést.

A fogyatékoság és a férfiasság összeegyeztethetlenségének dilemmái

A patriarchátus kulturális imagináriusában a fogyatékoság és a férfiasság alapvetően összeegyeztethetetlen kategóriák. A férfiasnak titulált racionalitás, erő és (ön)fegyelem, a „társadalom szimbolikus értékeit megtestesítő, magabiztosan uralkodó férfitest mércéjének” (Hernádi 2013) ellenpontjaként a törekeny testiség mindig feminizálódik; a könnyező, menstruáló, szülő, szoptató női test biológiailag adottként tételezett sérülékenységgel, kiszolgáltatottságával társul. A rend-ellenes, működésében gátolt (diszfunkcionális), a normativizált test-ideálhoz képest hibás, fogyatékos, ’sérült’ test pedig gyengeségében még inkább femininként kódolódik.¹ Reeser

¹ Ugyanakkor – mint arra Hernádi Ilona rámutat Gerhard Aba amputált női aktfotóit elemző tanulmányában – a fogyatékosággal élő nők szubjektummá válása is leértékelő

szerint a férfi testi épség hiányossága egyenesen a szimbolikus kasztrációval egyenértékű. (2011) Gershick és Miller (1995) olvasatában fizikális hiányossága úgy férfiatlanítja el a férfit, hogy nemétől elidegeníti, nemteleníti, elerőtleníti (ellehetetleníti a neme hegemon ideálja által előírt szerepeltvárások teljesítésében, köztük a jól fegyverezett fizikális erőnlét megvalósításában). Így a fogyatékos férfiasság – demaszkulinizált maszkulinitása révén mintegy *tarthatatlan* (*untenable*) szubjektum-pozícióként tételeződik. Murphy (1987) fogalmával élve, a fogyatékos férfi „csatarendbe állított-identitás” (*embattled identity*), mely folyamatosan azzal küzd, hogy összhangba rendezze a társadalom és önmaga ellentmondásos elvárásait férfiasságára és fogyatékoságára vonatkozóan.

A fogyatékos és a férfiasság identitás-markerei közt fennálló zavaró különbség feloldására szolgálhat az a közkezdvelt tömegfilmes gesztus is, mely során a mozivásznnon a fogyatékkal élő szereplőt gyakran ép-testű, egészséges, életerős, jóképű, fehér, férfi színész játssza el: Tom Cruise a *Született Július 4.-én*ben (Oliver Stone, 1989), Daniel Day Lewis a *Bal*

Balra: Tom Cruise a *Született július 4.-én*ben;
jobbra: Daniel Day Lewis a *Bal lábamban*

Lábamban (Jim Sheridan, 1989), James McAvoy a *Lélekben táncolok*ban (Damien O'Donnell, 2004), vagy legutóbb Francois Cluzet az *Életrevalók*ban (Olivier Nakache-Eric Toledano, 2011). Lynne

Roper (2003) szerint a kerekesszék is azért lesz a médiában a fogyatékos

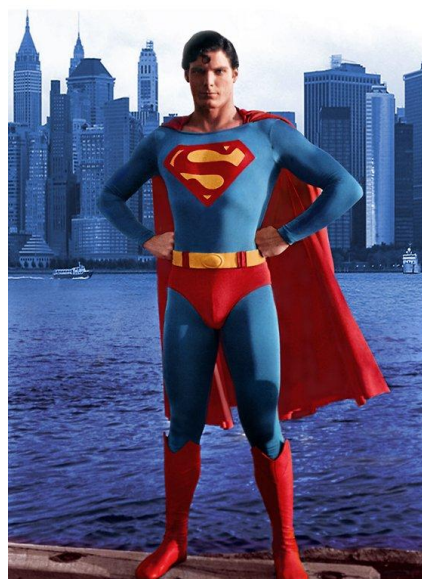
folyamat, mely során „pusztán alárendelt, deviáns, szabálytalan, kirekesztett testként képzelik el őket,” aszexuális és nőietlen lényekként, akik nőiségét takargatni kell, hiszen az eltérő mivolta miatt nem teljes értékű, egyszerre láthatatlan és a többségi társadalom által sztereotipikusan észlelt illetve mutogatnivaló látványossággént tekintett zavaró tényező, s így ők „nem nők, egyszerűen csak *fogyatékosok*.” (Hernádi 2009, 90)

közkedvelt, ikonikus jele, mert a benne ülő látszatra „normális” kinézete, s csupán benső, láthatatlan lényegi mássága megkönnyíti az ép testű nézők számára a szereplővel való azonosulást.

Míg a többségi identitástól eltérő, szexuális, faji, vallási másság megjelenítése mára már utat tört a nemzetközi populáris médiába, komplett sorozatok épülnek leszbikus, afro-amerikai vagy zsidó főszereplőkre (*The L word*, *Kaliforniába jöttem*, *Seinfeld*), több láthatóságot, jelentést, s bizonyos értelemben létjogosultságot biztosítva az általuk képviselt kisebbség számára, a fogyatékoság ábrázolása viszont valamiért még mindig háttérbe szorul. Mindezt a fogyatékosok iránt tanúsított közömbösséget vagy tudatlanságot Lennard Davis (2002) azzal magyarázza, hogy a fogyatékoság egy olyan másságot képvisel, ahol nehezen választhatóak szét, s folyamatosan egymásba omlással fenyegetnek a normális és abnormális biztonságos distinkciókat kijelölő, társadalmilag meghatározott kategóriái. Míg egy fehérből soha nem lesz fekete, és viszonylag elhanyagolható számú hetero-válik homoszexuálissá, addig az egészséges, ép test lerokkanása olyan folytonosan fennálló veszély, mely apró dolgon múlhat, mint egy autódefekt vagy egy rosszul elsült focicsel, és mely az idő múlásával, biológiai óránk ketyegésével, az ember testének elkerülhetetlen előregedésével egyre inkább húsbavágóan jelentkezik különféle fizikai működési rendellenességek formájában.

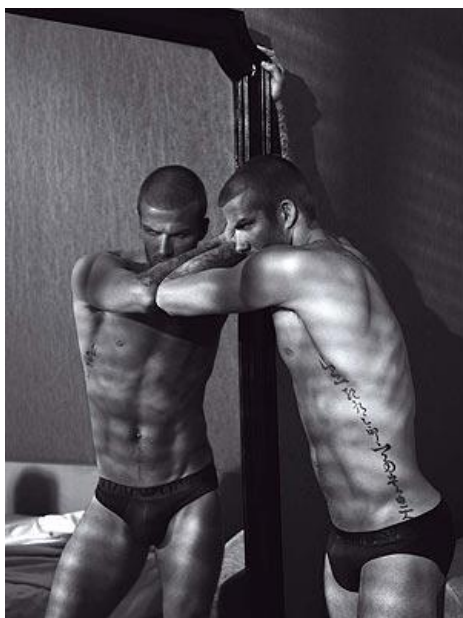
A fogyatékoság tehát e logika mentén a fenyegetettség, a múlandóság baljós képeivel társul; tragikus, akár a lovas balesete miatt végtagjaiban lebénult, tolószékre kényszerült Christopher Reeve pályája. A korábban Superman megszemélyesítőjeként elhíresült színész karrierjét fogyatékosan nem folytathatta tovább, az egyetlen jelentős szerepajánlata alkalmával a *Hannibal* pszichothriller

Jobbra: Christopher Reeve *Supermanként*, *alul:* Gary Oldman Mason Verger szerepében

(Scott 2001) gonosztevőjének megformálására invitálták, azonban Reeve visszautasította a paralitikus, tolószékes, deformált arcú, pedofil erőszaktevő (Mason Verger) szerepét, úgyhogy azt végül az ép testű Gary Oldman játszotta el. Reeve² nyilván az érintette fájdalmasan, ahogy a perverz fikcionális identitás rávetült a megélt testi valójára, és a fogyatékoságát nem is csupán az aszexualitás sztereotípiájával, hanem egyenesen nemi és erkölcsi perverzióval társította.

A fogyatékoság és férfiasság kereszttmetszetének nehezen konceptualizálható mivoltát kiválóan példázza pl. Susan Bordo könyve, *The Male Body: A New Look at Men in Public and Private (A férfi test: új pillantás a férfiakra a magán és a köz térben)*. A férfi-test populáris kulturális reprezentációit feminista szemszögből, összegző-jelleggel elsőként tárgyaló, 1999-ben megjelent kötet, mely esettanulmányai aktualitását illetően jóllehet idejétmúlt, de a problémafelvetése terén nagyon is meghatározó olvasmány. Míg Bordo a nőiesség kapcsán (annak ellenpontjaként) megemlíti a fogyatékoságot, azzal jellemezve a nőket, hogy mivel egész életük során

David Beckham az Armani 2009-2010 őszi-téli reklámkapányának egyik képén

ideológiailag arra vannak kondicionálva, hogy megfeleljenek az őket erotikus vágytárgyként pozicionáló férfitekintetnek – jobb esetben a lealacsonyítást büszkeséggé formálva – így mikor koruk vagy fogyatékoságuk miatt már nem tapasztalják ezt a szexualizáló figyelmet vagy felbecsülést „valósággal úgy érzik, mintha megszűnnének létezni”.³ Ezzel szemben, bár Bordo innovatív argumentuma a férfiakat is nézett vágytárgyként pozicionálja, stilizált maszkulinitás elemzése meg sem említik a fogyatékoság kérdését/nézését. Olybá tűnik, hogy a férfias testet teljességgel az ép testtel azonosítja.

² Reeve játszott még Hitchcock *Hátó ablakjának* remake-jében (rend. Jeff Blackner, 1998), ott szerepe szerint is paralitikus.

³ “Women learn to anticipate, even play to the sexualizing gaze, trying to become what will please, captivate, turn shame into pride... when women sense that they are not being assessed sexually – for example, as we age, or if we are disabled – it may feel like we no longer exist” (135). A dolgozatban az összes magyarázás a saját fordításom.

Ennek oka valószínűleg az adott történelmi-társadalmi kontextushoz köthető. A '90es években, mikor a könyv íródott, a metroszexuális férfiasság⁴ volt az egyre inkább teret nyerő és a Bordo által vizsgált divatfotóábrázolásokban uralkodó irányzat. Azonban ez a nagyvárosi, felső/középosztálybeli, trend-tudatos, ideális férfifogyasztó makulátlan, maníros, *ép* (konvencionálisan szépnek, megbízhatónak, erősnek tételezett) teste épp, hogy szöges ellentétben áll minden fogyatékkal. A metroszexuális bizonyos értelemben tekinthető egy potenciális alternatív maszkulinitás kudarcaként, hiszen erősen fazonírozott-formatervezett, normatív esztétizáltságra törve, a társadalmi nem performativitását ugyan feltárta, azonban a hierarchizált nemi hatalmi szerepeket lényegében változatlanul hagyta. Fogalmi keret feszegetései súlytalanak, redundánsnak maradtak;⁵ sőt akár a kemény, kő-hegemón, retro-maszkulinitás újjáéledését is előidézte a lány férfiasságára érkező ellenreakcióként. A metroszexuális másféle-férfiassága, *gyöngédsége* jobbára csupán nárcisztikusan, önmaga irányába, s paradox módon agresszív, mindent-felülíró önölelésként működik. Mindezt kiválóan példázza az Emporio Armani 2009-10 ősztéli reklámkampány képanyagában a metroszexuális ikon, David Beckham tükörképimádása (ld. a képet az előző oldalon). A hetero családapa és kemény sportember – aki bevallotta azért nem bánja, hogy a férfiak bálványja „mert élvezi, ha rajonganak érte, bárki is teszi azt” (Simpson 2002) – látványosan viszi színre a „metroszexit,” akit a fogalmat bevezető Mark Simpson újságíró „a 21. századi önimádás történetével” társít (Simpson 2011). Simpson némi utópisztikus potenciált is tulajdonít a metroszexualizálódásnak, mely szerinte nem annyira az elnőiesedésről vagy a meleggé válásról szól, hanem inkább arról, hogy a férfiak „mindenек lesznek,” elsősorban saját maguk számára, azzal, hogy visszafoglalják a háló- és fürdőszoba intim feminin privát tereit, és ezzel véget vetnek a hagyományos bináris szexuális megkülönböztetésnek is⁶ (2011). Érvelése azonban sajnos nagyvonalúan figyelmen kívül hagyja a

⁴ A metroszexuális fogalmat Mark Simpson vezette be először 1994-ben, egy a *The Independent*-ben megjelent cikkében: „fiatal, egyedülálló férfi, aki magas keresettel rendelkezik, a városban él vagy dolgozik (mert ott vannak a legjobb boltok, klubok, edzőtermek és fodrászok), és az évtized legjelentősebb fogyasztórégét alkotja; a nyolcvanas években még csak a *GQ* jellegű divatmagazinokban, a Levi's farmerreklámokban és a melegbárokban tűnt fel, de a kilencvenes években már mindenütt ott van, és vásárolni indul.”

⁵ A *Sex* és *New York* megjelenítette nő-típus *no-metrosexual*nek titulálása a tetszetős látványossággal azonosított nőiség ósdi nemi szerepelvárására épít.

⁶ “Contrary to what you have been told, metrosexuality is not about flip-flops and facials, man-bags or manscara. Or about men becoming ‘girlie’ or ‘gay’. It’s about men becoming everything. To themselves. In much the way that women have been for some time. It’s the end of the sexual division of bathroom and bedroom labour. It’s the end of ‘sexuality’ as we’ve known it.” *MarkSimpson.com*. <http://www.marksimpson.com/metrosexy>

kérdést, hogy ezzel hol marad hely a nők számára? Akárhogy is nézzük, a metroszexuális férfi testi tökélyre törő énképe kísértetiesen rímel a hegemon maszkulinitás nyers fizikai erőt éltető diktumával: mindkettő a sért(het)etlen, örökifjú, életerős, jól működő, egyszóval *ép* test normatív ideáljához igyekszik igazodni.⁷

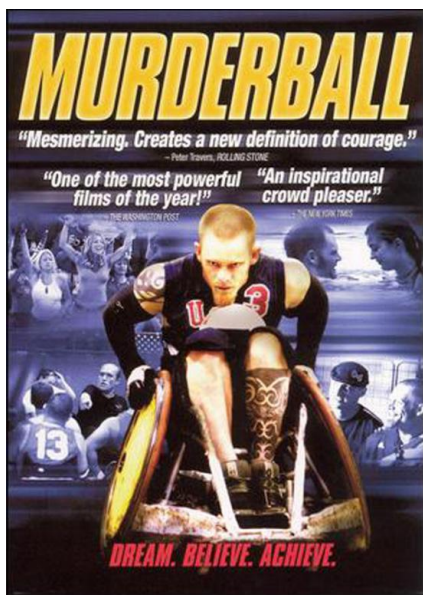
David Beckham az Armani 2009-2010 őszi-téli reklámkapányának egy másik képén.

A sért(het)etlenül életerős maszkulinitás radikális újragondolására készítet a *Gyilkos labda. A kerekesszékek harcosai* (rend. Dana Adam Saphiró és Henry Alex Rubin, 2005) című dokumentumfilm, mely paraplégiás (alsó végtag bénult) kerekesszékes rögbijátékosok⁸ felkészülését mutatja be az athéni paraolimpiára. A „felturbózott,” szinte harci szekérként funkcionáló kerekesszékekben száguldozó, frontális test-test elleni küzdelemben rettenthetetlenül megmérkőző, gladiátor-szerű sportolókat a kritikusok a

⁷ Ld. „The social definition of masculinity is inextricably bound with a celebration of strength, of perfect bodies. At the same time, to be masculine is not to be vulnerable. It is also linked to a celebration of youth and of taking bodily functions for granted.” (Jenny Morris 1991, 93)

⁸ A mozgássérült emberek számára kifejlesztett sportág a kosárlabda, a jégchoki és a labdarúgás keveréke.

Mad Max filmek poszt-apokaliptikus, futurisztikus poszthumanitásával társították. A kerekesszék itt nem hiányosságot kompenzáló orvosi segédeszköz, hanem inkább a testi képességeket technikai leleménnyel és testnevelési bravúrral fokozó, a *hipermaszkulinitás* többlete felé mutató protézis. Az agresszív, férfias sportjáték a maszkulinitással azonosított, ép test elvesztését/hiányát hivatott ellensúlyozni a „hegemón testi viselkedési stílust” (Valentine 172) reprodukáló, *’remaszkulinizáló’* gesztussal. A budoárok és boltosckák nőies magántereit visszahódító metroszexuális férfi ellenében a férfiasként kódolt köztér (a sportcsarnok, mint küzdőtér, csatamező, a diadal potenciális színtere) szabad, erőteljes, kompetens és magabiztos kihasználására tör.⁹ Mivel a sport a férfikultúra fontos szegmense, így a testmozgásos tevékenységekbe való visszacsatlakozást gyakran hatékony rehabilitációs stratégiaként alkalmazzák a testi károsodást elszenvedett, férfiaságukban csorbult férfiak is. (Robertson 78)

Gyilkos labda. A kerekesszékek harcosai (2005)

sikerességének mivoltát jól példázza például az is, hogy az expliciten eroticizált fogyatékos férfi test rendkívüli ritka reprezentációjával is csak paraolimpikonokról készült fotókon találkoztam – azokkal is egy meleg weboldalon.) A dokumentumfilm erénye, hogy a benne megjelenő sporthősöket nem emeli patetikus magasságokba a hiányosságaikat mintaszerű emberfeletti teljesítménnyel meghaladó szuperfogyatékosokként (*supercrip*, Morris 1991). Mindvégig szem előtt tartja emberi gyöngeségeiket is, félelmeiket, fájdalmaikat, s a magát a remaszkulinizáló kompenzációt előidéző „képzelt kasztráció” fantomképét (Robertson 78).

Fogyatékkal élő férfiak – és nők

Hogy mennyire nehézkes a fogyatékoság és férfiasság ábrázolásának összeegyeztetése kiválóan illusztrálja egy magyar példa is, mely akár negatív

⁹ A tér kihasználásának társadalmi nemi meghatározottságáról ld. Iris Marion Young feminista fenomenológiai munkásságát.

ellenpontjául is szolgálhat a tanulmányomban vizsgált amerikai populáris médiakulturális termékeknek. A még 2008-ban készült kommunikációs kampány *Együtt a fogyatékossgal élők elfogadásáért* elnevezéssel a Magyar Köztársaság Kormányának megbízásából készült, a Mozgáskorlátozottak, a Siketek és Nagyothallók illetve az Értelmi Fogyatékossgal Élők és Segítőik Országos Érdekvédelmi egyesületeinek támogatásával, a fogyatékossgal élők helyzetének javítását célzó kormányzati intézkedések kiegészítése céljából. A kampány keretében létrejött öt egyperces reklámfilm-szkeccs mindegyikében központi figura férfi fogyatékos szereplő, három szkeccs a köztérben (munkahely, bíróság) játszódik, kettő pedig magánélet színterein, a gyerekszobában illetve a konyhában. A konyhában elhelyezett jelenet (Herendi Gábor *Veszékedés*) egy vak pár féltékenységi jelenetét mutatja be, egy olyan intim civakodást, mely voltaképpen a hálósobába illene, ám a készítőik valószínűleg illendőbbnek találták semlegesebb terepen maradni a fogyatékossgal ábrázolásakor. Ugyanakkor, érdekes, hogy az ugyanolyan fogyatékkal bíró vak pár két fele/neme mennyire másképp pozícionálódik intim viszonyukban, melyre a szpot pergő párbeszéde vet fényt:

- Vele bezzeg mindig mézes-mázás vagy. Igen, Tamás, persze Tamás, szerintem is Tamás.
- A múltkor a Dórit egyenesen szájon csókolta.
- Ja, az Véletlen volt.
- Persze, véletlen. A Tamás legalább értékkel, te például mikor dicsérted utoljára a főztöm?
- Tényleg, mi ez a szörnyű szag?
- Indiai curry.
- Kösz, de kihagyom.
- Meg sem érdemled.
- Tudod, hogy fogyózom. Egyébként neked sem ártana.
- na, most már aztán elég legyen!
- Na, mi van megsértődtünk, Miss Röfi?
- Elég!
- Miss Röfi! (gúnyosan nevetve)
- Elég! (kiabálva)
- Röff. Röff.

A reklám ügyetlen reprezentációs stratégiái következtében bár a fogyatékos férfi aktív, potens szexualitásában jelenik meg, ámde a hegemon, agresszív maszkulinitással cinkosságot vállalva teszi ezt (szájon csókol, kicsapong, s elfeledkezik róla, kövér de zabál, s harsányan röhögve, teli szájjal ítélkezik, normatív, kirekesztő értékítéletek mentén), míg a nőt önmagát önként alárendelő („Igen, persze, szerintem is.”), önfeláldozón gondoskodó, (házi)munkájában kizsákmányolható (elismerés nélkül főz),

lelkileg-testileg (test-képében) megalázható (a megcsalt, ócsárolt, önbecsülésében megalázott Miss Röfi!) személy ellenében. A végén hiába csapja a falhoz az asszony a tányért, nem érezzük egyenlőnek az erőviszonyokat. Különösen rossz szájízta hagy a jelenetet záró könnyes összeborulás és az esélyegyenlőséget elősegítőnek szánt zárószöveg – „Ők is ugyanúgy élnek, ugyanúgy éreznek.” –, mely azt hivatott közvetíteni, hogy a *másokat* is ugyanolyan jogok és bánásmódok illetik meg a *hasonlóság* jegyében, de a nézőben mégiscsak az a kérdés merül fel, hogy valóban ez a családon belüli erőszak rettenetét idéző kép/hangsor, az évődésből gyűlölködéssé fajuló, feszített tempójú, emelt hangú szópárbaj, gúnyröhej, falhoz vágott tányércsörömpölés, konyhakésre szoruló ökök együttese lenne az átlagemberek „normális” hétköznapi valósága?¹⁰

Sokatmondó az is, hogy a 2008-as magyar esélyegyenlőségi reklámkampányban csupán két fogyatékos nő szerepel, s mindketten férfiakkal való kapcsolatukban vannak ábrázolva, az egyik esetben házasság/élettársi, a másikban apa-lánya viszonyban. Morris (1991) szerint a fogyatékos női szubjektum azért kevésbé láttatott a populáris médiában, mint a fogyatékos férfi, s azért tűnik megkétszerezetten láthatatlannak, erőtlennek, mert neme eleve gyengesége mentén definiálja, épségében is magában hordja a sebezhetőség, függőség és megaláztatás konnotációit. Iris Marion Young feminista

filozófus szerint egy szexista társadalomban már maga a női-mivolt is értelmezhető fogyatékosággként, a fogalom társadalmi konstruktivista értelmében, mely szerint a hátrányos megkülönböztetés kitermeléséért (és esetleges megakadályozásáért) nem annyira a biológiai determináltság/deficit, hanem sokkal inkább az adott társadalom a felelős. A „fizikailag hátrányos helyzetű” nőiesség merev sztenderdjeinek velejárói a testi képességfejlesztés megtagadása, a test folyamatos tárgyiasítása, és a test megszállásával való

¹⁰ Különösen veszélyes ezen abuzív idill hétköznapiaként való kódolása abban a mai magyar társadalmi valóságban, ahol (a reklámszpot megjelenése után négy évvel, 2012 szeptemberében) a családon belüli erőszak jogszabályozásának kérdését elhanyagolható jelentőségű témaként éjszaka, közvetítés nélkül tárgyalja a parlament, s ahol a hegemon maszkulin agresszió visszaszorításának leghatékonyabb módját egyes kormánypárti politikusok a nők reprodukciós kötelezettségének felismerésében látják, úgy érvelve, hogy ha „talán az anyák visszatérnének a gyerekevelés mellé, szülnének két-három vagy inkább négy-öt gyermeket, akkor lenne értelme annak, hogy jobban megbecsüljék egymást, és fel sem merülhetne a családon belüli erőszak.”

fenyegettetés fenntartása, mert a nő nem lehet *több* mint a hatalmat és épséget egy személyben megtestesítő férfi. (Young 2005 in Wendell 2010, 22)

Érdekes módon működik ez a logika az *Éva* női magazin 2008. júniusi számában megjelent (és a 2010-es online számban újraközölt), Pásztory Dóra paraolimpikonnal készített interjújában. A cikk címében és felvezetőjében még nemtelen (jelöletlen nemű) „tényleg példakép” „energiabomba” interjúalany fizikális sportteljesítménye mellett vagy helyett az interjú során egyre inkább gyöngéd nőiessége kerül hangsúlyozásra, olyannyira, hogy a riport zárszava a „feltámadt anyai ösztönei” motivációjára óvopedagógussá lett egykori élsportolóval a nővé érés kötelező patriarchális fejlődéstörténetét igyekszik felmondadni. „Minek menjen az ember uszodába, ha oviba is járhat?” szól a csattanóként működtetett költői kérdés, melyre a vastagon szedett riporter zárszó is ráerősít **„Az élete ezek szerint ekörül forog már.”** Azaz a felnőtt nővé válás sorsszerűen a fizikai erőtől az érzelmi gyengeség felé való teleologikus elmozdulást jelöli. Sovány vigasz, hogy a cikk végére biggyesztett „frissítés” „Jelenleg sportmarketinggel foglalkozik.” némiképp kizökkenti a gyöngébb nembe zárt életpályamodell ködképét azzal, hogy vonakodva, de visszacsatolja az olimpikon(nő)t a férfiasként tételezett erő és intellektus privilegizált nyilvános szférájába.

Pásztory Dóra paraolimpikon. Megjelent az *Éva magazin* 2008. júniusi számában. Fotó: Miklóská Zoltán

A fogyatékos férfi mint (a)szexuális szubjektum

A fent említett, 2008-as magyar esélyegyenlőségi reklámszpot pozitív sajátossága, hogy fogyatékkal élők egymáshoz való intim viszonyára koncentrált, s ezzel megtöri az aszexualitás, a szexuális elmaradottság, éretlenség vagy nem-kíváncsiság a fogyatékosokra kivetített, sztereotipizáló prekonceptióit. Látszólag hasonló célkitűzéssel bírt a fogyatékkal élők szexuális életével foglalkozó, a brit Channel 4-on 2012-ben indult és ma is futó dokumentum valóság-show sorozata az *Undateables* (*Randi-képtelenek*) is. Annak ellenére, hogy a televíziós produkció látszólag toleranciára-törő testpolitikai gesztussal egy korábban szinte teljességgel figyelmen kívül hagyott témát emelt be a láthatóság, láttatottság mezsgyéjébe, mégis számtalan kritika érte az atyáskodó, leereszkedő, lesajnáló hangnemért és képszerkesztésért, mely úgy mutatta be az intim gyöngédségre vágyó „különleges szingliket,” mint akik kétségbeesetten mindent megpróbálnak megtenni azért, hogy végre valahára rájuk találjon a szerelem, hogy csábíthassanak és elcsábíttassanak ők is. A Brit Fogyatékkal Élők Tanácsa (UKDPC, UK Disabled People's Council) lesújtó véleménye a műsort ízléstelenül szenzációhajhász, a fogyatékosokat méltóságukban megalázó, és a szirupos idealizálás (kizárólag a boldog párkapcsolati pillanatokra összpontosítás) ellenére a korlátolt és korlátozó sztereotípiákat megerősítő alkotásnak találta. A *Disability Horizons* honlap recenzense szerint a produkció láttán a fogyatékos néző vágya mindössze csak annyi marad, hogy

a tévések unjanak rá mihamarabb a testi másság témájára, s hagyják őket békén, semmibe véve, mint azelőtt. (Caulfield 2012)¹¹

A patriarchátus heteronormatív, reprodukció-orientált, szexuális ökonómiája által vezérelt társadalmi jelentésalkotási eljárások a fogyatékosokat még mindig többnyire automatikusan egy nemtelen, „harmadik nembe” sorolják, melynek ikonikus jelölője a férfi és női illemhely mellett nyíló, kerekesszékes piktogrammal jelölt, 3. ajtó (Bonnie 126, Shakespeare 1999, 55). Így a fogyatékos szexuális szubjektumként való ön(re)konstrukciója felfokozottan performatív gesztusként jön létre – a meleg, lesbikus, biszexuális *coming out* mintájára (Shakespeare).¹² A fogyatékkal élő férfiak szexuális politikáját úttörőként teoretizáló Tom Shakespeare szerint a fogyatékosok erekcióképtelenségét patológikus diszfunkcióként értelmező és aszexualitással társító populáris szexológia diagnosztikai kategóriáit sokkal inkább a fallocentrikus ideológia, mint az orvosi objektivitás rendszerezi. A szexuális tevékenységek kontinuumot képező széles skáláján a közösülés (penetráció) csupán egy a lehetséges örömszerzési opciók közül. Ennek a felismerésnek a folyamánai: a változatos különféleség befogadása, a kísérletezőkedv feléledése, az alternatív testi technikák vágybeteljesítő kiötlése, a szexuálisan aktív, „ép” testtel bíró emberek számára is tanulsággal bírnak, gazdagíthatják életüket, azon túl, hogy hasznosnak bizonyulnak fogyatékos társaik szexuális szubjektumként való ’túlélésében’. (Shakespeare)¹³

Számos interjú is tanúskodik arról, hogy a fogyatékkal élő férfiak milyen tudatosan és találékonyan igyekeznek kielégíteni partnerük és önmaguk szexuálisan igényeit. Russel Shuttleworth (2004) testi fogyatékos férfiakkal készített beszélgetés sorozatában például egy kar nélküli férfi arról számol be, hogy mivel ő nem tudja átölelni barátnőjét, s így képtelen előadni az intimitás kötelező koreográfiáját, ehelyett maszkulinitása ötletes kiterjesztése során (*expanding masculinity*) a férfiasként számon tartott kezdeményező-, cselekvőkészség más módzatait igyekszik előadni, más innovatív, nem feltétlenül penetrációra és reprodukcióra koncentráló

¹¹ „For my money, if this is the best they can do, I hope Channel 4 and other TV programme makers soon get bored with disabled people and go back to ignoring us.”

¹² Míg Lennard Davis a szexfüggőséget is egyfajta fogyatékosként értelmezi, Rachael Groner párhuzamot von a magasan funkcionáló autisták életírásai és a queer szubjektum elméletei között (közös alapértézeik a konvenciók performativitása, a szubjektum heterogeneitása, a felügyeleti technológiák szövevényes rendszere). (in McRuer- Mollow 2012, 263-285, 313-331)

¹³ „A recognition of the continuum of sexual practices—of which penetrative sex is only a part—and a greater willingness to embrace diversity, experimentation and the use of sexual toys and other alternative techniques—would be of value to all sexually active people, not just to those who happen to have impairments.”

örömszerzési technikákat alkalmazva: pl. lábával ad hátmasszázszt partnerének. Egy másik, a fogyatékosok szexualitásáról beszámoló tanulmánykötetben (Bullard-Knight 1981) Don Smith arról vall, hogy a fallocentrikus, férfiközpontú társadalomban mindaddig aszexualisnak érezte magát, míg rá nem talált a megcírógatható kar vagy a nyaldosható nyak alternatív erogén zónáira (Bullard-Knight 16 in Shakespeare 58)

A szakirodalom jelentős része foglalkozik a testi fogyatékosoknak a normához közelítő (tipikus, többségi) testű partnerek iránti vágyaival, kapcsolódásaival, s az azok során létrejövő szexuális jelentéseket elemzi. Anne Guldin (2000) elgondolkodtató, bár talán némiképp általánosító megállapítása szerint (mozgássérültekről ír) míg a fogyatékos nők a kifejezetten a hatalmi fölényüket élvező, kizsákmányolásra törő, agresszív férfiasságukat megerősíteni vágyó férfiak szemében kíváncsiak, a fogyatékos férfiak azon nők számára vonzóak, akiknek elégük lett az őket elnyomó hipermaszkulinitásból és sokkal egyenlőbb, demokratikusabb párkapcsolatra vágyanak. A fogyatékosokkal létesített párkapcsolat, ezek szerint, az ép testű partner részéről mindig markáns ideológiai állásfoglalással is jár: a fogyatékos férfi vonzereje a szexizmus radikális, heroikus és invenciózus megtagadásában rejlik.

A „férfias” fogyatékos fantáziája kortárs amerikai televíziós sorozatokban és az általuk ihletett rajongói alkotásokban

Sokatmondó, hogy az atipikus megtestesülésű, alternatív maszkulinitásra pozitív példaként felhozni kívánt, a magyar nézőközönség körében is nagy népszerűségnek örvendő, kurrens, amerikai TV sorozatok fogyatékos(ként megjelenített) férfi főhősei nem rendelkeznek valójában olyan súlyos testi hiányossággal, mint a Shuttleworth interjúalanyai által elszenvedett végtagvesztés. S minden bizonnyal ez a mérsékelt, ’megemészthető’ fogyatékos is hozzájárul népszerűségükhöz. Hernádi Ilona szerint, a maszkulin szubjektum „tiszt és rendes,” fogyatékoságot elutasító, sérthetetlen férfitestének dekonstrukciója csak részben történik meg, hiszen a szereplők elhanyagolható, norma-közelbi testi mássága, Peter Dinklage kivételével, még mindig egy a normalitáshoz illesztett fogyatékos létet reprezentál, és a maszkulinitás és fogyatékoság egymásra vetülésének kérdését még mindig a normális/abnormális kettősségében jeleníti meg. Bár

a fogyatékos férfiak megjelenítése a médiában a fogyatékos emberek elismeréséért folytatott küzdelem egyik fontos eredménye, de látnunk kell, hogy ezek a filmek leginkább a sztereotíp kulturális narratívák újratermelését segítik azáltal, hogy csak azok a megtestesülések jelennek

meg alternatív maszkulinitásként, amelyek nem veszélyeztetik a normalitás rendjét. Ezek a figurák vagy nagyon közelítenek a konvencionális megtestesüléshez, vagy ha nem, kiegészítésként rendelkeznek vonzó, férfias jegyekkel (hóbortos, de zseni, esetlen, de eszes stb.) ... ezekben az ábrázolásokban a normalitás határainak kitágításáról van csupán szó, s nem a fogyatékos lét, s ezen belül a fogyatékos férfiaság megjelenítéséről. (Hernádi 2013)

Ugyanakkor mégis úgy vélem, érdemes szemrevételeznünk azt a gyöngé, gyöngéd maszkulinitást – s kétségkívül relatív szubverziót – melyet az elemzett szereplők jelképezni látszanak a főként női nézők képezte rajongói közösségek számára. A sorozatok inspirálta rajongói műalkotásokból (*fanart*) úgy tűnik, hogy a (mérsékelten) fogyatékos alternatív-maszkulinitás-modell potens *gyöngesége*, a női nézők fantáziálása szerint, képes némiképp sikeresebben, és a női vágy és érdek-érvényesítésnek nagyobb teret biztosítva, átírni az uralkodó, erőszakos, hegemon maszkulinitás szerepkörét, mint az azt csak a felszínes külsőségeiben megkérdőjelező metroszexuális tette.

A sorozatok összeolvasása arra is fényt vet, hogy a fogyatékoságot nem érdemes univerzalizált, általánosító terminusként használni, inkább sokféleségükben az esetleges közös metszéspontokat keresve, esettanulmányokként kell kezelnünk a különböző vizsgált fikcionális karaktereket, melyek egyszerre kínálnak azonosulási modellt és bírnak vágyformáló erővel férfiak és nők számára. Az eredetileg kerekesszékesnek tervezett, végtag szövetelhalása miatt sánta, bottal járó Dr. House a róla elnevezett kórházsorozatban, az Asperger szindrómája miatt a társas kommunikáció mindennapos koreográfiájának testi gesztusaiban esetlen, magasan funkcionáló autista Sheldon Cooper a elméleti fizikusokról szóló szituációs vígjátéksorozatban az *Agymenőkeben*, illetve a *Trónok Harca* fantasy-ságában a törpenövésű Tyrion Lannister mindannyian testi-másságuk látványos jelölőivel bíró férfiak, akik a sorozat története szerint impliciten, az online rajongói közösségek által pedig expliciten heteroszexuális vagy homoerotikus románcos történetbe helyezve potenciálisan kikezddhetik a hegemon maszkulinitás sémáját.

A *Trónok harca* című HBO TV sorozatban Tyrion Lannister figurája elsősorban olyan szempontból jelent fontos áttörést, hogy Peter Dinklage valóban testi fogyatékosággal élő, törpenövésű színészként jelenít meg a filmvászonon egy, a korábbi filmes törpeábrázolások kliséit messze meghaladó, igen összetett fikcionális karaktert. A komikus manó (*Óz, Hófehérke és a vadász*), a gonosz vagy horrorisztikus nyomorék (*James Bond, Leprechaun*), a szerencsétlen kripli (*Elefántember, Egerek és emberek*), vagy akár a

szuperfogyatékos (*Esőember*) elcsépelet alakjai¹⁴ helyett egy titkokkal teli, az intellektuális fölénye mellett kellő iróniával is felruházott, minden álszent erkölcsi skrupulust nélkülöző, ámde empatikus érzékenységgel is bíró cselszövő-figurát testesít meg, aki izgalmas szexuális vonzerőnek sincs híján. Tyrion sorozatbeli állandósult megnevezése az „ördögfióka” (az angol eredetiben „imp”) egyszerre jelöl csínytevőt, huncut rosszgyereket, és mitikus démonocskát, ezzel valamiféle kacér, játékos jelleggel ruházva fel a szereplő politikus, harcos személyiségét, tovább erősítve azt az önellentmondásosságot, ami a sérüléseknek és megaláztatásoknak fokozottan kitett alacsony növéséből és ugyanakkor másságának magabiztos felvállalásából származik. A Tyrion rajongók egyik kedvenc jelenete, mikor Tyrion a kívülről látása miatt verbálisan bántalmazott fattyúfiú Jon Snow-nak tanácsot adva javasolja, hogy a másságát büszkén és nyíltan fel kell vállalnia, hiszen a külvilág úgyis mindig óhatatlanul emlékezteti majd rá, de ha azt büszke pajzsként hordja, jó fegyverül szolgálhat a megaláztatások és kirekesztés elkerülésére.¹⁵ A *GQ* magazin 2011-ben az év férfinak kikiáltott Dinklage-Tyriont úgy élteti, mint egy alapjában véve „macsó” karakterekkel teli fantázia-szága egyedüli hiteles, hús-vér emberi szereplőjét, akit egyenesen bonyolultan ravasz, kicsapongó, megkeseredett, de azért mégis lágy szívű „sex-machine”-ként titulál, és ennek megfelelően a címlapfotón is csábító rosszfiúként jelenít meg. A *GQ* fényképsorozata a színészt kifejezetten magas nők körében ábrázolja, így a férfiasság, a vonzerő és a törpenövés egymást kiegészítő és felerősítő jegyekként jelennek meg. Ezen látszólag összeegyeztethetetlen tulajdonságok egybeolvasztása jellemzi a magyar Tyrion-Dinklage rajongók látásmódját is, mint azt a gameofthrones.hungarianforum.com weboldal bejegyzései is tükrözik:

Peter Dinklage a *GC* magazin egyik képén

¹⁴ A fogyatékosok hollywoodi mozi ábrázolásáról és a részvét diszkurzusáról lásd: Michael T. Hayes és Rhonda S. Black. „Troubling Signs: Disability, Hollywood Movies and the Construction of a Discourse of Pity.” *Disability Studies Quarterly*. Spring 2003, Volume 23, No. 2, 114-132.

¹⁵ “Let me give you some advice, bastard: Never forget what you are. The rest of the world will not. Wear it like armor, and it can never be used to hurt you.”

Tyrion Lanister by Phil Noto (2011. jún. 23.). Forrás: [Your Nice New Outfit](#).

„Érdekes egyébként, hogy ő aztán tényleg *nem egy Adonis*, de mindenképp *van benne valami*, ami *megfogja az embert*...Főleg, hogy *mellette* a sorozat fiatal tehetségei *feltündökölnek*, talán átveszik az ő *ragyogó természetességét*, vagy én nem tudom, de Peter *mellett mindenki brillírozik*.” (Grace Benning)

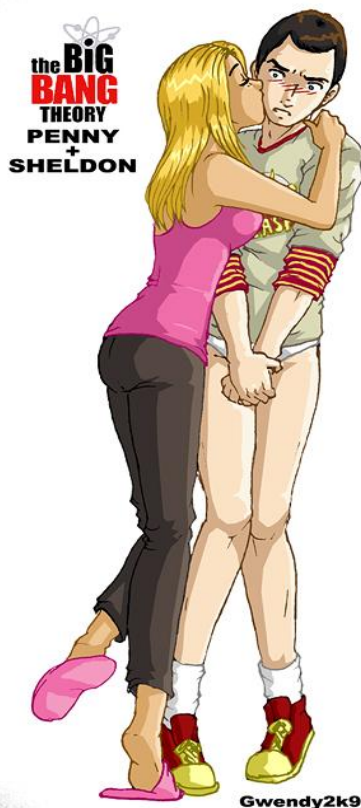
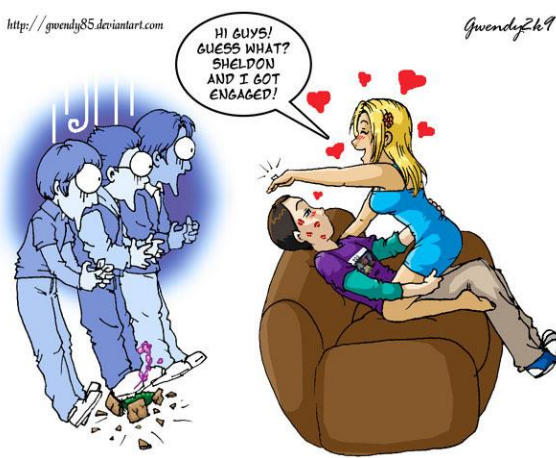
„Amit nagyon szeretek benne, az az, hogy ha látok vele egy interjút, *nem egy törpe embert látok, hanem egy teljes életet élő férfit*. Mindig olyan *magabiztosan viselkedik*, és olyan *komoly úriember benyomását* kelti, legalábbis számomra!” (kiim nick)

A fiktív figurák mindannyian rendelkeznek konvencionális, erős férfias jegyekkel: kiemelkedően éles eszűek, munkájukban vezető pozíciót töltenek be, töretlenül markáns karizmatikus személyiségek. De vonzerejük részben abból fakad, hogy különböző okokból testileg megközelíthetetlennek, meghódíthatatlannak, vonakodónak tűnnek a nők szemében (House cinikus mizantróp, Tyrion bizalmatlan, Sheldon aszexuálisba hajló), így meglehetősen távol állnak a „hegemón maszkulinitás” erőszakos, birtokló, elnyomó „merev instrumentális nemi szerepvállalásától” (Connell 1995), társas kapcsolataikat a függetlenség jellemzi. Mindegyik sorozatban szerepelnek domináns nőalakok (kórház igazgatónő, talpraesett

szomszéd lány, vagy egyenesen királynő), akik világos azonosulási, kiindulási pontként szolgálnak a női nézők számára, és lehetőséget biztosítanak arra, hogy a rajongói műalkotásokat átfűtő erotikus fantáziálásaik során az amatőr nőművészek kezdeményező félként, aktív szexuális partnerként ábrázolják magukat.¹⁶

Erőteljesen jelenik meg a *woman-on-top* domináns nő motívuma például az *Agymenők* (*Big Bang Theory*) sorozat ihlette rajongói munkák talán legnépszerűbb, az interneten tömegével fellelhető alfajában: a szereplők szerelmi életét továbbgondoló, kiszínező, újraíró képzeletbeli folytatásokban, melyek az eredeti történet legapróbb utalásait, vélt vakfoltjait (elhallgatásait), vagy szubtextuális lehetőségeit meglovagolva kerekítenek új, erotikával és romantikával telített, alternatív történetverziókat. A szerelmespárra összehasonlított szereplők egybemosott neve által fémjelzett rajongói szövegkorpuszok aztán nem csak a főszöveggel, hanem egymással is párbeszédben álló mikro-kánonokat képeznek. Ilyen a „Shenny” mikrokánon, mely a kicsit ostobácska, de segítőkész, szókimondó és talpraesett szomszéd lány, Penny és az autisztikus hajlamokat mutató, a mindennapi élet teendőivel ügyetlenkedő, elvarázsolt lelkű, antiszociális, kvantumfizikus zseni, Sheldon románcáról fantáziáló történettípus tárháza. A fiktív románc az eredeti sorozat fikcionális realitásában valójában minden valóságálapot

<http://gwendy85.deviantart.com>

Gwendy85 „Shenny” alkotásaiból
(balra: [Guess what?](#); fent: [Panced and Kissed](#))

¹⁶ Üdítő önreprezentáció ez a *Szürke Ötven Árnyalata* sikerkönyv megalázkodó, a férfi főhős szado-mazo vágyait feltétel és gondolkodás nélkül kiszolgáló hősnőjéhez képest.

nélkülöz, s csak egyetlen, emblematikusként tételezett epizódjelenetre épít, melyben a betegségát nyomó, gyengélkedő Sheldon kérésére Penny elénekli végül vigasztalásul a puha, pici cicáról szóló altatódalt, hogy nagymamája gondoskodását felidézve csillapítsa a férfi szorongásait. A rajongónők által részleteiben feltérképezett intim viszony sajátossága a konvencionális nemi erőviszonyok felforgatása. A fórumos eszmecserékben Sheldon férfi gyöngeségének „szívmelengető lágysága” (Samantha Graham) és gyermeki naivitása (keiko chan)¹⁷ eroticizálódik; de tipikusnak mondhatóak például Gwendy2k9 rajzai is (ld. az előző oldal képeit), melyeken egy szexuálisan magabiztos, tapasztalt, kezdeményezőkéss Penny „veszi birtokba” a piruló, passzív, esetlen Sheldont; hasonlóképp Lizwontcry *Pandora’s Box* című novellafűzérében is akkor gyúlnak szerelemre egymás iránt, mikor Sheldon behunyt szemmel egy romantikus country slágert dúdol Pennynek, Penny pedig pusztá testi ereje bevetésével lép fel Sheldon védelmében.

Soft Kitty ([forrás](#))

Az eredetileg *Big Bang Theory* [a *Nagy Bumm Elmélet*], az ősrobbanás kozmológiai teóriájára utaló cím magyarított változata, az *Agymenők* inkább a sorozat reklámszlogenjét hangosítja ki, miszerint „Smart is the new Sexy.” Ez nem annyira a kulcsint ellensúlyozó belbecs erkölcsi értékiségét hivatott hangsúlyozni, hanem inkább az atipikus mentalitás vonzereje és a hóbortosság és zsenialitás közti vékony határvonalra hívja fel a figyelmet,

¹⁷ Rajongói reakciók: „Seeing Sheldon’s soft side can be quite heart-warming” (Samantha Graham blog) „Sheldon...annyira aranyos, meg az, hogy az érzelmi szintje egy 6 évesé, de az esze meg meghalad mindent...elképesztő figura.” (Keiko-chan, *Agymenők magyar rajongói oldal*)

nem minden ironikus élt nélkülözően. Amennyiben a „nagymenőség” a hegemon mácsó férfiasság védjegye, az „agymenőség” alternatívája itt a fizikai erő helyett az esetlenséggel párosuló eszesség által jelölt férfi-kép eredeti elnevezése.

A rajongók által preferált demokratikus, feminista erődinamikát aztán átveszi a főszórbeli reklám is: a *Tv Guide* „Utolsó Tangó Princetonban” című képsorozatának egyik fotóján Cuddy doktornő vezeti a tánc lépéseit és ’dönti be’ House doktort (ld. alább), ezzel humorosan felforgatva az argentin tangó tánc és a mácsó filmklasszikus (*Utolsó Tangó Párizsban*) idézte erőszakos férfidominanciát.

Dr House-t a rajongók¹⁸ többsége egyébként éppen hogy arrogáns szókimondósága és kíméletlen őszintesége miatt bálványozza. Az udvariasság társadalmi illemszabályát körülményeskedő álszentségként elutasítva „ő ki is meri mondani azokat a dolgokat, amiket más csak

¹⁸ A rajongói vallomások forrásai: „[Why do you love House MD?](#)” *Yahoo Answers*. 2009., „[Fórum: Miért szeretik ezt a Dr House-t?](#)” *Interaktív Filmkatalógus*, „[Love vs Hate: House MD](#), *Twitter*, *Tumblr*. [Tagged Hugh Laurie](#). A rajongói reakciók összegyűjtéséért és a fandommal kapcsolatos revelatív megjegyzéséért nagy köszönet illeti a „100% fangirl” Kaszás Ritát.

magában gondol” (Lore). „Azért sármos, mert eltér a nyálas szépfiú karakterektől...nem csak sármos, hanem jó a humora, őszinte, karizmatikus... Van kisugárzása. Sérült, mégsem sajnáztatja magát. Sőt, szándékosan rideg, amivel azt sugározza a külvilág felé, hogy nem fél semmitől” (Rena X). Mivel House-nál egybeesik a nonkomfortista viselkedésforma és a fogyatékos, esendő megtestesülés merész felvállalása egy átfogó szkeptikus, szarkasztikus attitűddel, így arroganciája soha nem az elnyomó férfiuralom kizárólagos potenciájának felerősítésére tör, hanem éppen olyan normatív kategóriák közti határvonalak elbizonytalanítását irányozza elő, mint az ép vs sérült, sérülékeny test, az igazság vs hamisság, a

„Huddy” fanart ([forrás](#))

test vs lélek, illetve ezek mentális kontrollálhatóságának és medikális normativizálhatóságának lehetősége avagy kudarca. Mi sem tükrözi ezt jobban, mint a sorozat szlogenje, House hitvallása: *Everybody lies*. (Mindenki hazudik, avagy minden test hazudik), amely nem csak az általunk észlelt valóság, de az épként megélt testi valónk viszonylagosságát is hangsúlyozza.

House goromba kíméletlenségének célja nem mások megbántása, hanem az orvosdiagnosztikai és erkölcsi igazság (vagyis erkölcsi esendőségünk igazságának) feltárása. Ugyanakkor a detektív és filozófus kettős szerepében a társadalmi igazságosság problémáit is óhatatlanul feltárja (pl. betegbiztosítás kérdésköre kapcsán), de soha nem moralizál. Ahogy a *Mindenki hazudik. Dr. House és a filozófia* című tanulmánykötet (2009) fűlszövege írja: „Egy rendkívüli személyiség áll össze a szemünk előtt, aki részben Sherlock Holmes, részben egy Szókratész-követő filozófus, de van benne valami Nietzsche Übermenschéből és a taoista filozófusokból is, mindazonáltal egyáltalán nem olyan ellenszenves figura, mint első látásra hihetnénk.”

House önellentmondásos személyiségének jellegzetes meghatározója a hősiessége és gyöngesége közti feszültség: állandó fájdalmak közt él, azonban nem akarja megoperáltatni magát, mert fél a műteti kockázattól; a

szerzett mozgássérültsége kiváltotta kínok miatt válik gyógyszerfüggővé, de mindvégig megőrzi hiperracionalitását. A rajongók hozzá való, érzelmileg telített viszonyulását is a kettősség jellemzi: „egy embergyűlölő görény [akit a]szívébe zárt a közönség” (Caballo), „egoista örült zseni, de imádnivaló:” (Viki 1080), „bunkó hozzáállása mögött érző szív rejlik” (Rita), „szarkasztikus és goromba, de ugyanakkor van benne egy bizonyos törődő lágyság is” (boompepe).

A „belső démonjaival küzdő, megfejthetetlen” (Jakki S) House, csupán látszólag érzéketlen embergyűlölő, valójában hivatása révén életét mások segítségének szenteli, és saját fogyatékosága miatt különösen empatikusnak bizonyul az emberi sérülékenységgel megértésében. Ezt a tulajdonságát számos rajongó felelegeti: „Azért szeretem House-t, mert cinikus, sértő és durva megjegyzéseket tesz, és mindig igaza van[...]brillians orvos.” (guest), „mivel az érzelmek akadályozzák a pontos diagnózist, mindig rideg. És életeket ment.” (SonOfSun), „Mindenkivel kőbunkó, de bámulatosan ért a különleges ellátási igényű emberekhez, mint az az Aspergeres gyerek, vagy az agysérült zongorista fickó –totál odavagyok érte” (twitter), „együttérző, összetett lény, aki a végletekig elmegy, hogy megtalálja a válaszokat (CupofEnglishBreakfast). House tehát egyszerre beteg és orvos, megsért és gyógyít, valamint fontos jellegzetessége még – ami felforgatja a hagyományosan férfiasnak tételezett hozzáállást – hogy nem csak segít, de hajlandó ő maga is segítséget elfogadni, kolléga-barátja, dr Wilson jóvoltából.

A segítő gondoskodás, mint kölcsönösen gazdagító tevékenység már-már közhelyszámba menő vezérmotívumként jelenik meg a fogyatékkal élők mozgóképes ábrázolásaiban. (Gondoljunk csak arra, ahogy az *Esőember* című film is a voltaképp címszereplő (Raymond/Rainman¹⁹), ép-testű/elméjű yuppie öccs fejlődéstörténete, az autista bátytal való törődő kapcsolat a „normál”/normatív világkép árnyaltabbá tételére szolgál.) Reeser szerint a fogyatékos férfi figura lehetőséget nyújt az ép testű férfi szereplő alternatív maszkulinitásának kibontakozására is, lévén hogy ebben a viszonyrendszerben, a fogyatékos férfi feltételezett aszexualitása vagy elférfiatlanodása miatt, a homoerotikus viszony aggálya nélkül tölthető be az egyébként gyanúsán femininként kódolt gondoskodó ápoló szerep.

Érdekes módon hasznosítja újra ezt a retorikát a közelmúltban nagy sikerrel vetített *Életrevalók* című francia vígjáték (Olivier Nakache-Eric Toledano, 2011), mely egy siklóejtőernyős balesetben mozgássérült, arisztokratikus, mogorva milliomos és egy kényszerűségből ápolói munkát vállaló, külvárosi gettóból jött, vagány, fekete srác „furcsa párjának” férifibarátságát meséli el. Hogy az ép és a fogyatékos világ mennyire nem

¹⁹ Az autista báty gyermekkorában *Rainmamek* (Esőember) becézi öccsét, Raymondot.

Életrevalók (2011)

ellentpontokként, mint inkább egymás kiegészítőjeként jelennek meg a film szlogenje is tükrözi: „Néha egy másik világba kell, hogy betekintést nyerj, ahhoz, hogy lásd, mi hiányzik a sajátodból.” Sokatmondó az eredeti és a magyarított mozicím is: míg a *The Intouchables* (Érinthetetlenek) azt sugallja, hogy sérült vagy sebezhető emberek sorstársi védszövetsége is felruházhathatja őket a sebezhetetlenség érzetével, az *Életrevalók* a fogyatékos helyett a találékony talpraesettségre helyezi a hangsúlyt, mellyel a főszereplők összehangolódva segítik egymást az önmagukra találásban. (S teszik ezt testi teljességükben, például közösen átélt füvezős-csajozós bulik során, melyek sikeresen visszavezetik a filmvászonra „a fogyatékos, mint szexuális szubjektum” figuráját.) A férfibarátság erős homoerotikus implikációt nyer a House rajongók körében is, akik bálványukat orvos-kolléga barátjával, Dr Wilsonnal hozzák össze, mint a férfiasággal nem-összeegyeztethetetlen, kölcsönösen feltétlen odaadás, lelkitársaság és bajtársiasság páros ikonját.

Összességében elmondhatjuk, hogy olvasatomban a fogyatékos férfi fikciójának fő vonzereje a Lennard Davis-i értelemben (2002) vett *sebezhető* identitásukban rejlik, mely „szexin sérült/sérülékeny” alternatív maszkulinitásuk védjegyeként funkcionál. (David eredeti terminusa erre a „postmodern” (posztmodern) és „disabled” (fogyatékos) szavak ötvözetéből született „dismodern,” mely talán leginkább „fogymodern”-ként magyarítható.) E szerint, a gyöngeséget, a fogyatékossgot korántsem a normához képest marginális, kisebbségi, csökkent értékű, negatív referenciapontként kell értelmeznünk, hanem egy manapság mindannyiunkat ’normálisan’ jellemző nagyon is általános létállapotként. Nemcsak, hogy el kell fogadnunk, hanem érdemes mindenkit megillető alapvető emberi jogként újra is értékelnünk, és teljességében megélnünk, mint törekény,

múlандó emberi mivoltunk természetes velejáróit, anélkül, hogy bármiféle hátrányos megkülönböztetést kellene miattuk elszenvednünk. A posztmodern „fogymodern” identitáspolitika nem a normatív ideálként működtetett domináns szubjektivitás pozitív megtapasztalásában lát egyén- és társadalomjavító lehetőséget, hanem inkább egy részleges, befejezetlen, sérülékeny szubjektum pozíciót körvonalaz, mely a totálisan autonóm függetlenség fals individualista vívmánya helyett a közösségileg beismert és elismert kölcsönös-támogatás, empatikus érzékenység élményeire épít. A hagyományosan fogyatékként kezelt 'a másokra utaltság' itt nem hátrány, hanem emberség(esség)ünk többlete; a kölcsönös függőség és kiszolgáltatottság a kölcsönös segítségnyújtás és együttérzés képességeivel párosul. Mivel mindnyájan fogyatékosok vagyunk, a fogyatékoság kategóriája érvényét, értelmét veszti. Michael Gillan Peckitt (2013) is a szolidaritás fontossága mellett pálcát törve érvel amellett, hogy az igazán konstruktív párbeszéd a „rögös utak emberei-”től várható, akik, legyenek bár fogyatékkal élők vagy sem, nem veszik magától értetődőnek, súlytalanul ténélkülinek vagy problémátlanul testetlennek e világba való vetettségünket. Ez ilyen felismerések apró lépések afelé, hogy a fogyatékos test főszóbeli média-ábrázolása ne csupán a normalitás létrehozásának, működésének és fenntartásának biztosítása céljából, hanem értékes tudások és tapasztalatok letéteményeseként kerüljön bemutatásra.²⁰

²⁰ Hernádi Ilona különösen frappánsan mutat rá a davis-i gondolat problémás vakfoltjaira: „Ha az igaz, hogy mindannyian egyformák vagyunk, hiszen valamennyien csak ideiglenesen vagyunk ép testűek (erre utal a TAB-mozaikszó is), azaz a sérülékenység az ember lényegi tulajdonsága, akkor vajon nem éppen a sérülékeny, fogyatékos testet tesszük-e meg normává? Vajon ebben az érvelési rendben hol lesz a helye az eltérésnek, a különbözőségnek? Ezzel a megközelítéssel éppenséggel nem oldódik-e fel a fogyatékos identitás? Nem félő-e, hogy ez a materialista ontológia visszavezet bennünket az orvosi megközelítéshez, amely megközelítés köztudottan nem ad teret a diszkriminációról való gondolkodásnak, de legalábbis elrejt annak igazi sajátosságait? Ezen túlmenően ebben a vonatkoztatási keretben a fogyatékos testben létezés által létrejött különleges tudás elvész, hiszen ha mind egyformák vagyunk, akkor úgy tűnik, mintha a különböző megtestesülésekből fakadó létélmény nem hordozna mindannyiunk számára lényeges információt létünkéről, világunkról.” (Hernádi 2013) A szerző tanulmányomra adott értékes reflexióit ezúton is szeretném megköszönni.

Felhasznált irodalom

[Agymenők magyar rajongói oldal.](#)

Anonim szerző. 2008. „Tényleg példakép. Interjú Pásztory Dóra paraolimpikonnal.” *Éva Magazin* (június; [online](#) megjelenés: 2010. október 25.).

Benioff, David és DB Weiss (rend.) 2011- . *A trónok harca (A Game of Thrones)* HBO.

Bertolucci, Bernardo. 1972. *Az utolsó tangó Párizsban. (Ultimo tango a Parigi)* MGM.

Bleckner, Jeff (rend.) 1998. *Hátsó ablak (Rear window)* Cambria Productions.

Bonnie, Selina. 2004. „Disabled People, Disability, and Sexuality”. In John Swain, Sally French, Colin Barnes, Carol Thomas (szerk.) *Disabling Barriers, Enabling Environments*. London: Sage, 2004. 125-133.

Bordo, Susan. 1999. *The Male Body: A New Look at Men in Public and Private*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Bullard, David & Susan Knight, szerk. 1981. *Sexuality and Physical Disability*. St Louis: Mosby & Co.

Caulfield, Deborah. 2012. [„The Undateables. A Frank Review.”](#) *Disability Horizons. A 21st Century View of Disability* (május 7.).

Connell, R. W. 1995. *Masculinities*. Cambridge: Polity.

Davis, Lennard J. 2002. *Bending Over Backwards: Disability, Dismodernism, and Other Difficult Positions*. New York: New York University Press.

Fleming, Victor. 1939. *The Wizard of Oz*. Warner Bros.

[„Fórum: Miért szeretitek ezt a Dr House-t?”](#) *Interaktív Filmkatalógus*.

Gerschick, Thomas J. & Adam Stephen Miller. 1995. „Coming to Terms: Masculinity and Physical Disability”. In Donald Sabo and David F. Gordon (szerk.) *Men’s Health and Illness: Gender, Power and the Body*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 183-204.

Graham, Samantha. 2012. [„The Sheldon Cooper Theory: Why we all love the awkward know-it-all!”](#) *To Make Each Day Count: Sam’s Journalistic Journey* (Szeptember 9).

- Guldin, Anne. 2000. „Self-Claiming Sexuality: Mobility Impaired People and American Culture”. *Sexuality and Disability* 18, 233-238.
- Hadas Miklós. 2009. [*A maszkulinitás társadalmi konstrukciói és reprezentációi – nagydoktori értekezés.*](#) Az MTA Könyvtár és Információs Központ Honlapja.
- Hayes, Michael T & Rhonda S Black. 2003. „Troubling Signs: Disability, Hollywood Movies and the Construction of a Discourse of Pity”. *Disability Studies Quarterly* 23:2, 114-132.
- Herendi, Gábor (rend.) 2008. „Veszekedés.” *Együtt a fogyatékossgal élők elfogadásáért reklámkampány.*
- Hernádi, Ilona. 2009. „A fogyatékos női testről alkotott kép(ze)tek.” *Fogyatékossg és Társadalom* 1, 87-90.
- . 2013. „Gondolatok 'A 'férfias' fogyatékos fikciója' kapcsán.” E-mail levelezés.
- James, Erika Leonard. 2011. *Fifty Shades of Grey*. New York: Vintage Books, 2011.
- Jacoby, Henry & William Irwin (szerk.) 2009. *Mindenki hazudik. Dr House és a filozófia*. Budapest: Helikon.
- Levinson, Barry (rend.) 1988. *Esőember [Rain Man]*. United Artists.
- Lizwontcry. 2012. [*„Pandora's Box”*](#). *Fanfiction Net*.
- Lynch, David (rend.) 1980. *Az Elefántember [The Elephant Man]*. Brookfilms.
- Lorre, Chuck & Bill Prady (rend.) 2007- . *Agymenők [The Big Bang Theory]* CBS.
- McRuer, Robert & Anna Mollow, szerk. 2012. *Sex and Disability*. Duke University Press. 2012.
- [*Magyar Trónok Harca Rajongói Fórum.*](#)
- Morris, Jenny. 1991. [*Pride against Prejudice: Transforming Attitudes to Disability*](#). London: The Women's Press.
- Murphy, Robert. 1987. *The Body Silent*. London: Phoenix House.
- Nakache, Olivier & Eric Toledano (rend.). 2011. *Életrevalók [The Intouchables]*. Quad. Gaumont.
- O'Donnell, Damien (rend.). 2004. *Lélekben táncolok [Inside I'm Dancing. Rory O'Shea Was Here]*. WT2 Productions.

- Peckitt, Michael Gillan. 2013. [*The Limping Philosopher Blog*](#).
- Reeser, Todd. 2010. *Masculinities in Theory. An Introduction*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Robertson, Steve. 2004. „Men and Disability”. In John Swain, Sally French, Colin Barnes, Carol Thomas (szerk.) *Disabling Barriers, Enabling Environments*. London: SAGE, 75-81.
- Roper, Lynne. 2003. „[Disability in Media](#).” *The Media Education Journal*.
- Sanders, Rupert (rend.). 2012. *Hóféhérke és a Vadász (Snow White and the Huntsman)* Universal.
- Saphiró, Dana Adam & Henry Alex Rubin (rend.). 2005. *Gyilkos labda. A kerekesszékek harcosai [Murderball]*. Mirador.
- Scott, Ridley (rend.). 2001. *Hannibal*. MGM.
- Shakespeare, Tom. 1999. „The Sexual Politics of Disabled Masculinity.” *Sexuality and Disability* 17:1, 53-64.
- Sheridan, Jim (rend.). 1989. *A Bal Lábam [My Left Foot]*. Ardmore Studio.
- Shore, David (rend.). 2004-2012. *Dr. House [House M.D.]*. Fox.
- Shuttleworth, Russell. 2004. „Disabled Masculinity. Expanding the Masculine Repertoire”. In Bonnie G Smith & Beth Hutchison (szerk.) *Gendering Disability*. Rutgers UP, 166-178.
- Simpson, Mark. 2011. „Meet the Metrosexual.” Metrosexy. A 21st century Self-love Story. <http://www.marksimpson.com/meet-the-metrosexual/>
- Sinise, Gary (rend.). 1992. *Egerek és emberek [Of Mice and Men]*. MGM.
- Stone, Oliver (rend.). 1989. *Született Július 4.-én [Born on the Fourth of July]*. Ixtlan.
- The Undateables*. 2012. Channel 4.
- Young, Iris Marion. 2005. *On Female Body Experience: "Throwing Like a Girl" and Other Essays*. Oxford University Press.
- Valentine, Gill. 1999. “What It Means to be a Man: The Body, Masculinities, Disability”. In Ruth Butler & Hester Parr (szerk.) *Mind and Body Spaces: Geographies of Illness, Impairment and Disability*. London: Routledge, 163–175.
- Wendell, Susan. 1996. *The Rejected Body*. New York: Routledge. [2010. *Az elutasított test. Feminista filozófiai elmélkedés a fogyatékoságról*. Ford.

Vándor Judit. Budapest: ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar és ELTE Eötvös Kiadó.]

West, Lindsay. 2011- [„Peter Dinklage. Stud. Man of the Year 2011.”](#) *GQ*.

[„Why do you love House MD?”](#) *YahooAnswers*. 2009.

Hódosy Annamária

Szegedi Tudományegyetem

Paternalis beavatás az írásbeliségbe avagy nemi-szerep sztereotípiák a kisiskolások kötelező olvasmányaiban

Az általános iskola alsó tagozatában kiadott kötelező olvasmányokra legtöbbször alig emlékszünk, mégis gyakori meggyőződés, hogy azok csakis pozitív értékeket hordozhatnak, hiszen kanonizált írók populáris regényeiről van szó. Ez azonban korántsem bizonyos, ha az a kérdés, hogy milyen nemi szereplehetőségeket kívánunk állítani az épp olvasni kezdő és a leginkább befolyásolható korban lévő gyerekek elé. Főleg, ha megfontoljuk, hogy ezek a regények – mint például a 2. és 3. osztályban olvastatott *Kincskereső kisködmön*, *Bambi*, az *Emil és a detektívek* vagy épp *A két Lotti* – egy nyilvánvalóan patriarchális kánonban nyerték el megbecsülésüket és híruket. Az említett szövegek többségének főszereplője kisfiú, míg a kislányok, ha egyáltalán megjelennek, a hagyományos nemi szereposztásnak megfelelően a kisfiúk testi igényeinek (jelen és jövő) ellátására készülnek. A nő egyetlen pozitív létlehetősége az emocionális/irracionalis anyafigurában látszik megtestesülni, aki a gyermekén függ (s így a növekedő gyerek számára szükségképp teherre is válik), míg a más pozíciót elfoglaló vagy más irányba tájékozódó női figurák nőietlennek, természetellenesnek és általában becstelennek minősülnek. Aminek felülbírálatához a megcélzott korosztálynak még nincs megfelelő ítélőképessége; ha pedig a felnőttek mindezt jóváhagyják, sőt, egyenesen példaként állítják fel, efféle aligha alakulhat ki.

A kisiskolás irodalmi kánon problémája

„A mai magyar fiatalok keveset olvasnak, és ennek egyik okozója az olvasási kedvet nem hogy stimuláló, hanem azt éppenséggel letörő kötelező olvasmányok sora.” (Gordon 2009) Gyakran merül fel, hogy ezeknek a műveknek az olvasása nem jelent élményt, nem képes azonosulásra készíteni a gyerek-olvasót. A kánon átalakítására tett erőfeszítéseket gyakran az a praktikus igyekezet vezérli, hogy olyan olvasmányokat keressenek, amelyekből az derül ki: „az irodalmi művek rólam szólnak, az én problémáimra keresnek választ, általuk élethelehetőségeket próbálhatok ki,

modellhelyzetekbe kerülök, emberek közötti viszonyokat, kapcsolatokat élek meg” (Gyeskó 2009).

Ha az általános iskola alsó tagozatában ajánlott műveket nézzük, akkor látszólag pontosan efféle szövegekkel találkozunk! Szemben a középiskolai tananyaggal, ezek az olvasmányok még nem időrend és történelmi jelentőség/reprezentatív jelleg miatt kerülnek kiválasztásra, ahogyan a későbbi tananyag általában, hanem „pusztán” azért, mert azonosulási mintákat kínálnak a kisgyerekek számára és olyan élethelyzeteket fogalmaznak meg, amelyek valós problémákat jelentenek. Mindez elvileg pozitívum kellene, hogy legyen, ám abban a pillanatban, hogy – mint megpróbálom bemutatni – ezek a minták és megoldási javaslatok ideológiailag torzulnak és elfogult nemi szereposztást sugároznak az olvasók felé, a negatív hatások komolyabbak lehetnek, mint a középiskolások esetlegesen rosszul megválasztott és kevés élménnyel kecsegtető kötelező olvasmányai esetén.

Amit Udvari Tünde és Kulcsár Zsófia a *TNTeF* 2:1. számában a középiskolás tananyagról ír, az a kisebbeknek ajánlott olvasmányokra legalább ennyire áll. Eszerint

[a] feminista irodalomkritika eddig legkevésbé ér(het)te el a középiskolai irodalmi kánont. A középiskolai irodalomoktatásban a kötelezők kánonja a mindennapi tanítási gyakorlat szempontjából erősen kritizálható. A női szerzők szinte meg sem jelennek, és a szövegek értelmezése, az elemzési szempontok pedig egyáltalán nem veszik tudomásul a feminista irodalomtudomány eredményeit. Noha a rendszerváltást követően a kánon az irodalmi körökben átrendeződni látszik, ennek hatása a magyar középiskolákban alig érezhető. A négyéves középiskolai magyar irodalom tanterv egyáltalán nem gender-érzékeny. Amennyiben mégis az, az a maszkulin irodalmi értékrendszer burkolt vagy kevésbé burkolt átadását célozza meg az ’egyetemes emberi’ értékekre hivatkozva.

(Udvari & Kulcsár 109).

Udvari és Kulcsár vizsgálatához hasonlóan a kötelező olvasmányokkal foglalkozó írások általában az általános iskola felső tagozatában és a középiskolában napirendre kerülő olvasmányokkal foglalkoznak, a legkisebbek olvasmányai alig kerülnek említésre, pedig aligha lehet tagadni azoknak a műveknek a jelentőségét, amelyek révén az írni/olvasni tanuló kisgyerekek megismerkednek az irodalommal, sőt, az írásbeliségben megnyilvánuló kultúrával általában. Hogy milyen értékekkel találkoznak ezekben a szövegekben, az meghatározó rájuk nézve, talán még jobban is, mint a serdülők esetén, akik jelzik preferenciáikat, képesek kritikusan olvasni és akár radikálisan el is határolódni a felnőttek által sugalmazott művektől, s így közvetve, de hozzájárulnak a kánon

átalakításához. A kisiskolások fejlődépszichológiai jellemzőiknek köszönhetően igyekeznek megfelelni annak az ideálnak, amit velük szemben támasztanak, magukévá teszik a felnőttek választásait. Így sokkal inkább ki vannak téve a kötelező irodalmak esetleges kártékony hatásainak, és visszajelzéseikkel sem képesek azok megváltoztatása irányában hatni.

A „felülről” kijelölt megismernivalók ebben a korosztályban még nem kritikával kezelhető/kezelendő kulturális termékként, hanem megkérdőjelezhetetlen eszményként jelennek meg a gyerekek számára. Szemben a serdülőkkel, „[a] gyermekek láthatólag azt hiszik, hogy a konvenciók a dolgok természetes rendjét tükrözik. Számukra a konvenció megsértése természetellenes viselkedés lenne” (Cole és Cole 570). Ugyanakkor, ha ezeket a konvenciókat a tanár és a szülő is jóváhagyja, mindez további megerősítést nyer: „a gyerekek úgy vélik, a felnőttek jobban tudják a dolgokat, mint ők... különösen érzékenyek a befolyásolásra (...) ismereteik hiánya és amiatt, hogy szeretnek a felnőttek kedvében járni” (Cole és Cole 355). Így, ha a kisiskoláskori olvasmányok kedvezőtlen azonosulási mintákat kínálnak, az nem von maga után ellenszegülést, ami egyszersmind oda vezet, hogy a gyermek felnőttként is továbbadja a mintát, amelyre soha nem gondolt helytelenként. Már csak ezért is

[f]ontos lenne újra elemezni a rég elemzettnek, ismertnek hitt irodalmi hőseinket, íróinkat, illetve azt, hogy hogyan vélekednek különböző korok szerzői és rajtuk keresztül a regények illetve novellák szereplői olyan fogalmakról, mint a munka vagy a tanulás és ezek kapcsán olyan szerepekről és intézményekről, mint az anyaság vagy a házasság. A tankönyvi szövegek kiválasztását és a mellékelt elemzéseket egyaránt meg kellene vizsgálni abból a szempontból is, hogy milyen szerep jut a hősöknek és a hősnőknek. (Udvari & Kulcsár 109)

A következőkben pontosan ezzel próbálkozom meg négy olyan regénnyel kapcsolatban, amelyek az általános iskola második és harmadik osztályában az ország legtöbb iskolájában kötelezők, vagy a választható kötelező olvasmányok közt vannak: ezek Móra Ferenc *Kincskereső kisködmön* (1918) című kisregénye, Erich Kästner-től az *Emil és a detektívek* (1929) és *A két Lotti* (1949), valamint Felix Salten *Bambi* (1923) című kedvelt műve. E szövegek gender-szempontú szoros olvasását az előbbieken túl azért is fontosnak gondolom, mert a legtöbb esetben szó sincsen arról, hogy az intézmények erőszakkal tukmálnák őket a gyerekekre (pontosabban a szülőkre, hiszen a magánjellegű olvasmányokat ebben a korban általában még ők javasolják). A kölcsönkönyvtári adatok szerint ezek a könyvek előkelő helyen vannak a szabadon választott olvasmányok listáján is, azaz a

köztudatban „jó” műveknek minősülnek.¹ Csakhogy „[a] kérdés: 'Jó-e?', kibogozhatatlanul összefügg más kérdésekkel, mint például, hogy 'Kinek jó?' és 'Mikor?' és 'Miért?' Az osztály- faji és nemi előítéletek befolyásolják az irodalmi ítéleteket; (...) ideológiai prekonceptiók döntenek el, mit fognak választani” (Warren 3). Ez esetben, mint majd látni fogjuk, a prekonceptiók a feminista mozgalmak előtti „normálisnak” és „természetesnek” gondolt erősen patriarchális nemi szereposztás igenlésében, pontosabban szinte öntudatlan, örökölt jóváhagyásában és elfogadásában határozhatók meg. Naomi Wolf Prométheusz történetét említi efféle példaként,

mely a harmadikos amerikai gyerekeknek szánt Sullivan képes olvasókönyvben szerepel. A történet a nyugati kultúrában szocializálódott gyerekeknek azt tanítja, hogy a nagy ember mindent kockára tesz a szellemi bátorságért, a haladásért, a közjóért. De mint jövőbeli nő, a kislány azt tanulja belőle, hogy a világon a legszebb nő mesterségesen készült, és hogy az ő szellemi merészsége hozta az emberiségre a betegséget és a halált.

(Wolf 75-76).

Az általam vizsgált regények esztétikai szempontból mind kitűnő, pazar nyelviséggel megírt, feszesen megkomponált, erőteljes képi erővel és több jelentésszinttel bíró művek, ehhez kétség sem férhet. Ugyanakkor éppen e „csábítóan” erőteljes fantáziavilág az, ami különösen nehezé teszi az ellenállást annak az ideológiának, amelyet többé-kevésbé látens módon sugalmaznak. Mert miközben a felnőtté válás és a kultúrába való beavatódás történeteként olvashatók/olvasandók azok számára, akik éppen ebben a korban és helyzetben vannak, a nő számára elérhető szerepet nemhogy a kultúra mezsgyéjére szorítják, de a nő világát egyenesen a kulturális szféra oppozíciójaként határozzák meg.

A *Bambi* és az individualizmus maszkulinista ideálja

Nagy valószínűséggel a gyermeki éveire nosztalgiával emlékező felnőtt nem úgy emlékszik a *Bambira*, mint a férfiuralom példaértékű demonstrációjára. Legeza Ilona népszerű internetes könyvismertetőjében sincs semmi jele annak, hogy a nemi sztereotípiák szempontjából igen konzervatív szövegről van szó. Eszerint

Egy őz története ez a könyv, az első botladozó lépéseitől fogva egészen addig, amíg ő maga nem válik azzá a nagy tekintélyű öreg herceggé, kinek méltóságteli viselkedését olyannyira tisztelte ifjú korában. De mindaddig

¹ Vö.: [Gyermekirodalmi adatbázis](#).

tanul és tanul: megtanulja ösztönei szavát, megtanulja rettegni őt, az embert (...). Megismeri a szerelmet, a hímek párviadalát, a halált, anyja eltűnését... (Legeza)

Ebből a leírásból nem derül ki, hogy ennek a *Bildungsromannak* a fejlődéskoncepciója nem egyszerűen azon értékek elsajátítása, amelyeket itt véletlenül éppen egy „nagy tekintélyű öreg herceg” képvisel, hanem maga az özbakság, azaz a *férfilét elérése*, ami itt az özsuta – avagy női – lét ellentétéként, az attól való szándékos távolságtartásban határozódik meg. A beszélő és moralizáló őzek élete (bármilyen hihetően legyen is ábrázolva) az emberi lét allegóriáját kínálja, Bambiban a gyerek magára kell, hogy ismerjen, és céljait a sajátjaként kell felismernie – hiszen éppen így lesz számára élményszerű az olvasás.

Mielőtt alaposabban is megvizsgálnánk, hogy Bambi számára hogyan körvonalazódik, miért is érdemes élni és mi az a cél, amit a(z emberi) kiteljesedés érdekében el kell érni, érdemes felidézni Freud sokat vitatott elképzelését a kislány „péniszirigységéről”, vagyis arról, hogy miként ismeri fel a nőnemű kisgyerek, hogy ebből a csodálatraméltó szervből neki nem jutott, ő valójában kasztrált, s jut arra a belátásra, hogy ennek megfelelően a fiúkkal ellentétben őt az életből is csak egy efféle csökevényes darabka illeti meg (Freud, 320). Ha furcsának tűnik, hogy ezt egy őzekről szóló történetben idézem fel, csak gondoljunk arra, hogy pszichoanalitikus szempontból az agancs nyilvánvalóan fallikus szimbólum – annál is inkább, hogy ez a hímek párviadalának eszközeként is szolgál. És bár a következő részben viadalról nincs szó (egyelőre), a hímek említett díszének leírása legalább annyira szimbolikus, mint amennyire sokatmondó a gyermeket képviselő figura hozzáállása ehhez a díszhez:

Akkor még valami történt, és az sokkal nagyszerűbb volt mindannál, amit Bambi aznap megért. / Az erdő felől lábdobogás verte fel a csendet (...) hirtelen ott álltak csöndesen, hús lépésre egymástól.

Bambi rájuk nézett, és meg se mozdult. Olyanok voltak, mint anya és Ena néni. De fejükön világosfehér csúcsban végződő, barna gyöngyös agancskorona villogott. Bambi bódultan nézte őket. Egyiket a másik után. Az egyik kisebb volt, és koronája is szerényebb, de a másik parancsolóan szép volt. Magasan hordta a fejét, és magasan villogott rajta a korona. Szikrázott a homályban, pompás fekete és barna gyöngyök díszítették, s messzire ágazó, csillogóan fehér csúcsokban végződött.

- Ó! – kiáltott fel Faline elragadtatva. (...)

Bambi semmit se szólt. Megbűvölve és némán állt. (...)

- Kik voltak ezek? (...)

Ena néni ünnepélyesen mondta:

- Az apák.

(32-33)

Az apák – nagyrészt említett díszüknél fogva – csodálatraméltónak és egyértelműen magasabb rendűnek minősülnek, amit az anyák megerősítenek. Ez a nemi szereposztás nyilván nem ok nélkül emlékeztet a Salten korabeli konzervatív normára, és egyértelműen jóváhagyja azokat a szokásokat, „amelyek létrehozták az elkülönülő női és férfiszféra fogalmát. E két szféra azonban hierarchikus rendszerben áll egymással, mivel ha az egyén választási lehetőségeit tekintjük, akkor nem feleltethetők meg egymásnak” (Séllei 1999, 262). A fiú gidák apákká válhatnak, a lánygidák azonban nem, márpedig ebben a világban csak az apaság számít, és ez a vágy végső tárgya, akár bakokról, akár sutákról legyen szó. Az előbbi idézet a következőképp folytatódik:

- Miért nem beszéltek velünk [az apák? - kérdezte Bambi]

Az anya mondta:

- Most nem beszélnek velünk.... Csak időnként... Meg kell várni, míg jönnek, és meg kell várni, míg szólnak hozzánk.... Ahogy tetszik nekik. (...)

Bambi némán lépdelt anyja mellett (...) „Milyen szép – gondolta . És mindig újra: - Milyen szép!”

Anyja mintha hallotta volna gondolatait, így szólt:

- Ha életben maradsz, fiam, ha okos leszel, és elkerülsz a veszélyt, te is olyan erős és szép leszel, mint az apád, és olyan koronát fogsz hordani, mint ő.

Bambi mélyet lélegzett. A szíve megtelt boldogsággal és sejtélemmel.

(34-35)

Az anyáknak ebben a világban az a szerep jut, hogy alázatosan várják az apákat és új fiaikat szülnének nekik. A fiú őzek akkor jutnak valamire (amit itt az életben maradás és a társak tisztelete képvisel), ha minden kapcsolatukat megszakítják a nőstényekkel az idősebb őzbakok példáját követve, akik szintén azért érték meg a tekintélyes öregkort, mert így tettek. Az az őzbak, akit Bambi példaképének választ, először gidakorában beszél Bambival – annak apropóján, hogy a kis őz az anyja után sírt - és leszidja, amiért „nem tud egyedül lenni”. Később, amikor Bambi, fogalmazunk így, szerelmes lesz, azt mutatja meg neki, hogy az ember az őzsuta hangját utánözva csalja csapdába az őzbakokat. A két esetben az a közös, hogy a nőstény így vagy úgy veszélyforrásként jelenik meg, aki a fajfenntartáshoz szükséges ugyan, de mint társaság, mint *társ*, bajt hoz minden őzfiára. „Minden tanítása közül ez volt a legfontosabb: egyedül kell maradni. Egyedül kell maradni, ha meg akarjuk óvni magunkat a veszélytől, ha fel akarjuk fogni a lét értelmét, ha bölcsességhez akarunk elérkezni” (166).

Ahogy az előbb az őzbakok agancsa az esztétikum csúcsaként jelent meg, úgy itt az egyedüllét – azaz elsősorban a női társaság elutasítása –

magasztosul fel. Bár mindennek van természettudományos alapja, Bambi története, mint parabola világosan az individualizmus nyugati tradícióját idézi fel, amely, mint Joyce Warren bemutatja, a magányos férőhősre összpontosít, s az egyéntől azt várja, hogy önálló és másoktól elhatárolódó legyen. Warren Emersont idézi, aki

így ír „Önállóság” című esszéjében. ’A barátok, ismerősök, gyermekek, a betegség, a félelem, a hiány és a jótékonyág egyszer kopogtatni fognak az ajtómon, mondván: ’jér közénk’.” De, mondja Emerson, én nem megyek ’ebbe a zavarosba.... Nem adhatom el szabadságomat és erőmet, hogy megmentsem az érzékenységet.’ (Warren 11)

Ez az individualizmus a más emberektől való függést, a közösségbeli kapcsolatokra helyezett hangsúlyt nőiesnek tekinti és elutasítja (vö. Fox-Genovese 114-117). Hasonlóképpen, a *Bambi*-ban ideálként bemutatott „egyedüllét” sem pusztán a nőstény társ hiányát jelenti, de abban is szemben áll a nőstények világával, hogy azok mindig együtt vannak, életükben a közösségi kapcsolatok dominálnak, és mivel a kicsinyekkel járnak, szükségképp „tudatlan” lények társaságában vannak, amely az individualista erények felől nézve még inkább lefokozó rájuk nézvést. Az egyedüllét a létezés egy olyan magasabb szintjeként mutatkozik meg, amely az őzsuta számára felfoghatatlan és megközelíthetetlen.

„Az erdő, az állatok és a természet hű ábrázolása folytán a könyv természettudományos ismereteket is ad” – csatol Legeza Ilona még egy értéket a regény érdemeinek listájához. De amennyiben a *Bambi* allegorikus történet is (amit többek között „a lét értelmének keresése” is mutat, ami feltehetően nem a „szó szerinti” értelemben vett őzek egyik sajátos jellemzője), úgy a „természettudományos” hűség azzal a következménnyel járhat, hogy *naturalizálja* a nemi szereposztások azon hagyományos válfaját, amely a nőt az otthon szférájába száműzi, tevékenységi körét biológiai funkcióira és az effajta funkciókkal kapcsolatos teendők ellátására (kiszolgálás, ápolás) redukálja, a szellemi hatalmat pedig kizárólagos férfi-privilégiummá teszi. A „nő” ebben az ábrázolásban nem tud és nem is akar kitörni abból a meghatározottságból, miszerint

balszerencséje, hogy biológiailag az Élet ismétlésére rendeltetett, amikor még saját nézete szerint is az Élet nem hordozza magában a létezés okait, melyek még az életnél magánál is fontosabbak. (...) A férfi biztosítja az Élet ismétlődését, míg a Létezésen keresztül meghaladja azt (célorientált, jelentőségteles cselekedetekkel); a transzcendencia révén értékeket teremt, melyek meggátolják az összes érték ismétlődését. (Beauvoir 58-59)

Emil beavatása a homoszociális férfivilágba

Az *Emil és detektívek*énél (1928) első pillantásra a *Bambitól* eltérőbb szöveget nem is találhatnánk. A történet szerint Emil a nyári szünetre Berlinbe utazik a rokonokhoz, mert addig sem kell eltartania az édesanyjának, aki apja halála óta egyedül neveli. A vonaton egy gonosztevő ellopja a pénzét, de a szemfüles Emil nyomon követi, és a Berlinben talált barátok segítségével segít a rendőrségnek elfogni a tolvajt, akiről kiderül, hogy körözött bankrabló. A *Bambitól* való eltérés látszólag nem is lehetne nagyobb, a történet mégis jól parafrázálható az előbb elmondottak mintájára. A főhős megint csak egy fiú, akinek a története természetesen mély tanulságokat hordoz – mi másért lenne kötelező elolvasni? Ez a tanulság pedig meglepően hasonlít az előzőhöz. Ahhoz, hogy Emil azt a csodálatraméltó tettet végrehajtsa, amit végrehajt, egy tisztán fiúkból álló társaság tagjává kell válnia, ahol is hogy, hogy nem, megint csak az egyedüllétre való képesség jelzi a tagok rangját. Újsütetű barátjának Emil nagy buzgalommal magyarázza, hogy iskola után, játék helyett, miért szokott akkor is időben hazamenni édesanyjához, ha nem feltétlenül muszáj: „Mert nem akarom, hogy egyedül üldögéljen a konyhában, s magában vacsorázzék. (...) De nehogy azt hidd, hogy én nem állok meg a magam lábán. Aki kételkedik benne, azt a falhoz kenem” (84).

Kästner kétségkívül ironikusan ábrázolja, hogy a férfiaság bizonyítékaként szolgáló egyedüllétre való képesség bizonyítása is „férfias.” Abban azonban nincs ironia, sőt inkább az egész ügy szimbolikus jelentőségét mutatja, hogy a történet pontosan Emil egyedüllétre való képességének látványos bizonyításából áll. A fabula nem más, mint az anyától való elszakadás, ráadásul egy vonatút, egy utazás révén, amely az élet legszokványosabb allegorikus megjelenítési módja. Emil megdicsőülése így Bambiéhoz hasonlóan nem más, mint olyan beavatási szertartás, amelynek lényege a nőktől – gyerekként persze elsősorban az anyától – való távolság létrehozására való képesség egy hasonló elvek szerint működő – azaz homoszociális – férfitársaságba való beilleszkedés érdekében.

Eve Sedgwick értelmezésében a homoszociális nem pusztán a nőkkel szembeni és a nők feletti dominanciát biztosító férfiszövetséget jelenti, hanem annak egy olyan módját, amelyet hajdan a nők cseréje, megosztása – később ennek modernizált módozatai, például a nők iránti vonzalomban felfedezett rokonság tart össze. Ez a nőkkel szembeni és egyszersmind nőkhöz képest való összetartás is világosan megrajzolódik a regényben. A szimbolikusan a múltban hagyott anya mellett ugyanis egyetlen leánya is szerepel a történetben, aki természetesen *nem* a csapat tagja. A csapat tagjait az határozza meg, hogy nyomoznak, tehát egy meghatározott célt követnek és sikerül is megvalósítaniuk, másképp fogalmazva az értelmes, céltudatos férfilétet imitálják/gyakorolják. A Kalapocska nevű unokahúg ebből ki van zárva, nem maradhat ki éjszakára, mert, mind mondja, „Tisztességes lánynak este ágyban a helye” (80); amit csinál, az sem fontos, hanem pusztán „fontoskodás” (57). És bár Kästner itt is nyilvánvalóan ironikus, a hátrahagyott és „túlhaladott” anyáén kívül nem kínál egyéb női mintát, ahogyan Kalapocska tevékenysége sem más, mint az anyai gondoskodó szerep másolása, ami ráadásul *valójában* szükségtelen, mert a fiúk a narrátor ábrázolása szerint is „megállnak a maguk lábán”. Így a lány számára nem marad más, mint a szexuális tárgy szerepének próbálgatása:

A kislány bájosan ült a széken, mint egy szépségkirálynő, körülötte a fiúk, mint a zsűri tagjai. (...) Kávét hoztam - kukorékolta vidáman -, kávét és vajás zsemléket. (...) A gyerekek ugyan már mind megreggeliztek, még Emil sem maradt éhen a szállodában, de minthogy nem akarták elszomorítani a kislányt, sorban felhajtottak egy-egy csésze meleg tejeskávét (...) mintha négy hete kenyéren és vízen éltek volna. (93)

Párhuzamosan Emil történetével, Kalapocska története akár egy miniatűr női *Bildungsroman*nak is tekinthető, amelynek legfőbb jellemzőjét máris megragadhatjuk azáltal, hogy Emillel szemben a kislány *nem megy sehová*, ott marad, ahol mindig is volt. Ez a történet azt mutatja be és általánosítja egyszersmind mintaként, hogy „a lányokban ekkor fejlődik ki teljesen a kapcsolatok általi létezésnek a képessége, amely alkalmassá teszi őket az anyaságra, a gondozási, ápolási, nevelési feladatok ellátására, ami lényegénél fogva azt jelenti, hogy saját vágyaikat mások alá rendelik” (Séllei 1999, 307). Az *Emil és a detektívek* tehát nem csupán azért „fiús” történet, mert fiúkról szól, hanem azért is, mert az értelmesként definiált önmagáért való életet a férfiak létével, a másokért való, lényegtelennek ítélt létet pedig a nőiséggel azonosítja.

A 12 éves Emil a detektívesdivel többet keres, mint anyja eddigi egész életében, és ez pontosan annak köszönhető, hogy az anyját hátrahagyva megvalósította a homoszociális ideált. Az anya munkája

(fodrászként dolgozik) és a gondoskodói szerepkört majmoló Kalapocska tevékenysége tipikus női tevékenység, amelynek nincs „semmi maradandóan felmutatható eredménye: amit létrehoz, az a következő pillanatban összeomlik, ezért láthatatlan, és ezért nincs semmiféle hosszú távú célelvűség benne, mindig megújuló, de magasabb szintre sosem jutó körköröség – ha úgy tetszik feminin ciklikusság - jellemzi” (Séllei 2007, 42). Ezzel szemben Emil kalandja, amelyről még az újság is hírt ad, arra ad példát, ahogyan a férfi munkáját, „a nagy ember teljesítményét nyilvánosan is elismerik” (Séllei 2007, 43). Végül, pusztá érdekességként érdemes egy pillantást vetni a könyv újra és újra kiadott eredeti borítójára. Az Emil világaként ábrázolt tér fallikus volta több, mint nyilvánvaló, nagyszerű alternatívájaként a *Bambiban* oly domináns agancsoknak.

Mindez talán világossá teszi, miért neveztem korábban „kártékonynak” a szóban forgó regényekben ábrázolt nemi szerepeket, amelyek közül paradox módon éppen a szinte mindenütt piedesztálra emelt anya figurája a legveszélyesebb. Az *Emil és a detektívek*ben, a *Kincskereső kisködmön*ben sőt, valamennyire *A két Lottiban* is egy olyan anyakép jelenik meg, amely első pillantásra a nőiség megdicsőülésének látszik, ahogyan gyakran így is kezelik. Sőt, olykor éppen ezt hangsúlyozzák a gyerekek számára, jóindulatúan azt gondolván, hogy kitűnően alkalmasak arra, hogy felébresszék a valós édesanyák iránti becsületet és tiszteletet. Ezek az anyák mindannyian a gyermekeikért élnek, dolgoznak, szorgalmasak, mind fizikai mind pedig morális értelemben tiszták és önfeláldozóak.² Szűz Mária földi megtestesülései ők, és ebben a szerepükben, amely egyébiránt megvalósíthatatlan, ki is merülnek teljesen. Ezek a szövegek azt bizonyítják, hogy Naomi Wolf állításával ellentétben, a nők nem „csak szépségek a férfiak kultúrájában” (74). Csakhogy ez korántsem jelenti azt, hogy betölthetik a hős szerepét, hiszen míg „a hősiesség az egyéniről, az érdekesről és az állandó változásról szól”, az anyaság a Wolf által említett szépséghez hasonlóan „általános, unalmas, mozdulatlan” (Wolf 74). Míg a férfiakkal *történnek* a dolgok, ezekben a regényekben a nők azért élnek, hogy a férfiakkal történhessenek a dolgok. Míg a nők csak akkor figyelemreméltóak, ha szentek, addig a férfiak nemcsak hibázhatnak, de a szóban forgó fejlődéstörténetek szerint épp *azáltal* válnak férfivá, hogy hibáznak, és okulnak a hibáikból.

² Kästner ezt a „tökéletes anya” képet saját édesanyjáról mintázta, aki bevallása szerint csakis érette élt. Vö. Komáromi 299.

A barlang és a kincs: a női eltörlése a *Kincskereső kisködmönben*

Móra Ferenc 1918-ban megjelent *Kincskereső kisködmön* című regényének története epizódok laza füzére, melynek során a szegény mesterember meseszerető fia iskolássá válik. Ezenközben hibát hibára halmoz, amelynek orvoslása során példaképeit követi, akik mindannyian férfiak, és barátokat szerez, akik mind fiúk. A történetben három nő szerepel, a Szűz Mária-szerű anyán kívül egy kis öregasszony, akinél a főhős Gergő iskoláskorában lakik, és Gergő húga, Marika, aki a harmadik oldalon meghal. Az öregasszony beceneve „Tündérkém”, a kishúg pedig Gergő elképzelése szerint az angyalok közé távozott: nem nehéz észrevenni, hogy a regény női világa az aszexuális szent „angyal a házban” *Biedermeier* eszmájének alternatív megvalósulásait sorakoztatja fel. Míg Marika Gergő aktív riválisa volt, amíg élt (a történet szerint egy bizonyos körtemuzsika birtoklásáért versengtek), a regény patriarchális világában láthatóan nincs hely egy ilyen *életrevaló* női szerepnek – meg merném kockáztatni, hogy Marikának éppen ezért kellett eltávoznia.³

Az filmadaptáció ilyen szempontok érvényesítésekor mindig tanulságos. A *Kincskereső kisködmön* 1973-as feldolgozásában (rendezte Szemes Mihály) különösen érdekes, hogy az alkotók világosan érzékelték a női szereplők hiányát a történetben, és kompenzálni is próbálták azt. Ez a hiány annál inkább kellemetlen lehetett, hogy a történetnek nyilván a munkásöntudatot kellett volna szolgálnia, aminek az osztályok ábrázolása meg is felelt, az aktív és határozott dolgozó munkásnő-anyákat népszerűsítő nemzeti propaganda viszont nemigen találhatott megfelelő mintát a regényben. Így számtalan női mellékszereplőt betoldottak, köztük gyerekeket is (a regényben szereplő osztályba ugyanis csak fiúk járnak). Azt azonban nem tudták megoldani, hogy az adott kontextusban ezeknek a nőknek *valós* szerepük legyen. Sőt, egyes jelenetek inkább csak kihangsúlyozzák a patriarchális iskola homoszociális intézményjellegét azáltal, hogy a verekedő fiúkat figyelő sugdolózó és vihogó kislányokat mutatva megerősíti a „nő” passzív, a fiúk tettei számára maximum inspirációt adó szerepét.

³ A mű szerkezetében ez a figura akkor is ezt a szerepet tölti be, ha amúgy tudjuk, hogy Móra ezt az esetet saját életéből merítette, ahogyan a később említett bányaomlást is (vö. Péter 56.), amelynek szintén megvan a maga szimbolikus jelentése.

*Hím erőpróba mint beavatási szertartás az iskolai életbe – kislányokkal
(filmrészlet: Kincskereső Kisködmön, 1973)*

Ahogy az eddigi regényekben, úgy a *Kincskereső kisködmön*ben is az anyától való elszakadás a fejlődés útja – ezúttal ezt a nevelőanyához való költözés jelzi szimbolikusan. Ám szemben az eddigi regényekkel, ahol az anyák *hagyták*, hogy a gyermek elszakadjon tőlük, a *Kincskereső kisködmön* szent anyafigurája folyamatosan megpróbálja visszatartani a fiát azoktól a veszélyektől, amelyek voltaképp az élet lényegét képezik. Itt mutatkozik meg legjobban ennek az „emberfeletti anyának” a kétarcúsága. Egyrészt a gyermek rajongásának tárgya ő, amiért ennyire óvja az ő kicsi drágaságát, de kolonc is, akinek a gondoskodása olykor úgy tűnik fel, mintha megpróbálná a lehető legtovább birtokolni a gyermekét, megakadályozva, hogy az mintegy „túllépjen” rajta abban az értelemben, ahogyan az említett regényekben a férfiasság megjelenik.

A *Kincskereső kisködmön* egyik legemlékezetesebb jelenete értelmezésemben *ennek* a meséje – talán az sem lehetetlen, hogy pontosan ezért olyan emlékezetes. Arról a jelenetről van szó, amikor Gergőt az anyukája megtanítja írni – ami talán azért is értelmezésre szorul, mert az anya ezen cselekedete az írástudás, azaz a penna birtoklásának átörökítéseként tűnik fel, s így maszkulin princípiumként azonosítható, tehát ellentmondani látszik az eddigi fejtegetéseimnek.

Ám az ellentmondás talán mégsem olyan nagy, ha megfontoljuk, hogy Gergőt édesanyja csakis azért tanítja meg írni, hogy ne kelljen őt elküldeniük az iskolába:

De ilyen télben nem adom ám ki szegénykémet a házból. Gyenge virágszálam, dehogy ereszttem ki ebbe a vad időbe! Tél fagyában, hófúvásban botorkálni, hogy engedhetném? Hóban elbukhatna, jégen elcsúszhatna, rossz gyerekek megkergethetnék, kutyák megszaggathatnák. Kese kalapos tudományát nyáron is megtanulhatja. Aztán meg annyit én is tudok, mint az a vén szeleburdi. Ne félj, kincsecském, úgy megtanítalak én téged írni-olvasni, hogy püspökkorodban se felejtet el! (39-40)

A sajátos módszer, ahogyan Gergőt édesanyja írni tanítja, hogy a gyűszűs ujjával formálja a betűket a télben párás ablaküvegen. E szép és meghitt kép megosztása után a történet a következő fordulattal zárul:

Édesapám odaállt mögém a méccsel, hogy jobban lássa, mit dolgozom. A betűk árnyéka óriássá nyúlva vetődött ki a hóra, s úgy reszketett a mécs lobogásában, mint valami varázsírás.

- Te, az S-el megfordítva írtad - kacagott édesapám -, nézd, így kell azt írni. Azzal a körmével egy rendes S betűt hasított az ablak jégébe. (41)

Az „értelmes,” „normális,” „helyes” írást a fiúnak végül is az édesapától kell ellesnie, ez a fordulat pedig további szimbolikus jelentéssel terhelt. Gondoljunk Irigaray kritikájára Platón barlangjáról. A barlang belseje, ahol csak az árnyékok láthatók, amelyet lekötözött férfiak figyelnek, női tér a méh mintájára, amely ekképp visszatartja, megakadályozza az említett férfiakat, hogy színről színre lássák a valóságot és a szellem fényét, amelyet a barlangon kívüli nap képvisel (vö. Irigaray 1985, 243). Ha a *Kincskereső* említett jelenetére gondolunk, a kunyhó belseje hasonlóan női tér, amelyben az anya bizonyos értelemben „lekötözi”, magához köti és a szó szoros értelmében fogva tartja a fiát, aki ily módon nem részesülhet a „valódi” férfias tudományból, amit az anya szintén megpróbál lekicsinyelni. Ahogyan az ablakra írt betűk árnyéka a hóra vetül, az nagyon hasonlít ahhoz, ahogyan Platón barlangjának tüze a falra vetül. A rosszul megtanított S betű részben ennek a „másodrendű,” nőies tudásnak a metaforája lehetne.

Ugyanakkor az otthoni írni-tanulás említett módja más szempontból is hasonlóan erős szexuális szimbolikával bír, mint Irigaray értelmezésében a platóni kép. Ha a kunyhó belseje a méhhez asszociálódhat, akkor az ablak a szűzhártyával, amelynek szintén megvan a megfelelője Irigaraynál a platóni barlang *teikhionja* formájában (259), s amely ekképp logikusan lehet a fallikus írószerszám (ezúttal a gyűszűvel ellátott ujj) tárgya hasonlóan ahhoz, ahogy a tintát folyatós maszkulinként tételezett penna tárgya Gilbert és Gubar

értelmezésében a feminin, mert üres, „szűz papír” (6). Hogy a reprezentációnak ez a módja éppúgy „hamis” tudást ad, mint Platónnál a barlangban égő tűz, azt jelzi, hogy az írásra használt „gyűszű” nem az anyáé, inkább fallosz-pótlék, protézis.

Valóban, a helyes S betűt az *apa* a *körmével* kanyarítja az ablak jegére. A „női” írás eredménye ennek megfelelően éppoly félrevezetőként van ábrázolva, mint a falra vetülő árnyékok Platon barlangfalán. Az, hogy a betűkön keresztül ki lehet látni a világba, az írással jelölhető tudás referenciális funkcióját jelképezheti. Pontosabban jelképezhetné, ha az anya nem írná fordítva az S betűt. Ha az S betűt fordítva írjuk, akkor az nem egyszerűen helytelen, legalábbis irodalmilag egészen másféle asszociációkkal is bír. Míg a helyes S betű a már ismert szövegtől az ismeretlen felé tekint, tehát kifelé nyit, a fordított S betű visszafelé néz, mintha le akarná zárni az előrehaladás útját. Pont úgy, ahogyan Gergő édesanyja próbálja meg visszatartani a gyermekét a férfivá válástól, az iskolába kerüléstől (ahová, mint említettem, csak is fiúk járnak, s ahová Gergő később egy igazi férfias – értsd: verekedős – beavatási szertartás keretében illeszkedik majd be).

Végül a *Kincskereső kisködmön* egész szűzsége felfogható a gyerekkorba és a tudatlanságba visszahúzó nőiségtől való erőszakos elszakadás allegóriájaként. Ha a platóni barlangmetafora a téli házikóban való írástanulás során felidéződik valamelyest, még sokkal inkább így van ez a regény cselekményét meghatározó, és a címben is szereplő kincskeresés kapcsán – a vélt kincs helye ugyanis nem más, mint a környék kimerült *szénbarlangja*. A vén Küsmödi meséinek hatására Gergő ugyanis kezdetben arról álmodozik, hogy kincsvadász lesz. Mindennek látszólag az égvilágon semmi köze a nőiséghez, a barlang konnotációi mellett azonban érdemes meggondolni, hogy a „kincs” szó a történetben metaforikus értelemben is szerepel, még hozzá éppen Gergőre magára alkalmazva, akit édesanyja az iménti idézetben „kincsecskéjének” nevezett!

A barlangban rejlő kincs a méhben fejlődő magzatot, illetve az adott cselekmény során így az édesanyjával még szimbiózisban élő Gergő „gyermeki,” némiképp matriarchális világát szimbolizálja, amely alig érzékelhetően, de mégiscsak elhatárolódik az apai racionalitástól. A kincskeresés hóbotos vágya a történet során folyamatosan szembekerül a tudással, a kultúrával, illetve a pénz- és vagyonszerzésnek, a feljebb jutásnak a tanulás révén megvalósítható módoszataival – amelynek eredménye a Móra Ferencel azonosítható narrátornak a szövegben itt-ott felbukkanó, befutottnak és sikeresnek mutatott felnőtt-figurájában összpontosul. Az egyik oldalon tehát a „feminin” barlang áll a benne rejlő „gyermeki” kincssel, a másik oldalon pedig az irodalmi/kulturális férfi-karrier, az írásbeliség által lehetővé tett, s egyszersmind azt szimbolizáló pálya. A befejezés így

meglehetősen sokatmondó és alig igényel kommentárt: a barlang *felrobban*, ami szükségképpen véget vet a kincs utáni hajszának, de véget vet a kisgyermekkorának és a „feminin” értékek dominanciájának is.

***A két Lotti* neme, „amely nem egy”**

Vajon alternatívát kínálhat-e *A két Lotti* (1949) ehhez az uralkodó képhez képest? Azon kívül, hogy lányregényként tartják számon, első pillantásra több olyan aspektusa is van, amelyek a patriarchális rend valamiféle kritikájának tűnnek. Az enyhén negatív figura itt az apa azon fiatalkori énje, aki önző karrierizmusát (individualizmusát) követve elhagyta a családját. Az anya sokkal pozitívabbnak tűnik, még hozzá nemcsak azáltal, hogy jóval szerényebb körülmények között is önfeláldozó módon próbál a lányának mindent megadni, de, az eddigi szövegekkel szemben, dolgozó értelmiségi nőként jelenik meg, aki, a szakmájában is sikeres, még ha nem is sikerül jól élnie belőle. Még erősebben nőbarát látszatot ad a történetnek, hogy főhősei talpraesett kislányok, ahogy a legtöbb szereplő szintén lány, amivel a történet nemi szempontból akár az *Emil* átirataként tekinthető.

Ám ha valóban egymás mellé állítjuk a két regényt, szembetűnhet pár olyan különbség, amelyek révén a két Lotti világát sokkal inkább az Emil világának olyan *tükröként* foghatjuk fel, ami csak első pillantásra azonos az előbbi felvetéssel. Nem arról van szó, hogy az értékeket ezúttal nők képviselik, hanem arról, hogy ezúttal az Emil történetében háttérbe szorult és parergonként tételezett női világ kifejtését látjuk. A főhős gyerekeknek itt is meg kell oldaniuk egy problémát, el kell érniük egy célt kizárólag a saját erejükre támaszkodva. Ám míg Emil ezt direkt módon, szándékát egy levélben tudatva közvetlenül teszi, az ikrek titokban cselekszenek, mindenki előtt színészkednek; míg Emil egy fiútársaság tagja lesz, Lotte és Luise társnőiket nem avatják be titkukba. A fiúk nyílt és egyértelmű fellépésével szemben a lányok cselszövésre alapozott, titokban kitervelt és végrehajtott akciója talán nem feltétlenül a konkrét alapproblémához köthető, hiszen tökéletesen követi a női és férfiviselkedésnek a patriarchális hatalmi viszonyokból logikusan következő, ám „nemi” jellemzőként rögzített sztereotípiáit, amint azt a cselszövés egy apró eleme ki is emeli. A következő idézet kontextusa az, hogy Lotte, aki Luisénak adja ki magát, szeretné kimenteni apját az őt férjül venni akaró Iréne Gerlach karmaiból, és ennek érdekében biztosítani, hogy apja műterme a lakásuk közvetlen szomszédjában legyen, távol a gonosz nőszemélytől.

Éppen Gabele bácsinál voltam. (...) Még egy korty kávé, aztán ártatlanul teszi hozzá: - Nincs elég világos nála. – Akkor hát bérelnie kell egy felső

világítású műtermet – állapítja meg a karmester úr igen találóan, s nem is sejtí, hogy éppen arrafelé evez, amerre Lotte akarja. (...) „Micsoda kis bestial” – gondolja Gerlach kisasszony. Mert ő, aki szintén Éva lánya, már tudja, miben sántikál a gyerek” (76). (...) A gyermek javaslatát, hogy az apa körüti lakását cserélje el Gabele festőével, annak fogta fel, ami valójában volt: hadüzenetnek! Igazi nő – márpedig Irene Gerlach, bármennyire is utálja őt Lotte, igazi nő – nem sokat kéreti magát. Ismeri a fegyvereit, s használja is őket. Tudatában van a hatásának. Minden nyílát kilőtte a karmester szívének izgó-mozgó céltáblájára. (78)

Mint láthatjuk, ez a körmönfont manipulatív technika a női nem legsajátosabb jellemzőjeként jelenik meg a regényben. A gonosz nő csak abban különbözik a pozitív nőtől, hogy rossz célt akar elérni ezzel a technikával. Az is kiderül, hogy mi a jó cél. Ha családegyesítésnek nevezzük, negativitása nem feltűnő. Ennek azonban itt egyenes következménye, hogy a kislányok anyja feladja a munkáját és ezen túl csak a család jólétén fáradozik. És ezen belül is elsősorban azon, hogy az édesapa nehogyanis ugyanúgy besokalljon a gyerekzsivajtól, mint korábban (ezért kap külön műtermet), azaz eltartsa a családját, a három *nőt*.

Végül, ami kezdetben a szavakkal való játéknak tűnhetett volna, most viszont talán már a szimbolikus jelentősége is hihető, az nem más, mint hogy „a két Lotti” nem pusztán egy zseniális írói ötlet adta cselekmény létrehozásának érdekében lett egyből kettő, hanem szükségképpen az. Bizonyos értelemben ez is „Éva lányának”, az „igazi nő” gyerekkori énjének azon portréjához tartozik, amiről azt előzőekben szó volt. Mert míg Bambi és Emil azt bizonyítják, hogy megállnak a saját lábukon és képesek egyedül lenni, addig Luise és Lotte célja az, hogy *együtt* legyenek. Míg a férfi, Emilhez és Bambihoz hasonlóan az „egy”-ség apoteózisa, addig a nő nem azonos magával, hiszen mindig csak a másikhoz való viszonyában határozható meg.

Ez persze akár pozitívum, a „női másság” egy jellemzője is lehetne, ahogyan Irigaray beszél róla, mint olyan tulajdonságról, amely az individualizmust ellenpontozza, s amely a nőnek azon jellemzőjéből ered, hogy benne egy másik fejlődhet ki, aki sosem lesz teljesen másik. A két Lotti mindegyike elmondhatná a másiktól, hogy

Mindig velem vagy. (...) Azért tudom, hogy élek, mert megduplázod az életem. Ami nem azt jelenti, hogy te neked adnád a tiédet vagy alárendelnéd azt. Hogy élek, onnan tudom, hogy te élsz, de nem vagy sem a másik felem, sem a másolatom. Hogyan mondhatnám másként? Hogy csak úgy léteünk, mint kettő?” (Irigaray 216)

A nő, mint Lotti, mindig „ketten van”, amint azt a megbízható Trier ezúttal is kitűnően érzékelteti borítójával. Ám ebben a regényben ez nem bír

semmilyen kritikai töltettel, csak megerősíti az előítéleteket. Míg Trier borítója Emil csapatát a fallikus városba helyezi, a két Lottit a természet lágy ölében mutatja, ahol múltjukat és jövőjük a fallikus torony mellé/alá helyezett távoli tó (magzat)vize érzékelteti, tökéletesen demonstrálva, „hogyan a nők fiziológiai funkciói egyetemes jelleggel hogyan határolják be a nők társadalmi mozgásterét, és hogyan zárják be univerzálisan egy előre meghatározott társadalmi kontextusba, ahol mindig ők tűnnek a természethez közelebb álló lényeknek” (Ortner 205).

Így talán már látható, hogy akár „fiús”, akár „lányos” szövegekről van is szó, mind ugyanazt az értékrendszert sugallja. Nevezetesen, hogy fiúnak lenni önmagában is értékesebb, mint lánynak, előjog, amely egy élményekkel teli, érdekes, változatos élet ígérletét jelenti, míg lánynak lenni egyet jelent a láthatatlanná válással, az önfeláldozással, az anyaságra és a kiszolgáló női szerepre való felkészüléssel, és még az ebben a szerepben való érvényesülésnek is a férfiak manipulációja, a háttérben való alattomos ténykedés az egyetlen eszköze az egyenes fellépés helyett.

A női *Bildungsroman*okról írt esszéjében Séllei Nóra egyetértően idézi azt az elgondolást, hogy míg „a férfi főszereplők egy olyan barátságos környezet megtalálásáért küzdenek, ahol megvalósíthatják vágyaikat, (...) a női főszereplőknek azért kell küzdeniük, hogy egyáltalán kimondhassák bármiféle vágyukat” (Séllei 1999, 263). A vizsgált regények többségében felvillantott, *A két Lotti*ban azonban részletesen kifejtett szocializáció ideálja is „összhangban van a Nancy Chodorow által felállított fejlődésmodellel, amely szerint a nők sokkal kevésbé határozzák meg magukat az elkülönülés és az autonómia fogalmaival.” Ám ez a folyamat oly mértékű elfojtást von maga után, ami „hallucinációkban, lázban, halálban, s tegyük hozzá, őrültségben végződik” (Séllei 263), amire Séllei számos példát hoz a 19. századi nőírók alkotásaiból. Lotti betegsége *A két Lotti* végén, amellyel eléri, hogy a szülők végül is találkozzanak, egészen bizonyosan ennek a hagyománynak a továbbértelmezéseként fogható fel. Ám a lázadás vagy ellenállás ezen motívuma itt összefonódik, összemosódik a manipulációéval: a betegség itt egy újabb, alattomos női „fegyvernek” minősül. A férfitől eltérő irányba való női fejlődésnek való ellenállás képe itt maga is a női fejlődés egy jellegzetességévé válik.

Konklúzió

A vizsgált regényekben ábrázolt vagy sugallt nemi sztereotípiáknak nyilvánvalóan sok közül van ahhoz az egyszerű tényhez, hogy mindannyian 20. század eleji szövegek, és ennek megfelelően az akkor uralkodó normát közvetítik. De nem minden irodalmi szöveg közvetíti az uralkodó normát, Jauss ismert módon éppen azt állítja, hogy az időtálló művek nem így tesznek, és idézett művében Séllei is olyan regényeket vizsgál, amelyek kritikával illetik a tradíciót. Ami azonban itt sajátos helyzetet eredményez, az nem más, mint hogy a gyermekirodalom a női irodalomhoz hasonlóan klasszikusan a kánon egy olyan eredendően alacsony szintjén vegetál, amelybe e művek a „magas kultúra” alkotásaitól eltérően csak akkor kerülhetnek be, ha a meglévő értékek konzerválását és fenntartását szolgálják – hiszen ez biztosítja az aktuális felnőttek rendjét tiszteletben tartó ifjúság kitermelését. Másrészt, éppen, mert a magas kultúrával való foglalkozás sokkal nagyobb presztízzsel bír, ezeket a szövegeket nem vizsgálják oly módon folyamatosan és spontán módon felül, mint a kánon egyéb alkotásait. Nem kapnak elég figyelmet, legalábbis eléggé *szakmai* figyelmet, s így gyakran észre sem veszik, mit örökítenek öntudatlanul generációról generációra; öntudatlanul, amennyiben a kötelezőt olvasmányként kiadó felnőtteknek gyakran csak halvány emlékeik vannak ezekről a szövegekről, és azok – minthogy a hajdani kisgyerek kritikátlan hozzáállását őrzik emlékként – maguk is kritikátlanok. Pedig ebben az esetben még komolyabban kellene venni, hogy a kánon revíziója körüli „polémia valójában a társadalmi politikai dominanciáért folytatott harc, melynek nagyon fontos eleme az iskolai és egyetemi tanterv, hiszen „aki azt ellenőrzése alatt tartja, a következő generáció gondolkodását formálja” (Freese 104).

Freese mindazonáltal túlzásnak tartja a minoritásoknak (például a feministáknak) a kánon ellen intézett támadását, arra hivatkozva, amit „az irodalom legkomolyabb tőkéjének” nevez, s ami nem más, mint hogy „tanulságuk, hogy a minket, emberi lényeket összekötő minőségek fontosabbak, mint az esetlegességek, melyek társadalmi avagy politikai lény szerepünkben elválasztanak (...) egy szöveg egyéni és egyetemes vonatkozásai nem szükségképp zárják ki egymást.” (Freese 111)

Ezek a szempontok vélhetően a vizsgált regények kötelező olvasmányként való kiválasztásakor és jóváhagyásakor is komoly szerepet játszottak – és játszhatnak talán a jövőben is. Hiszen

[a] hagyományos irodalomtudomány egyik axiómája mindig is az volt, hogy a „nagy irodalom” *univerzális* tapasztalatokat közvetít. Ám ahogyan egyre több nő, illetve a legkülönbözőbb társadalmi és etnikai háttérrel rendelkező

ember kezdett el az irodalommal foglalkozni, ez a nézet egyre inkább megkérdőjeleződik. (Marinovich 120)

Már csak ezért is, befejezésékképp rámutatnék egy humoros esetre az *Emil és a detektívek*ben, amely sajátosan kommentálja az „egyéni és az egyetemes” egymást kizáró viszonyát ebben a szövegben (és a többi elemzett szövegben is). A következő idézetben Kästner mintegy elszólja magát a tekintetben, hogy kisregénye valóban az általános emberit igyekszik-e megfogni, mint jelezni igyekszik, vagy inkább olyan férfitörténet, amelynek elfogultsága azért is veszélyes, mert reflektálatlanul és az „egyetemesség” látszatát keltve érvényesít maszkulinista szempontokat. Kästner mester a kisregény elején a következőképp ábrázolja önnön alkotófolyamatát, amellyel a történet autonómiáját igyekszik megvilágítani:

Sorjában feljegyeztem a Mese részleteit, abban a sorrendben, ahogy az ajtón át beröpdöstek hozzám, amíg végül is össze nem álltak egy egészé: a bal cipőt, a gallért, a sétabotot, a nyakkendőt, a jobb harisnyát stb. A Mese, a regény, az elbeszélés, mind hasonlít az élőlényekhez, s könnyen meglehet, hogy maguk is élnek. Van fejük, lábuk, vérkeringésük, s fel is vannak öltözve, mint az igazi emberek. S ha az arcuk közepéről hiányzik az orruk, vagy ha két balcipőt húztak, az ember észreveszi, ha jól odafigyel.

(Kästner 1983, 12)

Miközben az író előbb „élőlényekhez”, később pedig „igazi emberekhez” hasonlítja a művét, sőt, ennek a szimulációnak a során a legkisebb hibát is leleplezhetőnek/leleplezendőnek gondolja, azt nem tartja problematikusnak (vagy minden szemfülessége ellenére maga sem veszi észre), hogy az elbeszélést nem egyszerűen emberként, hanem egyértelműen *férfiként* ábrázolja – már amennyiben a „gallér, a sétabot, a nyakkendő” férfiruházatot körvonalaz. Ennél kitűnőbb példája nemigen lehet annak, ahogyan a maszkulin irodalmi értékrendszer az 'egyetemes emberi' álcájába burkolózik. Ezt kell észrevennie a gender-érzékeny olvasónak, ha jól odafigyel.

Felhasznált irodalom

Beauvoir, Simone. 1969. *A második nem*. Budapest: Gondolat.

Cole, Michael & Sheila R. Cole. 2006. *Fejlődéslélektan*. Budapest: Osiris.

Freese, Peter. 1997. „Az irodalom szerepe az angol mint idegen nyelv tanításában: egyetemesség vagy nemzetközpontúság?” In Péter

- Ágnes, Sarbu Aladár (szerk.) *Éhe a szónak? Irodalom és irodalomtanítás az ezredvégén*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 99-117.
- Freud, Sigmund. 1976. "The Dissolution of the Oedipus Complex." In Angela Richards (szerk.) *On Sexuality*. Vol. 7. (Penguin Freud Library.) Ford. James Strachey. Harmondsworth: Penguin, 313-322.
- Fox-Genovese, Elizabeth. 1991. *Feminism without Illusions. A Critique of Individualism*. Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.
- Gilbert, Sandra M. & Gubar, Susan. 1984. *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven & London: Yale University Press.
- Gordon Győri, János. 2009. [„Kötelező, közös, kölcsönös olvasmány. Hagyomány és megújulás az iskolai olvasmányok kánonjában.”](#) *Elektronikus Könyv és Nevelés* XI. 2. 2013. márc.16.
- Gyeskó, Ágnes. 2009. [„Járatlan utat járt útért el ne hagyj! avagy Miért ne ragaszkodjunk a bevált kötelező olvasmányokhoz?”](#) *Elektronikus Könyv és Nevelés* XI. 2. 2013.már.16.
- Irigaray, Luce. 1985. *This Sex Which is Not One*. Ford. Catherine Porter & Carolyn Burke. New York: Cornell University Press.
- . 1987. *Speculum of the Other Woman*. Ford. Gillian C. Gill. New York: Cornell University Press.
- Jauss, Hans Robert. 2001. „Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja.” In Dobos László (szerk.) *Bevezetés az irodalom elméleteibe I. Olvasáselméletek*. Debrecen: Egyetemi Kiadó, 231-264.
- Kästner, Erich. 1983. *Emil és a detektívek*. Ford. Déry Tibor. Walter Trier rajzaival. Budapest: Móra.
- . 1996. *A két Lotti*. Ford. Tóth Eszter és Török Sándor. Walter Trier illusztrációival. Budapest: Móra.
- Kincskereső kisködmön*.1973. Rend. Szemes Mihály. Mokép.
- Komáromi Gabriella (szerk). 1999. *Gyermekirodalom*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Legeza Ilona. 2000-2011. [„Felix Salten: Bambi”](#). *Könyvismertető*. 2013. márc.16.
- Marinovich Sarolta. 1997. „A kortárs feminista gondolkodás és a kánon megkérdőjelezése.” In Péter Ágnes, Sarbu Aladár (szerk.) *Éhe a*

- szónak? Irodalom és irodalomtanítás az ezredvégen.* Budapest: Eötvös József, 118-126.
- Móra Ferenc. 1986. *Kincskereső kisködmön.* Reich Károly rajzaival. Budapest: Móra Kiadó.
- Ortner, Sherry B. 2004. „Nő és férfi, avagy természet és kultúra?” In Biczó Gábor (szerk.) *Antropológiai irányzatok a második világháború után.* Ford. Szolga Livia. Debrecen: Csokonai Kiadó, 195-210.
- Péter László. 1999. *Móra műhelyében.* Budapest: Pannonica Kiadó.
- Salten, Felix. 1985. *Bambi.* Ford. Fenyő László. Budapest: Móra Kiadó.
- Séllei Nóra. 1999. *Lánnyá válik, s írni kezd. 19. századi angol írónők.* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- . 2007. *Miért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most.* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Udvari Tünde & Kulcsár Zsófia. 2012. [„Az ‘íróő’ szerepe a magyar középiskolai irodalomoktatásban.”](#) *TNTeF* 2:1, 109-118.
- Warren, Joyce W. 1993. „Introduction: Canons and Canon Fodder.” In Warren, Joyce W. (ed.) *The (Other) American Traditions. Nineteenth-Century Women Writers.* New Jersey: Rutgers University Press, 1-25.
- Wolf, Naomi. 1999. *A szépség kultusza.* Ford. Follárdt Natália. Debrecen: Csokonai Kiadó.

John K. Cox

North Dakota State University

Menstruáló apák és női „hidegháborúsok”: Transzgresszív maszkulinitás Danilo Kiš műveiben

A szerb-horvát-zsidó író, Danilo Kiš (1935-1989) alkotói munkásságát a fasizmus és a kommunizmus áldozatainak szenvedéseit feltáró novellák és elbeszélések jellemzik. Írásainak többsége önéletrajzi ihletésű, egyes részei pedig Magyarországon játszódnak. Kiš fikciós világát polifónia hatja át, a kulcsszerepeket azonban férfiak töltik be, így bőséges anyag tárul elénk a maszkulinitás tanulmányozásához. Néhány munkájában, mint amilyen a Jurij Golec című novella vagy az Esküvői vendégek című vers, a femininitás illetve maszkulinitás tradicionális elgondolását alkalmazza. Más írásaiban, mint például a Lant és sebhelyek című elbeszélésben, a hagyományos és kevésbé hagyományos maszkulinitás-képzetek keverékével találkozhatunk, míg Kiš remekműve, a Fövenyóra című regény, a maszkulinitás nem-hagyományos, transzgresszív ábrázolásmódjának iskolapéldája. A hagyományos maszkulin térreumtól való eltávolodás található meg Kiš pályájának egyik utolsó alkotásában, az 1989-es televíziós dokumentumfilm-sorozatban is, a Csupasz élet-ben. Ebben két volt szerb, immár izraeli zsidó nő meséli el saját történetét egyszerre áldozataként, túlélőjeként és vádlójaként annak a két pokoli rendszernek, melyet Kiš egész életében egyformának tartott és élete végéig a kettő közé helyezhető „egyenlőségjelnek” az alátámasztásával foglalkozott. Végző soron a gender-sztereotípiák transzgresszív használata csak az egyik eszköz Kiš kezében ahhoz, hogy feltárja annak a halálos másságnak az ajtaját, amely oly sok emberre sültöt bélyeget a 20. század ideologikus diktatúrái alatt.

Bevezetés

Danilo Kiš polifonikus világában meglepően kevés női főszereplő akad. A 44. *Zsoltár* című korai holokauszt-regény fontos kivételt képez, hiszen egy vajdasági fiatal magyar zsidó nő történetét meséli el, aki teherbe esik Auschwitzban és gyermekével túléli a háborút. Ezzel együtt azonban Kiš női szereplői (s ami azt illeti, a férfi karakterek is) részlegesnek tűnnek még akkor is, ha közben jelentős befolyással rendelkeznek, s mintegy keresztülhányódnak a történeteken anélkül, hogy bárminemű háromdimenziós státuszt elérnének. Miközben egy ilyen felismerés megnehezíthetné munkáinak gender szempontú átfogó elemzését, úgy tűnik,

mégis marad némi tér a maszkulinitással való bánásmód vizsgálatára Kiš regényeiben, lévén, hogy a kulcsszerepeket – főszereplőként vagy narrátorként – férfiak töltik be.

Jelen tanulmány meglehetősen egyszerű metodológiát követ. Danilo Kiš néhány, különböző műfajokban íródott munkáját vizsgálom a maszkulin gender-sztereotípiák szempontjából, melyek a bibliográfiában szereplő munkák alapján lettek egybegyűjtve és összeállítva. Az elemzésre kerülő írások között szerepel a *Fövenyóra* [*Peščanik*] című regény, a *Lant és sebhelyek* [*Lanta i ožilje*] című elbeszéléskötet, valamint a *Csupasz élet* [*Goli život*] című dokumentumfilm. A maszkulinitás hagyományos és nem-hagyományos feldolgozásmódjának rangsorolását követően a különböző művek elemzésével kísérletet teszek egyrészt arra, hogy megvilágítsam Kiš választásainak hátterét, másrészt pedig arra, hogy jellemezem a maszkulinitás nem-hagyományos vagy transzgresszív leírásainak hatását azokra a történelmi reprezentációkra, melyekkel az olvasónak szembesülnie kell.

A kutatásom alapjául szolgáló maszkulinitás-definíciók a bibliográfiában szereplő olvasmányok egységéből származnak. Ezek alapvetően egy viselkedésbeli jellemzőket tartalmazó rendszert képeznek, amely referenciakeretként működik az egyén természetének vagy tetteinek „maszkulinként” való jellemzésére. Mindez egyfajta diszkurzust képez, amely létrehozza a maszkulinitás rezsimjét, ami kihatással van a kapcsolatokra és kiindulási pontul szolgál a „férfiak”-ról való véleményalkotáshoz. Ezek a viselkedés- vagy gondolkodásmódok a következő összetevő-töredékeket tartalmazzák: apaság; hatalomról szóló fantáziák; racionalitás; a kocsmák, edzőtermek, barakkok, kolostorok társas „testvérisége”; elkülönülés a nők szférájától és a „femininitás” stigmatizációjától; a homoszexualitás megvetése; szenvedélymentesség, keménység és érzelmi önkontroll; kenyérkeresői szerep; erőszakosságra való hajlam; anti-intellektualizmus; kockázatvállalás; hierarchia.

A szövegek

Kezdjük az elemzést egy olyan Kiš-szöveggel, amely a gender-jellemzők egészen hagyományos leosztásával dolgozik. Ez a *Lant és sebhelyek* című kötet egyik hosszabb, már-már novellaszerű elbeszélése, „Jurij Golec” címen. A címadó alak egy idősödő író az 1970-es évek Párizsában; a férfi egy kelet-európai holokauszt-túlélő (*Az ég vére* [*Blood from the Sky*] című regény írója, Piotr Rawicz valós személyéről mintázva), aki az 1950-es évek óta Párizsban él. A férfi egy több nyelven beszélő tudós és az újonnan érkező emigránsok jótevője (vagy legalábbis bizalmasa). Golec felesége, Noemie nemrég hunyt el leukémiában. Már húsz éve elváltak, Golec mégis érzelmileg elveszett és

gyámoltalan ember benyomását kelti a nő halálát követően. Ugyanakkor az is kiderül róla, hogy hajdanán nagy nőcsábász volt. Golec ezekben a napokban két gyönyörű, fiatal kelet-európai (valószínűleg ukrán) nő, Dola és Natasha társaságában mutatkozik, s egy csapat párizsi pártfogolt és műértő nő is velük tart, mint például Mme d'Orsetti és Mme Ursula Randelis. Azt kell mondjam, hogy ennek a hosszú, meghitt, elégikus és sokat méltatott mesének nem a hegemonikus maszkulinitás kikérdezése áll a középpontjában; ha azonban ezt a fajta vizsgálati módot alkalmazzuk, látni fogjuk, hogy a nők vonzó protezsáltakként, a férfiak szexuális hódításainak lehetséges (és tényleges) „alkalmi célpontjaként”, vagy – amennyiben anyagilag elég tehetősek – tudósokként, műgyűjtőkként, ingyencekként és támogatókként vannak bemutatva. A férfiak eközben magányos farkasok, szoknyavadászok, külföldi háborús veteránok vagy gengszterek.

A kötet címadó elbeszélés-remeke, a „Lant és sebhelyek” a hagyományos és nem-hagyományos ábrázolás keverékével dolgozik. Marija Nikolajevna egy idősödő orosz emigráns, akivel Kiš Belgrádban találkozik még az 1950-es évek folyamán. A nő kapcsolata férjével, Nikolajjal, illetve fiatal és bohém bérlejűkkel, Kišsel hagyományosnak tekinthető abban az értelemben, hogy a nő nem vesz részt a férfiak magasröptű filozófiai beszélgetéseiben, sem a zeneszerzésben, sem az alkoholfogyasztásban. Mégis az ő története, az ő múltjának a sebhelyekkel teli női testre írt, némán feltárolt története vezérli az elbeszélést. (A sebhelyekkel teli test pedig csak akkor válik megközelíthetővé – csak akkor verbalizálódik –, mikor Kiš egy szívszaggató, nyugtalan látogatást tesz nála a nő régi barátaival Moszkvában.) Miután az orosz polgárháborúban a nő elvesztette gyermekeit és kis híján a saját életét is, a fiatal Kišhez fűződő ragaszkodása nem más, mint a politika veszélyeire való figyelmeztetés, valamint a törődés és a remény jelzőtüze egy örült és változó világban.

Kiš művei között a maszkulinitás nem-hagyományos ábrázolásának legerősebb esete a *Fövenyórán* olvasható. A probléma középpontját az apa személye jelenti; a regény tulajdonképpen az apa háborús tapasztalatainak vizsgálata számos belső monológgal, enciklopédikus kitéréssel és felsorolással, illetve sűrű intertextualitással. Számos gazdagon érzékeltetett, de közben rendszertelenül egymás mellé helyezett szemszögből állíthatjuk össze Eduard Sam sorsának hanyatlását és tragikus végét – ezek között a nézőpontok között megtalálható az apa saját nézőpontja, de ott van (érdekes módon) a narrátor szerepét magára öltő fiú nézőpontja, valamint a képzeletbeli, antiszemita kihallgató tiszt nézőpontja is.

A regényben Eduard a következő figyelemre méltó dolgokat cselekszi:

- Megállapítja, hogy „Rendkívüli izomerővel sem vagy megáldva: sőt a bicepszeim szinte nőisek”,¹ hogy saját gyengeségét kihangsúlyozza.
- Tudatosan magáévá teszi „a női princípium” alapvető elemeit: szívét idegenekkel osztja meg, menstruál és áldott állapotba kerül.
- Szembenéz a kötelező kórházi ápolással mentális problémái miatt.
- Szégyenteljes halált hal – nem is egyszer, hanem hatszor, attól függően, hogy hogyan olvassuk a regényt. Nincs szó hősielemúlásról. Halálra zúzódik egy fal alatt, egy kápó csizmája alatt, vizelés közben agyonlövik, és így tovább.
- Mikor a vonaton találkozik egy gyönyörű, ámde szomorú özvegygel, más férfiakra ruházza át azt a képességet, hogy a nő alsóneműjéről fantáziáljanak és elcsábítsák, miközben ő csupán arra érzi képesnek magát, hogy kalapját megbillentse a nő előtt és elmondjon neki egy verset.
- Megállás nélkül saját betegségeivel foglalkozik.
- Képtelennek bizonyul családja számára biztosítani az állandó jövedelmet, az otthont, a fizikai biztonságot, akárcsak a bűtort is. Többször is említésre kerül „luftmensch” státusza.

A sztereotípiák transzgressziójának egy másik példája rámutat, Kiš mennyire nem riadt vissza attól, hogy figyelmeztessen a történelem két testvér-torzulásának, a totalitárianizmus két megnyilvánulási formájaként egy kalap alá vett fasizmusnak és sztálinizmusnak (vagy egyszerűen kommunizmusnak) a halálos voltára és szörnyűségeire. Életének végéig ennek az „egyenlőségjelnek” az alátámasztásával foglalkozott; egyik utolsó terve egy négy részes televízió-sorozat volt *Csupasz élet* címmel. Az egyes epizódok nagyjából negyvenöt perc hosszúságúak, és Kiš mindegyikben egy-egy izraeli helyszínen jelenik meg – tengerparton, kibucokban, buja parkokban –, és interjúkat készít két szerb zsidó nővel, akik Jugoszláviából emigráltak a második világháborút követő időszakban. Mindkét nő, név szerint Jenny Loeb és Eva Nahir-Panić, túlélte mind a második világháború előtti jugoszláv antiszemitizmust, mind a holokausztot. Kiš kérdéseire adott válaszaikkal a félelem, az üldöztetés és a fokozatosan feléledő tudatosság narratíváját teremti meg a néző számára, ami párhuzamba állítható Kiš önéletrajzi tárgyú írásaival. A legárulkodóbb talán az, ahogy Kiš újra és újra felteszi nekik a kérdést, hogy hogyan kezdődtek bizonyos dolgok, ők vagy a többiek mikor figyeltek fel egyes eseményekre. Mindezzel az kap hangsúlyt, hogy Kiš számára milyen fájdalmas és lépcsőzetes folyamat volt rábredni a család széthullásának felszínes voltára, felismerni az ezzel való szembenézés

¹ Danilo Kiš, *Fövenyóra* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2007), 38.

veszélyeit, valamint ráeszmélni az agyonüldözött és végül nyomavesztett apjának sorsára. Loeb és Nahir-Panić elbeszélésében vannak még egyéb pontok is, melyek Kiš életének megrendítő szakaszait idézik fel. Nahir-Panić egy istálló-szerű alkotmányban élte át a háború alatti bujkálást, Loeb háború utáni fogsága idején pedig holttestek lepték el a Dunát. Loeb apját besorozták, ahogyan Kiš apjának is kötelező munkaszolgálaton kellett részt vennie; Nahir-Panić szüleit Auschwitzban ölték meg, ahogy magát Eduard Kiš is.

Ami azonban még rendkívül bűnbűnös teszi Loeb és Nahir-Panić esetét az az, hogy ők maguk is a jugoszláv kommunizmus kíméletlen üldöztetésének áldozataivá váltak. Így ők lesznek Kiš totalitáriánus elméletének élő bizonyítékai. Súlyos szenvedéseket éltek át mind a náci, mind a sztálinista idők alatt, de talán pontosabb azt mondani, hogy a hazai és a külföldi fasiszták és a szerveződő jugoszláv kommunisták egyaránt üldözték őket. A huszadik század tanulmányozása lényegbevágónak bizonyul, hiszen ez az idő lehetőséget adott a diktatórikus rendszerek ikerpárjának, melyek tömeges halálosztókká váltak. Egy komplexebb vizsgálat azonban rávilágít arra is, hogy az iker-diktatúrák (a fasiszmus és a sztálinizmus) a legsúlyosabb áldozatokat mégis a társadalom periferiájára szorult csoportoktól követelték: ebben az esetben azoktól a nőktől, akik történetesen zsidók is voltak. Amennyiben Kiš maga is célponttá vált a kommunizmus alatt – márpedig maga is nyilvánvaló ellenszenvvel viseltetett a kommunizmus gyakorlóinak kulturális ellenőrzésével és nacionalista képmutatásával szemben, miközben ténylegesen kiállt az áldozatok ügyéért –, a két nő életrajza ismét csak párhuzamosan halad Kiš történetével, sőt, bizonyos szempontból annak megerősítésévé válik.

A *Goli život*-ot Izraelben forgatták 1989 márciusában, nagyjából fél évvel azelőtt, hogy Kiš megadta magát a ráknak, az őt emésztő gyilkos kórnak. Sajnálatos módon az 1990. február 12-15. között vetített tévésorozat elérhetősége még ma is meglehetősen korlátozott, hatása azonban felbecsülhetetlen. Egyfajta búcsúbeszéd formájában újra megfogalmazza a Kiš által feldolgozott témákat. Hogy felfoghassuk a film által elért érzelmi hatást, illetve hogy fogalmat alkothassunk egy ilyen ritkán látható elsődleges forrás finom struktúrájáról, néhány részletet mindenképp ismertetni kell a *Goli život*-ban szereplő interjúkról.

Mindegyik epizód egy lágyan ringó tengerparti képsorral kezdődik, melyet a dalmát Goli Otok szigetének halvány messzesége felé közeledő csónakból vettek fel. Goli Otok és két közeli szomszédja, Sveti Grgur és Prvić voltak Jugoszlávia politikai foglyok számára fenntartott koncentrációs (átnevelő) táborainak helyszínei az 1950-es évek folyamán. Az acélszürke víz és a szigetek csupasz fehérsége a Tel Aviv-i tengerparton készült jelenetben

tükröződik vissza, melyben Kiš és Jenny LoebL üldögélnek egy piknikasztalnál. Az interjúalanyok iker-otthonai közötti tematikus váltás végül egy sokkal zöldebb és sokkal otthonosabb helyszínnek ad teret a beszélgetés folytatására. A sorozat címe, mely nyilvánvalóan a sziget nevére játszik rá, még legalább két fordítást enged meg: az egyik lehetséges fordítás a „meztelen élet” az élet lelepleződésének értelmében, a másik pedig a „csupasz létezés”, azaz egy fejvesztett meneküléssel nyert élet, amelyért hatalmas árat kellett fizetni.

Az interjúk képei párhuzamosan pörögnek, néhány perces eltéréssel hol az egyik, hol a másik izraeli nőt láthatjuk. Nagyjából azonos sebességgel közvetítik a két nő 1930-as és 1950-es évek közötti tapasztalatait, Kiš pontos kérdései pedig kiváló érzékkel világítják meg a közös pontokat. Kiš azt akarja megtudni először a Niš-i születésű LoebLről és a Čakovec mellett egy katonai családban felnőtt Nahir-Panić-ról, hogy mikor és miként ébredtek rá először zsidó mivoltukra. Majd a nők csapdába esésének, vallatásának, munkaszolgálatának és kínzásának leírásán keresztül a dátumokra és nevekre összpontosítva Kiš megkérdezi, miként érzékelték először az antiszemita törvényhozást és politikai aktivitást. Míg Nahir-Panić egy ortodox jugoszláv katonatiszthez ment feleségül és a háború alatt a férfi rokonainál élt meglehetősen primitív körülmények között, LoebL elmenekült a belgrádi Sajmišteben lévő átmeneti táborból és csatlakozott a partizánokhoz. LoebLt azonban a bolgárok elfogták és megkínozták, s végül a szovjet csapatok szabadították ki; tekervényes utakon sikerült hazatérnie, elkezdett jogot tanulni, és újságíróként munkát vállalt a *Politika* című lapnál. Írásait eleven humor és az igazság kiszínezésének elutasítása jellemezte, amivel magára vonta a hatóságok figyelmét, és jókora dossziét szedett össze az állambiztonsági hivatalban. Miután 1948-ban Tito szakított Sztálinnal, LoebLt Szovjetunió párti (vagy Oroszország párti) magatartás gyanúja miatt letartóztatták; eközben Nahir-Panić férje is dorgálásban részesült „népellenes” orosz-pártolás miatt. Panić öngyilkos lett, majd Nahir-Panić-ot is letartóztatták, mikor visszautasította állítólagos politikai elhajlásainak megtagadását.

Noha LoebL és Nahir-Panić nem találkoztak egymással, mielőtt Izraelbe kerültek, a börtönben és a szigeten szerzett tapasztalataik rendkívül hasonlóak. Mindkettejüket egy adminisztratív eljárás során találták bűnösnek s ítélték börtönbüntetésre illetve a „társadalom számára hasznos munkára” a lakatlan szigeten. Mindketten említést tesznek a szigeten tartózkodó emberek közötti választóvonalról (illetve ellenszenvről), mely a *banda* (a bűnbánatot visszautasító ellenzékiek csoportjának) tagjai, valamint a *revidirane* vagy *revidirke* néven ismert (nézeteiket megváltoztató, azaz revidiáló) nők között húzódott. Az utóbbi csoportosulás tagjai most bizonyítani akarták

lojalitásukat a *brigádnak*, mely büszkén tekintett magára a szocializmus építésében való kollektív részvétel és a társadalmat szétválasztó szakadék áthidalása érdekében tett munkájuk jogán. A különösen makacs és megátalkodott nőkkal szembeni kegyetlen bánásmód a *bojkott* formájában nyilvánult meg, ami megtiltotta a többiek számára, hogy szóba álljanak ezekkel a nőekkel, és ami jóváhagyta a *revidirane* által ellenük elkövetett, olykor obszcenitásba átforduló erőszakos cselekményeket. A tűző napon végzett munka embertelen volt, orvosi ellátás pedig aligha akadt. Kiš biztatja a két nőt, hogy nevezzék meg vallatóikat és kínzóikat, és fogalmazzanak olyan pontosan, ahogy csak tudnak a táborbeli revelációjuk körülményeiről, valamint érzelmeik forrásáról és formálódásáról. Loebel végül megpróbálja szavakba foglalni a táborbeli tapasztalat torz anyagi körülményeit és meghatározni ennek a tapasztalatnak a helyét saját élettörténetének folyamában, Nahir-Panić narratívája azonban beleragad az érzelmi sokk és az elidegenedés állapotába, amit még az örök fülszaggató, vad, félállati parancsai és rágalmozásai keltettek benne. A sorozat összefoglalójának azon pontján, mikor Kiš megpróbálja az iker-narratívákat valamiféle általános perspektívába belehelyezni, egyértelmű feszültség érzékelhető a két nő saját tapasztalataira vonatkozó értelmezésében: miután a kormány célkeresztjébe kerültek, mindketten érezték a régi barátokban és munkatársakban jelenlétük által előidézett hangulatváltást és félelmet. De azt is érezték, hogy a kormány provokációiban sokkal erősebb volt az antiszemitizmus jelenléte, mint általában a társadalom egészében. Mindazonáltal mindkét nő megtagadta a másokat gyanúba keverő dokumentumok aláírását, s tették mindezt a mindkét rezsim alatt őket érő jelentékeny nyomás és kegyetlen bánásmód ellenére. Két újabb áldozat, akik nem hajlandóak lemondani arról a jogukról, hogy igazságban éljenek. Ez a két nő, akiket a körülmények sodrása disszidentekké változtatott hasonlóan a Kiš életművében felbukkanó művészekhez, aktivistákhoz és értelmiségiekhez, bőszen ragaszkodik ehhez az egyetlen joghoz, még akkor is, mikor a kormány egyedül arra ad nekik lehetőséget, hogy a mindennapi élet gyakorlati, járulékos kiváltságaiért könyöröghessenek fogvatartóihoz.

Összegzés

Véleményem szerint Kiš rendkívül erős egyensúlyt teremt a gendersztereotípiák között. Időnként feminizálja a társadalmat és a politikát (valamint annak áldozatait), ahogyan például egyik 1955-ös, *Esküvői vendégek* [*Wedding Guests*] című versében:

Elhagyják házaikat az esküvői vendégek

Feketébe öltözve
Elvitték anyámat

Fehérbe öltözve elvitték nővéremet

Szívem egyformán hallja
A dörgő harangot
És a konduló ágyút

Az esküvői vendégek
itthagyják házamat

Mindeközben Kiš politikatörténeti vizsgálódása a *Goli život* két női szereplőjének életrajzán keresztül egyértelműen kifelé és felfelé mozog a női politikai megtorlás birodalmából. Ezek a nők túlélők, és szavaikkal, valamint az életük szolgáltatta bizonyítékokkal segítik Kišt a totalitarizmus elleni küzdelemben.

Még az apja „zavaros története” utáni hajsza, a Soá nihilizmusával szembenálló mindent felemészítő önéletrajzi indíttatás, mely több évtizeden keresztül hajtotta Kiš irodalmi munkásságát – még ez is a gender tekintélyromboló használatát mutatja. Az apja elkínzott személyiségét – hiszen ő nemcsak „más” volt, hanem egy kísértetek üldözte alkoholista pátriárka is – talán akkor olvassuk legbölcsebben, összhangban a „női princípiummal” s a transzgresszív (anti-)maszkulinitással, ha ezt az apa gyengeségének elismeréseként értelmezzük – ugyanakkor azonban ez saját gyengeségünk elismerése is kell legyen, hiszen többé nem hagyatkozhatunk rá elégedetten a diszkurzusnak és a józan észnek arra a képességére, hogy az meg tudja fejteni számunkra a „miérteket” egy család embertelen üldöztetése mögött. Más szavakkal, az apa összetett maszkulinitása valójában úgy működik, ahogyan zsidó volta funkcionál üldözői szemében – egyszerűen utólagos igazolása mindennek. Hiszen mi történik, ha a család rendhagyó nyelvi, etnikai és személyiségi vonásai felkeltik a falusiak és a fasiszták figyelmét és gyűlöletét – mintegy sokkal tapasztalatibb és egyénre szabottabb útvonalként a faji és gender-sztereotípiák által felkínált „másság” felé?

Hivatkozott irodalom

Connell, R.W. & James W. Messerschmidt. 2005. "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept." *Gender and Society* 19:6 (December), 829-859.

- Cox, John K. 2012. "Pannonia Imperilled: Why Danilo Kiš Still Matters." *History* 97:4 (October), 591-608.
- Forth, Christopher E. 2008. *Masculinity in the Modern West: Gender, Civilization and the Body*. New York: Palgrave Macmillan.
- Jackson, Peter. 1991. "The Cultural Politics of Masculinity: Towards a Social Geography." *Transactions of the Institute of British Geographers* 16:2, 199-213.
- Kiš, Danilo. 1989. *Goli život [Csúpasz élet]*. Dokumentumfilm. Rend. Aleksandar Mandić.
- . 1990. *Hourglass: A Novel*. Ford. Ralph Manheim. New York: Farrar Straus Giroux, 1990.
- . 2012a. "Jurij Golec." In *The Lute and the Scars: Stories*. Ford. John K. Cox. Champaign, IL: Dalkey Archive, 22-51.
- . 2012b. "The Lute and the Scars." In *The Lute and the Scars: Stories*. Ford. John K. Cox. Champaign, IL: Dalkey Archive, 52-68.
- . 2012c. *Psalm 44: A Novel*. Ford. John K. Cox. Champaign, IL: Dalkey Archive.
- . 2003. "Svatovi." In *Pesme i prepevi*. Beograd: Prosveta.
- Kronsell, Annica. 2005. "Gendered Practices in Institutions of Hegemonic Masculinity: Reflections from Feminist Standpoint Theory." *International Feminist Journal of Politics* 7:2 (June), 280-298.
- Nye, Robert A. 2005. "Locating Masculinity: Some Recent Work on Men." *Signs* 30:2 (Spring), 1937-1962.
- Rawicz, Piotr. 2003. *Blood from the Sky*. Ford. Peter Wiles. New Haven, CT: Yale University Press.

Molnár Csilla

Nyugat-magyarországi Egyetem

A férfi és a *HVG*

Napjainkban – éppen a vonatkozó feminista kutatások kilencvenes évektől keltezhető felismeréseinek köszönhetően – a férfiasság, a maszkulinitás és a patriarchátus között korántsem létesíthetünk problémamentes összefüggést, többek között egy adott időben és társadalomban megjeleníthető férfi identitások és szerepek képlékenysége és egymásnak ellentmondó jellege miatt. Sem a femininitás, sem a maszkulinitás nem értelmezhető monolitikus, stabil identitás-kategóriaként, inkább olyasfélének tűnik, ami a társadalmi nemiség szóródó terében különböző csomópontokat képez. Témaválasztásom során az a belátás vezetett, hogy az identitás efféle töredezett világában a(z ön)reprezentáció számos, egymásnak is ellentmondó színtere között választhatok. Tanulmányomban a médián belül a *Heti Világgazdaság* című hetilap elmúlt két évének lapszámainak tekintem át egyrészt abból a szempontból, hogy a férfi-identitás „válsága” egyfajta értelmezési kísérletének tekinthetők azok a cikkek, amelyek a férfiasság szerteágazó vonatkozásában jelennek meg. Ezeknek az írásoknak a legitimációját mindenekelőtt a többnyire természettudományos-orvosi, egzaktnak mutatkozni kívánó szellemi háttér szolgáltatja. Másrésztől bemutatom, miként tematizálódik a portrérovatban a sikeres, felső-középosztálybeli férfi alakja. Úgy gondolom, az általam választott forrás – a köztudatban a középosztály által preferáltnak gondolt hetilap – pars pro toto alapon igazolja azt az állítást, hogy manapság az számít – mindenekelőtt a férfiolvasók számára – komolyan vehető kijelentésnek a férfiakról, amit az egzakt tudományosság köntösébe bújtatnak. Így a cikkek közzététele egyfajta állásfoglalás a szerkesztőség részéről, ami a hetilap médiapiacra elfoglalt helye alapján méltán számíthat a megcélzott olvasók értékazonosságára.

Tanulmányomban a *Heti Világgazdaság* (HVG) 2010. és 2011. teljes évfolyamát vizsgálom abból a szempontból, hogy a szövegekben mennyire tételeződik magától értetődőnek, illetve mennyire illelhető kétellyel a maszkulinitás reprezentációja. De pontosabb, ha maszkulinitásokról beszélünk, melyek társadalmi dominanciájuk szerint változó módon jelennek meg a médiákban. A médiát jelen esetben elsősorban nem retorikai jelenséggént, hanem diszkurzív kapacitásként próbálom megközelíteni, amely a társadalmi hatalomtechnikák és ideológiák működési egysége. A

retorika funkcionális összefüggésben, a stratégiai célok jegyében lesz majd releváns (Aczél 77-78).

Maszkulinitás és a nemek rendje

A maszkulinitás – ahogy az a 20. század utolsó harmadától rendszeressé váló genderkutatások nyomán egyre inkább kirajzolódott – nem egyszerű szinonimája a férfiasság fogalmának, hanem az uralmi viszonyokban a hatalom által legitimizált férfias mintázatokat jelenti (Carrigan & Connel & Lee 57). Ennek egyszerre feltételezzük történeti folytonosságát és történetileg változó formáit. Hasonló megfontolásra késztet a nemek rendjének szinte minden elgondolható összefüggésben felbukkanó, megkerülhetetlennek tűnő taxonómiájában a történeti idő és a társadalmi tér által differenciált jellege is. Ilyen öröknek vélt opposíció például az erős/gyenge, nehéz/könnyű, feszes/laza, kemény/lágy, amely könnyen konvertálható a hatalom logikájában az uralkodó/elnyomott, fent/lent, aktív behatoló/passzív meghódított típusú rend mintázatára. Tehát a férfi/női nem egyszerre eljátszható szerep, és bár nem is lényegiség, mélyen belevésődik a testbe, s így a társadalmi tér mintegy megkerülhetetlen tapasztalatoként adódik számunkra (Bourdieu 109-111).

A fentebbiekhez kapcsolódóan utalni kell a *hegemón maszkulinitás* R. W. Connell által alkotott fogalmára, amely többek között annak nyomán vált gyakran vitatottá, de mégis nélkülözhetetlenné az utóbbi három évtizedben, hogy kiderült: a késő modern társadalomban a patriarchális rend fogalma nem érvényesíthető a korábbi értelemben. Helyette a férfiuralom a maszkulinitás domináns vagy hegemón gyakorlataiban, a társadalom tagoltsága szerint eltérő módon és arányban, az elmúlt évszázad emancipációs folyamatainak következményeként összetettebb, áttételesebb formában testesül meg. Egy adott időben sem egyetlen maszkulinitás érvényesül, hanem relacionális módon maszkulinitások képződnek, melyek közül egyesek dominánssá válnak. A maszkulinitás/femininitás adott társadalomban érvényesnek elismert módozatainak létrehozásában és fenntartásában mindkét nem képviselői részt vesznek. Bár ez a munka hatalmi szempontból számos egyenlőtlenséget tartalmaz, mégis természetesnek, magától értetődőnek mutatja azokat a képzeteket, melyeket viszont a hatalmon kívül állók – a nemi identitás ekképpen elismert határain túlról – rendszeresen megkérdőjeleznek.

A *HVG* a magyar médiában

Amennyiben a nyilvános beszéd lehetőségét a hatalom cselekvési formájaként értelmezzük, akkor a média ennek intézményesült közvetítője. Intézményei sorában közbülső helyet foglal el az a forma, amelyet a hetilap képvisel, ami a populáris sajtó és a tudományos folyóiratok közötti térben található. Úgy vélem, a *HVG* is ebben a tartományban helyezkedik el. Megcélzott olvasóközönsége a gazdasági hatalommal rendelkezők (vagy magukat ilyennek képzelők) közül kerül ki. Témáit a szűkebben vett domináns maszkulin terekből, tehát a gazdasági élet mellett elsősorban a természet- és orvostudomány, illetve alkalmanként a művészet világából meríti. Mindez nem azt jelenti, hogy valamiféle rangsort képzelnek el, amelyben a természettudományos tudás reprezentációi igazabbak volnának a tudás más formáinál. Ezek a reprezentációk mintaadó és normalizáló funkcióik miatt jelennek meg úgy napjainkban is a társadalom számára, mintha az itt megjelenő beszéd érvényesebb lenne másoknál. A tudományos tudás tehát nem egyéb, mint uralmi viszonyok, a beavatottaknak fenntartott szólamok és kívülállók számára nem ellenőrizhető tapasztalat meghatározhatatlan, változó arányú keveréke.

Kérdésem, hogy a média horizontális tagolódásában a *HVG* mennyire viseli magán a politikai elkötelezettségnek azokat a jeleit, melyek a magyar hetilapok egy részére jellemzőek (pl. *Heti Válasz*, *Magyar Demokrata*). Vajon a gazdaság világát előtérbe helyező nézőpont, mint a lap tematikájának általános jegye, nélkülözi-e azt az elsődleges ideológiai kényszert, amit a közvetlen politikai állásfoglalás jelenteni szokott adott témáról való megszólalás számára?

Ugyanakkor a médiák gender alapú tagolódását vizsgálva, napjainkban az a tendencia figyelhető meg Magyarországon, hogy a gazdaság, politika, kormányzás kérdéseiben férfiak, míg a művészetek, média, sport területéről nők tudósítanak nagyobb arányban (NMP, 2010). A társadalmi munkamegosztás egészének analógiájára megy mindez végbe, ahol a tagolódás a nyilvánosság kontra privát tér (utóbbi tér nyúlványainak tekinthetők az oktatás és a jelképes termelés világa) logikája szerint működik (Bourdieu 101). Ennek megfelelően egy gazdasági-politikai hetilap is a domináns maszkulinitás pozíciójából értelmezhető. Ha ebben a kontextusban a férfi mivolt egyes vonatkozásai, netalán a maszka maszkulinitás vagy a gender viszonyok szempontjából jelenítődik meg a férfiasság témája az úgy is értelmezhető, hogy már a hegemon maszkulinitás viszonylataiban sem lehet eltekinteni tőlük. Viszont ebben az esetben az interpretáció módja kap inkább hangsúlyos szerepet, hogy aztán az uralom fennálló rendjének megkérdőjelezése föl se merüljön.

Sajtószövegek a gender összefüggésében

A *Heti Világgazdaság* 2010-es és 2011-es évfolyamát áttekintve a maszkulinitás/femininitás, illetve a gender vonatkozásában értelmezhető cikkek között azok a szövegek képviselik az egyik végpontot, amelyek a biológiai alapon meghatározott nemiség valamelyik vonatkozását tárgyalják. Az egyik csoport élettani jelenségek kutatását mutatja be, melyben főszerepet kapnak az új(nak tűnő) magyarázatok. Az ásítás kutatásával foglalkozó párizsi konferenciáról szóló ismertető („Szájuk íze szerint. Az ásítás rejtélye”, 2010. július 1.) először felsorolja az eddig ismert, sokszor egymásnak is ellentmondó értelmezéseket (az ásítás oka: betegség, idegrendszeri zavar, stressz, utánzás), majd annak a kutatónak a nézeteivel zár, aki az ásítás rejtett szexualitását véli felfedezni. Eszerint a művészetben gyakran ábrázolt nyújtózkodó-ásító nőalak az erotikus vágyakozást jeleníti meg. A biológiai alapon determinált szexizmus más cikkekben is megjelenik. A „Agresszióelméletek. Nem pofonegyszerű” című írás (2011. március 19.) bevezetője így szól: „Újabb kapcsot találtak tudósok a szexualitás és az erőszak között, ami talán közelebb vihet az agresszív viselkedés hatásmechanizmusainak megértéséhez” (Balázs 48). Ezt követően megtudhatjuk, hogy a kutatók szerint az idegrendszer ugyanazon részei aktiválódnak mind az erőszakos hajlam, mind a szexuális vágy kiélésekor. Közben azért fény derül arra, hogy az ígéretes állatkísérletek hím egyedekre vonatkoztak, és a kutatók reményei szerint jó kiindulópontul szolgálhatnak nemi erőszakot elkövető emberek génterápiájához. Sőt „a legújabb elméletekben a tesztoszteront már nem a nyers agresszivitás kiváltójaként, hanem inkább a sikeréhség motorjaként emlegetik” (49). Bár a cikk, hogy tárgyilagosságnak látsszék, kitér arra a nézetre is, miszerint az agresszív viselkedés társadalmi eredetű, és a szociokulturális környezet számlájára írható, de a záró egység – némileg árnyaltabban – mégiscsak a biológiai álláspontot erősíti meg.

A megfelelő intézményekre való hivatkozás mellett tekintélyt növelő tényezője lehet adott kutatási területnek, ha művelői ógörög szavakból kreálnak nevet számára. Így a fentebb említett ásításkutatás tudománya a *keazmológia* ('chasmology', az űr, hasadék jelentést is magában foglaló görög szó alapján), míg a csóktudomány, a *filematológia* (a görög 'philema', csók szóból) legújabb eredményeiről a 2011. július 2-dikai számban olvashatunk („Rácuppantak. Csóktudomány”). Eszerint a csókolózás evolúciós előnyként terjedt volna el az emberiség körében, mert megvédi a leendő magzatot bizonyos veszélyes herpeszvírusoktól. Egy másik megközelítésmód szerint a csókolózás során a partner genetikai ellenőrzése zajlik, aminek kedvezőtlen esetben hirtelen szakítás lehet a végeredménye, ami ráadásul „jobban

jellemző a nőkre,” hiszen egy későbbi terhességgel ők vállalnak nagyobb kockázatot.

A szokásos férfi-női polarizációra épülő fentebb említett cikkek mellett találunk a *HVG*-ben a maszkulinitást kifejezetten biológiai alapon megközelítő írásokat is. „Hervasztó izgatók. Hamis étrend-kiegészítők” (2010. július 24.) címmel olvashatunk férfiaknak szánt potencianövelőszerekkel kapcsolatos visszaélésekről, melyeket szegedi gyógyszerkutatók vizsgálatai nyomán derítettek ki. Hogy a maszkulinitás egyik fontos problémájáról van szó, az abból is kiderül, hogy a témával további cikkek foglalkoznak. „A Kemény üzlet. Van-e férfiklimax?” (2011. július 16.) című az idősebb férfikorban csökkenő tesztoszteronszint lehetséges hatásaira tér ki, melyek között a gyógyszergyárak számára igen jó üzleti bevétel is szerepel. A szerző miután ismerteti a hormonok okozta tünetek jelentőségét kibővítő orvosi álláspontot, a korábbiakhoz hasonlóan itt sem kíván döntőbíró lenni. A „Férfias játékok” (2011. április 23.) című írás a sportban – a versenyzők nemi hovatartozásának eldöntésében mutatja be megintcsak a tesztoszteron döntő szerepét. A Nemzetközi Olimpiai bizottság és a Nemzetközi Atlétikai Szövetség a hormonszint alapján dönti ugyanis el, ki léphet pályára női sportolóként.

A férfiaság testi megnyilvánulásainak ez a visszatérő és aggodalmas kutatása Bourdieu felismeréseit erősíti, aki a férfikiváltságokat, a hozzá kapcsolódónak tekintett adottságokat az egyes férfiak szempontjából folytonosan teljesítendő feladatnak, kötelezettségnek tekinti, ami elől nem térhet ki senki, aki „férfias” mivoltát akarja elismertetni (Bourdieu 60-61). A férfi nemi identitás ilyen módon a biológiai nem és férfias jellem együttes manifesztációja, *testet* öltése, ami a társadalmi identitás kulcsfontosságú összetevőjéhez, a becsülethez vezet (Nye 11).

A hormonális determináció tételezése úgy vélem, a nemi identitásnak azt a fajta bizonytalanná válását próbálja ellensúlyozni, amely más cikkekben, a férfi-női jelleg társadalmi instabilitásában akarva-akaratlanul megmutatkozik. A „Női váltó. Nemi átalakulások Thaiföldön” (2010. szeptember 11.) című írás – igaz, egzotikus környezetbe helyezve – a gender-identitás azon összefüggéseit idézi meg, amely szerint kérdésessé vált a polarizált kétneműség. A férfi-nő közötti átjárás további két nemi identitásformát tett lehetővé, a nővé alakított vagy nőként viselkedő *kathjők* és a férfiként viselkedő nők, a *tomboy*ok világát. A tudósítás szerint míg a thaiföldi társadalom – bizonyos buddhista hagyományok alapján – tolerálja a nemi másságnak ezeket a formáit, a hatalom a legutóbbi időkig nemigen tudott mit kezdeni velük a tiltáson kívül. Egyébként a tomboy témája visszatér a Céline Sciamma által rendezett francia játékfilm, a 2011-es berlini filmfesztiválon a szexuális másság ábrázolásáért Teddy-díjat nyert *Tomboy*

című alkotást bemutató írásban is (2011. november 19.). Úgy tűnik, míg a nemváltás Thaiföldön viszonylag kiterjedt társadalmi jelenség, a mindennapok szerves része (foglalkozások egész sorában találkozhatunk velük), addig Európában az előbb említett filmtudósítás mellett egy aktuális hír is a jelenségnek sokkal inkább a kuriózum jellegét erősíti. Ebben egy bécsi tanár ügyéről van szó, aki a nyári szünetben nővé operáltatta magát („Átváltozás az iskolában”, 2010. szeptember 11.). A diákok szülei és az igazgató ellenében, akik a tanerő azonnali elbocsátását szorgalmazták, az osztrák oktatásügyi miniszternő a transzszexuális pedagógus mellé állt, így az állásában maradhatott.

Mindkét cikk hangvétele enyhén ironikus, ami szerintem annak is következménye, hogy az Európában elterjedt szemlélet szerint a transz- és homoszexuális – aki alapvetően férfiként tételeződik – a hagyományos nemi szerepek karikatúrájaként jelenik meg, mint aki egyrésztől szakítani próbál férfi mivoltával, másrészt felszínesen és elnagyolt módon utánozza a nőiesnek tartott viselkedést.

Úgy tűnik, a nemi szerepek más vonatkozásban történő átlépése is ironikus tudósítói hangot eredményez. A „Lányos zavar. Osztrák himnuszváltozatok” (2011. július 10.) című cikk Maria Rauch-Kallat parlamenti képviselő kezdeményezéséről számol be, aki kifogásolta az osztrák himnusz csak férfiakat emlegető szövegét, és módosítását javasolta. Előterjesztését azonban csak írásban tudta benyújtani, ugyanis néppárti férfi frakciótársai, értesülve akciójáról, szándékosan túlbeszélték, nem hagyván neki időt a felszólalásra. Az eset példaértékűnek is tekinthető, amennyiben a politikai szimbolika terepét olyan maszkulin övezetnek tekintjük, ahol nemcsak a *feminista*, hanem a *feminin* megnyilvánulás is szankcionalizálódik.

A politika mellett a másik, évezredes hagyomány és tekintély által is szentesített maszkulin terület a római katolikus egyház világa. Az utóbbi évek legfontosabb problémái, mint a papságon belüli cölibátus, az egyházi vezetés kizárólagos férfielvűsége, és az időnként a közvélemény elé kerülő pedofil botrányok változó arányban és változó erővel támasztanak kisebb-nagyobb társadalmi viharokat. A *HVG* egyik lapszámában (2011. augusztus 13.) két cikk is foglalkozik mindezzel a német („Kinek a pap. Viták a német katolikus egyházban”), illetve az osztrák („Lázadó osztrák papok”) katolikusok körében felbukkanó viták kapcsán. Mindkét társadalomban katolikus teológusok és papok egy-egy csoportja tett közé belső reformokra vonatkozó átfogó követeléseket. Az egyházi vezetés érdemben nem reagált, miközben – a tudósítók szerint – egyre nyilvánvalóbb, hogy a történetek hatalmi küzdelemnek tekinthetők. A maszkulinitás régiségből megörökölt és mai napig fenntartott hegemon formája, a patriarchális rend kerül konfliktusba a maszkulinitás olyan mai módozatával, amely alapvető

kérdésekben változtatná meg a nőkhöz való viszonyt (pl. cölibátus feloldása, nők nagyobb szerephez juttatása a hitéletben). A hatalmi feszültség részben a miatt is jelenhetett meg, hogy a tekintély megingott, miután az egyházon belüli szexuális visszaélések nyilvánosságra kerültek.

A maszkulinitás különböző formái között zajló küzdelem megidézésén túl a hatalmi rend kétségbevonásának szimbolikusan is a leghatásosabb módja, ha kérdésessé válik a kizárólagos férfielvűségen alapuló hatalomgyakorlás. Konkrétan a pápaság intézménye kerül sajátos fénytörésbe a „Szentségtelen Johanna. Létezett-e női pápa?” (2010. július 10.) című írásban. Egy nemrég bemutatott játékfilm (Sönke Wortmann: *Johanna nőpápa*, 2009) és a katolikus vezetés ezzel kapcsolatos kritikája nyomán idézi fel a cikk a kora középkori legendát az állítólagos női pápáról, aki a 9. században uralkodott volna VIII. János néven.¹ Némi műfaj történeti jártassággal olvasva az írást, feltűnő a hiány: a cikk írója nem is utal arra, hogy az alaptörténetet kitaláló és továbbbszínező középkorban minden változatot ironikus hangvétel jellemzett, amit majd az újkor humorérzékét nélkülöző értelmezései, az utóbbi fél évszázadban pedig az emancipatorikus olvasatok, a feminista adaptációk váltanak föl.² A téma ezer éve visszatérő népszerűsége, újraértelmezhetősége – eredetétől függetlenül – mitikus jellegéből is következik, ahol a nő megszerzi a számára tiltott, kizárólag férfinak fenntartott hatalmi pozíciót.

Az eddigiek alapján azt állítom, hogy a *HVG* 2010. és 2011. évfolyamának lapszámaiban rendszeresen jelennek meg olyan cikkek, amelyek a maszkulin dominancia és a nőket ért hátrányok nemzetközi és történeti összefüggésében értelmezhetők, helyenként akár a hagyományos maszkulin identitás lassú erodálódása feletti aggodalom jeleként is olvashatók. A helyzetre adott válaszként olyasféle férfi identitás-konstrukció tűnik fel az egyes szövegek mögött a maga szórt és töredezett voltában, amely részben a kortárs tudományosság által feltárható biológiai nemi lét evidenciáival próbálja megátmogatni magát.

¹ A *HVG* vonatkozó írása bevezetőjében ugyan a filmre és az alapjául szolgáló Donna Woolfolk Cross regényére utal – amelyek ellen a legfőbb érv, hogy feminista nézőpontból dolgozzák fel a történetet – ám a cikk további részében csak a legenda keletkezéstörténetéről olvashatunk. A fő probléma megválaszolására – arra, hogy a kizárólagos férfiuralom világában egy nő csak akkor boldogulhat, ha férfinak álcázza magát – az újságíró kísérletet sem tesz.

² Az említett két mű mellett ilyen korábbi filmes adaptáció a *Pope Joan* Michael Anderson rendezésében, Liv Ullmann főszereplésével (1972).

„Beragadt” társadalom és genderérzékenység

A férfiérdekek érvényesülésének akadálytalansága és a természettudományi és orvostani kutatások mögött felsejlő, a nemek közötti természeti determinizmusra visszautaló felfogás mellett azonban a nőket tartósan sújtó gazdasági és társadalmi hátrányok belföldi vonatkozásáról is olvashatunk. A 2010-es kormányváltás után, a nőket érintő magyarországi gazdaságpolitikai döntésekkel kapcsolatban a *HVG* teret ad a gender-közgazdaságtani nézőpontnak (Szekeres Valéria írásai: „Nemtelen verseny. A nők kiszorítása a gazdaságból”, 2010. augusztus 21.; illetve „A lefokozott nem. Konzervatív nőpolitika Magyarországon”, 2011. január 25.). Eszerint bizonyos kormányzati döntések a társadalmi szerepekkel kapcsolatos közgondolkodás konzervatív tendenciáit erősítik meg. Ide tartoznak a nők korábbi nyugdíjazásának ösztönzése, a gyermekvállalás utáni meghosszabbított otthonlét – egészen addig az intézkedésig, amely az óvodai nevelésből is kivette a nemi sztereotípiákról szóló részt. Ezek a lépések az egyébként is fennálló munkamegosztási és kereseti egyenlőtlenségeket erősítik tovább a nők rovására. Ezzel a deklarált konzervatív célokkal ellentétes hatást érnek el, hiszen a nemzetközi arányszámok szerint a női foglalkoztatás csökkenése egyúttal visszaveti a termékenységi rátát is. „A reprodukció előnyben részesítése a produkció rovására” a nőket csak kiszolgáltatottabbá teszi. Nem csupán a feltételezett közvéleménynek való megfelelés szándéka, vagy a saját ideológiával identitást remélni teremtő igyekezet motiválja az aktuális kormányzást, hiszen az értelmiségi tevékenység terepén is komoly diszkriminációval kell számolni a nőknek („Keresd a nőt! Nemek és esélyek”, 2011. augusztus 27.). Miközben a hallgatók 60 százaléka nő, a felsőoktatási és tudományos élet vezető pozícióiban már csak elenyésző számban találkozhatunk velük, vagyis a nemi szerepek itt is a maszkulin dominanciát erősítik. Ahol a szellemi élet területén megjelenik a hatalom és a pénz, ott a nők találkoznak az üvegplafon jelenségével, a magyar férfi értelmiség féltékenyen őrzi pozícióit.

Ahhoz, hogy egy posztot tökéletesen birtokba vehessen, a nőnek nemcsak azt kellene felmutatnia, amit a kiírás nyíltan megkövetel, hanem egész sor olyan tulajdonságot is, amit egy férfitől ilyen posztban elvárnak, (...) melyekre a férfiakat, mert férfiak, hallgatólagosan felkészítik, edzik.

(Bourdieu 71)

A hatalmi aszimmetriának azzal a folyamatos újraképződésével találkozhatunk itt is, ami alól a társadalom egyetlen része sem kivétel, és amely olyan észlelési és megítélési sémákat termel, amelyek folyamatosan visszaigazolják, mintegy magától értetődőnek mutatják a nemi alapú

egyenlőtlenségeket (Bourdieu 54-55). A gender szempontjainak érvényesítése megerősíti, hogy Magyarország is az olyan, „beragadt” társadalmak közé tartozik, amely képtelen felismerni és kevésbé kirekesztő módon alakítani a társadalmi komplexitás új problémáit.

A cikkek alapján a magyar társadalom minden szegmensében leplezetlen férfidominancia érvényesül. Ennek nyomán a *HVG* szerkesztőségének döntése, hogy gender alapú társadalomkritikát megfogalmazó cikkeket ad közre (pl. Dosszié rovat: „Nemtelen verseny”, 2010. augusztus 21., Pénzügyek rovat: „Uniszex biztosítás, Nemtelen díjak”, 2011. március 12., Ténytár rovat témái: a házasságkötés időzítése, gyermekvállalás későbbre tolódása, házimunkák értéke), többnek tekinthető pusztá gesztusnál. Véleményem szerint hazai vonatkozásban a gender-érzékenységet mutató intézmények azok közül kerülnek ki, akik arcukat a nemzetközi összehasonlítás, a külföldi kapcsolatok lehetőségének figyelembevételével alakítják. Az ilyen kontaktusok kialakításához hazai részről mindenki kénytelen előbb-utóbb tudomásul venni, hogy nincs párbeszédkészség, de még szalonképesség sem, ha az illető intézmény nem tud felmutatni hazai genderkutatót, vagy média esetén nem tesz közé rendszeresen gender-érzékeny cikkeket. Ugy tűnik, néhány egyetem idegen nyelvi és társadalomtudományi műhelyén kívül a hetilapok közül ide számítható a *HVG* is.

Ugyanakkor – a hazai társadalmi körülmények ismeretében – feltételezhető az is, hogy az uralmi viszony nem változik meg attól, hogy egyes intézményekben artikulálódik a gender szempontja. A hegemon maszkulinitás ugyanis épp attól hegemon, hogy képes a történeti változások nyomán olyan új elemeket (a korábban periferikus maszkulinitás, meleg férfiak stílusa, a feminista kritika egyes elemei) beépíteni gyakorlatába, amelyek révén a nyitottság, az elmozdulás látszatát kelti, miközben megerősíti a maszkulin hatalmat (Connel & Messerschmidt 140). A maszkulinitás hegemon változatai nem eleve adóttak. Közülük ma az juthat uralmi pozícióba, amelyik képes a gender viszonylatok perifériára szorított beszédmódjaiból egyes elemeket, szólamokat integrálni, ezáltal a rugalmasság, a nyitottság, a tolerancia látszatát kelteni. Ezzel párhuzamosan pedig a maszkulinitás korábbi domináns formája, amely a patriarchális rend, a törzsi-nemzeti azonosság, a premodern értékvilág hirdetésére épült, fokozatosan perifériára szorul, nemcsak a domináns hatalmi pozíciók, hanem a szó szerint vett területi-földrajzi értelmében is. Ez utóbbi összefüggésben a magyar vidék, a kisvárosok lassan mozduló világa lesz a hagyományos macsó patriarchális szemlélet fő bástyája.

Férfi(as) arcélek

A Portré a *HVG* régi és karakteres rovata, melyben az olvasói elvárásoknak megfelelően az aktuális politikai, hatalmi tudás résztvevőit szolaltatják meg. Az egy oldal terjedelmű rovat két részből áll: az egyik a kronologikus sorrendbe állított életrajzi adatok alapján az életút (*life history*) rekonstrukciója, a másik pedig az élettörténet (*life story*) belső szerveződésének feltárása. Az életutak azonos mintázatot követnek: életkor, a szülők foglalkozása, státusza, az iskolák, pozíciók, majd a saját család, illetve a vagyon rövid bemutatása. Az interjúhelyzet pedig próbatétel jellegű, ahol az interjú alanyának váratlan kérdésekre kell tudni válaszolni az életút nehezebben védhető, kritikus pontjait illetően.

Az így keletkező szövegek érdekessége abból is ered, hogy egyszerre nyújtják a társadalmi típusosság mintáit és az egyediség alakváltozatait. Ugyanakkor az interjúalanytól mintegy mottóként vett kezdő idézet igazságtartalma – mellyel a nyilatkozók meghatározni kívánják önmagukat – a kérdések és válaszok nyomán ironikus fénytörésbe kerül. Álljon itt néhány ilyen szemléletes mottó:

„Nagyon aktív vagyok, ha kell, száz beteget is ellátok a rendelési idő alatt, és még soha nem volt melléfogásom” (Daher Pierre, az edelényi kórház orvos igazgatója, a Fidesz képviselőjelöltje, 2010. február 20.); „Családunk férfi tagjai református lelkészek, én amolyan 'elfajzott' gyermekként léptem a politikusi pályára” (Makay Zsolt, az MDF országos választmányának elnöke, 2010. február 27.); „Nincs kimagasló kézügyességem, és a művészi hajlam is teljesen hiányzik belőlem” (Csák Ferenc, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója, 2010. április 9.); „A Fideszben igaz barátokra és családra leltem, ahol az őszinteség, az egymás szemébe nézés, a tiszta gondolatok fontosabbak mindennél” (Tiffán Zsolt borász, a Fidesz országgyűlési képviselője, 2010. május 8.); „A következő évek sokak szerint arról szólnak majd, hogy ki szerzi meg a lelkek és elmék fölötti befolyást, és ez öldöklő küzdelmet fog jelenteni” (Szócs Géza, kulturális államtitkár, költő, 2010. június 12.); „Békében vagyok önmagammal, a családommal, az élettel és Istennel” (Hoffmann Rózsa, oktatási államtitkár, 2010. június 26.); „Minden, amit az életben elértem, a munkám gyümölcse volt; a jól végzett munka jutalmát pedig nem szégyen élvezni” (Domokos László, az Állami Számvevőszék elnöke, 2010. augusztus 14.); „Azt szeretném, ha a KSH-ban mindenki legalább annyira jól érezné magát, mint én” (Vukovich Gabriella, KSH-elnök, 2010. október 2.); „Nekünk, keresztény politikusoknak a helyzetünk talán azért nehezebb, mert felénk nagyobb az elvárás. Ennek nem könnyű megfelelni, mert mi sem vagyunk büntetlenek” (Soltész Miklós, szociális államtitkár, 2010. október 9.); „Ha valaki független, az azt jelenti, hogy nincs értékrendje, márpedig az értékrend adja azokat a viszonyítási pontokat, amelyek

alapján a jelenségeket értelmezni lehet” (Giró-Szász András, kormánysszóvivő, 2011. október 1.).

Úgy vélem, a *HVG* portrérovata olyan kommunikációs helyzetet teremt, ami elsősorban hatalmi szempontból előnyösen pozicionált férfiak számára teszi lehetővé, hogy életútjukról, személyükről, magánéletükről beszéljenek egy olyan nyilvános fórumon, ami a maszkulin hegemonia világában csak ritkán adatik meg. A kétévi lapszám portrérovatának megközelítőleg tíz százalékában szerepeltek női interjúalanyok. Adódik itt egy látszólagos ellentmondás. Az uralom elve ugyanis a modernségben a gyengeség jelének, ekképpen „feminin” megnyilvánulásnak tekinti a személyesnek a közösségi színtéren való megmutatkozását. Esetünkben viszont az interjú közege olyan küzdőtérre alakítja ezt az intim terepet, ahol a verbális kihívást fogadni és megválaszolni „férfitas” módon lehet. Az elsősorban férfiaknak szánt lélettérben meghatározó elem lesz a siker, akár családtól örökölt szellemi, gazdasági, kapcsolati tőkével indult valaki (Csák Ferenc, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója, 2010. 04. 09.), akár kedvezőtlen társadalmi pozícióból küzdötte fel magát (Benkő Tibor altábornagy, vezérkari főnök, 2010. 08. 07.; Hatala József országos rendőrfőkapitány, 2010. 09. 18.).

A dominancia tere önbizalmat és erőt nyújt, de a nyilvánossá tétel révén segít felszínre hozni olyan ellentmondásokat is, amelyek az életút és az élettörténet, az önkép és a riporter kérdéseire adott válaszok között feszülnek, sokszor ironikussá téve az egész szöveget. A személyes azonosságtudat vonatkozási pontjai a média hatalmi közegében egyúttal képlékennyé is válnak. A beszélőnek az uralom jegyében tett gesztusai, mint például a válaszok belső ellentmondásai, az önteltség, a kérdés hárítása azt is jelentik, hogy hasadás támad a Ricoeur nyomán *idem*-nek nevezett (a jellem időbeli folytonossága, az individuális ugyanazonosság) és az *ipse* identitás (az adott helyzetben való megfelelés, az őmagaság önmegőrzése) között (Ricoeur 116-119). A *HVG* általam elemzett rovata is azt mutatja, hogy az interjú műfajának és a közölt beszédnek a hitelességét az adja, hogy az újságíró szövege állandóan rést akar ütni nem várt és felkészültséget mutató kérdéseivel a válaszoló által folytonosként és összefüggőként felépíteni igyekezett narratív identitáson.

A maszkulin viselkedésmintázatok sorában hazai viszonylatban az 1990-es évekig a tradicionális kód, a dzsentri eredetű szerepkészlet volt érvényes, amely bizonyos nézetek szerint a politikai hatalom képviselői mellett az értelmiséget is meghatározta. Mintázatai eszerint a hatalom kinyilvánításának az egész társadalom számára olyan jól ismert, bevált formáit fogták át, melyeket a domináns pozíciók birtokosai magától értetődőségük miatt használhattak (Hadas 2009, 151-167). Az interjúk

nyomán kijelenthető, mindezek napjainkra sem tűntek el teljesen, a dzsentri maszkulinitás egyes elemei (mint pl. lótenyésztés, lovassport űzése, borászkodás, vidéki birtok) megmaradtak identitásképző attribútumoknak. Emellett hangsúlyosan jelennek meg a szakszerűség olyan elemei is, mint a gazdasági hozzáértést bizonyító szakképzettség, ezen belül a nyugaton szerzett képesítés, tapasztalat és/vagy a gazdaságban, vállalkozásban elért eredmények. Mindezek alapján mára a maszkulinitás sikeresebb, újabb hegemon formái azok, melyek érvényesíteni tudják Max Weber nyomán a célracionális társadalmi cselekvés és a tárgyi szakszerűség formáit (Weber 250-251). Ezek az összetevők persze annál kevésbé érvényesülnek, minél inkább a politika kedvezményezettje a megszólaló. A külföldről érkezett, itt dolgozó interjúalanyok pedig már nem is tudnak vagy nem is akarnak udvarias kliséken kívül egyebet mondani Magyarországról. „*A magyar emberek bátorsága, értékek iránti elkötelezettsége és a leleményességük, ahogyan megtalálták a Szovjetunió falain lévő repedéseket, és sziszifuszi munkával tágították azokat.*” (Eleni Tsakopoulos Kounalakis, az Egyesült Államok budapesti nagykövete, 2010. február 6.)

Mint minden jelentős médiának, a *HVG*-nek is kezdetektől fogva kimunkált az arculata. A politikai-gazdasági jelleg professzionista újságírói fellépést igényel, amelynek része a hazai mellett a nemzetközileg is aktuális témákban való jártasság. Így jelenik meg a gender tematika is, amelyben egyaránt helyet kapnak a nőket érő hátrányok és a férfiakat foglalkoztató problémák. Ugyanakkor az ebből következő esetleges társadalomkritikai jelleget egyrészt a tudományra való hivatkozás érvelésmódja tompítja. Másrészt a hatalmi viszonylatok, a hegemon maszkulinitás fenntartását elősegítő eljárás mód retorikai kelléke lesz a témák tárgyalásának ironikus módja. Mindez az én értelmezésemben egy olyan – igaz, a magyar médián belül összetettnek és kifinomultnak tekinthető – gyakorlatot jelez, melyben a status quo fenntartása azáltal valósul meg, hogy a hatalmon lévők, illetve a hozzájuk köthető értékrendek a hegemon maszkulinitás viszonylataihoz igazítják az újabb, kívülálló, kritikus témákat és beszédmódokat. Ennek következménye, hogy nem kerülhet homokszem, még kevésbé kavics a közgondolkodás olajozott fogaskerekei közé.

Felhasznált irodalom

Aczél Petra. 2012. *Médiaretorika*, Magyar Mercurius, Budapest.

Balázs Zsuzsanna. 2011. „Agresszióelméletek. Nem pofonegyszerű.” *HVG* 33:11 (március 19.), 48-49.

- Bourdieu, Pierre. 2000. *Férfiuralom*. Ford. N. Kiss Zsuzsa. Budapest: Napvilág.
- Carrigan, Tim, Connel, R.W. & Lee, John Lewis. 1985 [2011] „A maszkulinitás új szociológiája felé.” In Hadas Miklós (szerk.): [*Férfikutatások. Szöveggyűjtemény*](#). Budapest: BME-ELTE, 2011, 27-62.
- Connel, R.W. & Messerschmidt, James. 2005 [2011]. „Hegemón maszkulinitás. A fogalom újragondolása.” In Hadas Miklós (szerk.): [*Férfikutatások. Szöveggyűjtemény*](#). BME-ELTE Budapest, 2011. 126-148.
- Hadas Miklós. 2009. [*A maszkulinitás társadalmi konstrukciói és reprezentációi*](#). Akadémiai doktori értekezés.
- Magyarország. Országjelentés*. 2010. Nemzetközi Médiafigyelő Projekt.
- Nye, Robert. 1993. *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France*. University of California Press.
- Ricoeur, Paul. 1992. „Personal Identity and Narrative Identity” In *Oneself as Another*. The University of Chicago Press, Chicago, 113-138.
- Séllei Nóra: „[A szingliregény esete, avagy a populáris kultúra neme.](#)” *Árkádia: Irodalmi és Történelmi Oktatási Portál* 4. szám (*A nők*).
- Weber, Max. 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Ford. Gelléri András et al. Budapest: Gondolat.

Hivatkozott filmek:

- Tomboy* 2011. Rend. Céline Sciamma. Gyártó: Hold Up Films, Canal + .
Játékidő: 82 perc.
- Jobanna nőpápa/ Die Päpstin* 2009. Rend. Sönke Wortmann. Gyártó: ARD
Degeto Film, Constantin Film, Dune Entertainment. Játékidő: 149
perc.
- Pope Joan* 1972. Rend. Michael Anderson. Gyártó: Command Production
Establishment, Roadshow Productions. Játékidő: 132 perc.

Betlen Anna

MONA Alapítvány

Legfőbb érték az ember... azazhogy a nő

Nőelszívás: a prostitúció a gazdaságban

A prostitúcióról ezúttal nem mint erkölcsi, egészségügyi, szociális vagy kriminológiai kérdésről, hanem mint politikai gazdaságtani problémáról beszélünk. Nem tagadjuk persze a többi felsorolt megközelítés létjogosultságát, de úgy érezzük, évtizedek óta zsákutcában topog a témát övező vita: önkéntes vagy kényszerített, munka vagy rabság, lealázó vagy felemelő, legalizálandó vagy tiltandó, extrém módon veszélyes vagy csak annyira kockázatos, mint bármely más tevékenység, egyáltalán: helyes vagy helytelen... Ezekkel a dilemmákkal (és még sok mással is) fontos foglalkozni, de most lépünk ki a megszokott kerékvágásból és mondjunk valami mást! Gondoljuk át, hogy a nemek közötti egyenlőtlenségnek (és a nemek közötti egyenlőtlenségben megfigyelhető társadalmi-földrajzi különbségeknek) mi lehetett a szerepe a prostitúció globalizált világ gazdasággá válásában! Nézzünk bele, s egy konkrét példa kapcsán gondoljuk végig, hogy mi a prostitúció (pontosabban a prostitúciót, a pornográfiát és az emberkereskedelmet egyesítő szexipar) szerepe a nők és a férfiak, továbbá a gazdagok és a szegények, a fejlett és a fejletlen országok, területek, régiók lakossága, a kisebbségek és a többségi társadalmak közötti egyenlőtlenség fenntartásában, elmélyítésében! Végül, összefoglalásképp tegyük fel magunknak a kérdést: Mire jó ez? A közvetlen pénzbevételen és élvezeten kívül miképp is értékesül, kinek-minek a legfőbb értéke is a címben emlegetett ember, illetve nő?

Bevezetés

A prostitúció témája többnyire erkölcsi, szexuális, szociális – és persze kriminológiai összefüggésben szokott felmerülni. De azért senki sem lepődik meg, ha gazdasági vonatkozásokat is megemlítünk, annál is kevésbé, hisz általánosan elterjedt vélekedés, hogy a prostitúcióból kitűnően meg lehet élni. A végére remélhetőleg kiderül: nem mindenkinek. Sőt, nem is akárkinek.

Most a prostitúcióról annak politikai-gazdaságtani értelmében lesz szó. Bízom benne, hogy az elemzés segít megérteni, hogy a prostitúció rossz, nekünk magunknak, egész környezetünknek és társadalmunknak is rossz, függetlenül attól, hogy személyesen van-e bármi közünk hozzá: járunk-e prostituálthoz, illetve férjünk, kedvesünk, apánk, fiunk jár-e vagy sem, hogy egyáltalán láttunk-e életünkben akár csak egy prostituáltat is vagy sem, s hogy mit gondolunk szexről, erkölcsről, nőről, férfiről ... bármiről.

Azt a problémát, sőt probléma-zuhatagot, amelyet a prostitúció mai megjelenési formája ránk borít, azzal szokás elintézni, hogy nincs mit tenni: prostitúció (még nő- és lánykereskedelem is) volt régebben is (*mindig volt, mindig lesz*), mióta világ a világ. Mi több – teszük hozzá –, vannak, akiknek ez „bejön” (most kik vagyunk mi, hogy ítélkezzünk felettük?), számukra ez egyszerűen munka: *a legősibb mesterség*. A mai világban, amikor oly nehéz, különösen a fiataloknak, még inkább a fiatal nőknek munkát találni, vajon mi kifogásunk lehet ellene, ha igyekeznek gondoskodni magukról és gyermekeikről? Föltéve persze, ha betartják a szabályokat és kerülik a fertőzéseket. Természetesen erőszaknak, kényszernek helye nincs –hangzik az emberi jogokra rendkívül érzékeny megszorítás –, de az önkéntes, felnőtt, tudatos megfontolás alapján hozott döntés ne legyen már kritika tárgya.

Ugye, ismerős érvelés?

Pedig a prostitúció sem nem munka, sem nem mesterség. Még csak nem is mindig-volt. (Hogy lesz-e ezután mindig, arra azért nem mernék fogadni.) De ha lenne is, ha ősi, ha mindig, ha mesterség, ha munka, elegendő ok volna-e ezek bármelyike (vagy mindegyike) arra, hogy ne tegyünk ellene semmit? Az útonállás is ősi mesterség, háború és betegségek is voltak mindig (tán lesznek is), mégis fellépünk ellenük, minthogy rossznak tartjuk őket.

Fölmerül tehát a kérdés, hogy rossznak kell-e tartanunk a prostitúciót? És ha igen, miért?

Nem könnyen mond le az ember arról, hogy a prostitúciót történeti-kulturális összefüggéseibe ágyazva mutassa be, de most ellenállunk a történelem csábításának, és egyszerűen csak rátekintünk a modern prostitúció színpadára, a nemzetközi szexgazdaságra¹ (mert ez a helyes kifejezés), és igyekszünk kiigazodni rajta.

¹ Szexgazdaság = prostitúció + pornográfia + emberkereskedelem.

Nézzük a szereplőket!

Egy 2006-7 folyamán magyar politikusok és állami, rendészeti vezetők körében végzett, mélyinterjúkon alapuló kutatásunk² során, amelyben azt vizsgáltuk, hogy mit tudnak a prostitúcióról és emberkereskedelemről, a megkérdezetteknek fel kellett vázolniuk a szerintük „tipikus” prostituált és vásárló profilját. Az akkori pártok parlamenti képviselői – egytől egyig illetékes bizottságok elnökei, alelnökei –, minisztériumok államtitkárai, rendőri felsővezetők, köztük az Interpol, a Nemzeti Nyomozóiroda felelős munkatársai, egymás után mondták, hogy a nők önként, vagy esetleg gazdasági kényszerből, rossz erkölcsök miatt, vagy kedvezőtlen anyai, illetve barátnői példa nyomán, mindenesetre **választják** maguknak a prostitúciót. A férfi kliensek ezzel szemben betegség, magány, szexuális eltévelyedések (perverziók) parancsoló szüksége vagy legalábbis időhiány miatt – **belekényszerülnek** a nők megvásárlásába. A prostituált tehát szabad munkavállaló, netán vállalkozó, a kliense viszont nem egyéb, mint nyomorult rabszolga. Így látja, legalábbis így akarja látni ezt a jelenséget a XXI. század elején a magyar közvéleményt meghatározó elit. A valóság persze – kell-e magyarázni – épp a fordítottja: a prostituáltat kényszerek hajtják a prostitúcióba és tartják benne, míg a vásárló minden egyes alkalommal szabadon dönt arról, hogy vásárol-e prostitúciót. Vajon mivel magyarázhatjuk ezt a mindannyiunk által tapasztalt makacs nem-tudomásulvételt, ami a prostitúció (pontosabban a szexgazdaság) valójában nagyon is tisztán látható jelenségcsoportját körülveszi?

Mert hiszen kitesszük a lábunkat az utcára és látjuk. Látjuk a nagyvárosban, látjuk a sztrádák mentén, látjuk a falvak bevezető útjainál, látjuk az interneten, látjuk az újságokban, a mulatókban, szórakozóhelyeken, itthon és külföldön, mindenütt. Nem csak azt látjuk, hogy sokan vannak, nagyon sokan, de még azt is, hogy nagyon rossz nekik. Hogy drogoznak, isznak, áznak-fáznak, illetve főnek a napon, hogy rosszul táplálkoznak, hogy betegek, fogatlanok, és hogy szélsőségesen lealacsonyító pózokban, helyzetekben kínálgatják magukat (őket). Adatunk nincs, becsléseink nincsenek, de érezhető, hogy tömegekről lehet szó. Sejthető, hogy vannak társadalmi gócpontok, ahol a legfőbb bevételi forrás a prostitúció. Ilyen góc lehet egyrészt a végletes szegénység – azok a társadalmi csoportok, illetve térségek, amelyek számára, ill. ahol nem terem más pénzszerezési lehetőség a lopáson kívül, csak a prostitúció –, és nyilvánvalóan ilyen a szervezett

² A társadalmi nemi egyenlőség alapelveinek érvényesítése az emberkereskedelem, valamint a nők és gyermekek szexuális kizsákmányolásának megakadályozása érdekében ([forrás](#)).

bűnözés, amely tőkáját, legalábbis részben, szemlátomást nőkereskedelemből gyűjti.³

És mégis úgy teszünk, mintha nem lenne. Nem készülnek kutatások, nem gyűjtenek adatokat, nem olvashatunk háttérelmzéseket, a rendőrök, orvosok, pszichológusok, pedagógusok, szociális munkások képzésében nem szerepel a prostituálttal, illetve az emberkereskedelem áldozatával való komplex bánásmód tantárgya. Közgazdászok, területfejlesztők, szociálpolitikusok nem bíbelődnek a prostitúció okaival, gazdálkodásra, közösségre gyakorolt hatásaival. A média és az iskolák nem folytatnak prevenciót, szociális ellátás, áldozat-támogatás nincs, a gyermekvédelem sem lép fel, hisz nem is tud semmiről,⁴ és a bűnüldözés is igen szerény eredményeket produkál csak: pár kerítés-, kitartottság-, szobáztatás-ügy, egy-két emberkereskedő, büntetésük csekély. Van fontosabb dolgunk is, nyilván.

Minthogy Magyarországon nem folynak releváns kutatások a témában, ezért külföldön készült tanulmányokból vagyunk kénytelenek következtetni a prostitúcióban élők, a szexet vásárlók, s az egész üzletet kézbe tartó és lefőlöző prostitútorok jellemzőire. Semmi okunk feltételezni, hogy minálunk nagyon másképp alakulnának a viszonyok, mint másutt.

A prostituáltokról

A prostitúcióba való belépés átlagos életkora amerikai kutatók szerint 12-13 év. A prostituáltak átlagos halálozási rátája a normál populációra jellemző adat negyvenszerese (WomensLaw.org, s.v. [Prostitution](#)). Becslések szerint a prostitúcióban élők 65-90%-át érte incesztus gyermekkorában, egyes kutatások 85%-os gyermekkorban elszenvedett szexuális abúzus-arányt és 70%-os incesztus-arányt, más kutatók, klinikák egyenesen 80-90%-os gyermekkori incesztus- és szexuális abúzus-arányt hoztak ki (Farley & Butler). Amerikai kutatások szerint a prostituáltak legalább kétharmada 16 évesen vagy korábban kezdte a prostitúciót, s akik gyerekkorukban kezdték,

³ Lásd pl. Kiripovszky (2007). A prostitúció világszerte az egyik legmagasabb hasznot hozó tevékenység. Ez az, amiért a szervezett bűnözés bekapcsolódik, vagy mondjuk inkább, hogy rátelepszik erre a tevékenységre és ezzel együtt az ehhez kapcsolódó emberkereskedelemre is. Egyrészt az emberkereskedelemmel és az illegális prostitúcióval növeli anyagi bázisát, másfelől egyéb lehetőségek mellett, ott ahol a prostitúció legális, azt az illegális úton szerzett jövedelmei tisztára mosására használja fel. Az állandó és egyre nyíltabban, egyre változatosabb igényeket támasztó szex piac, keresleti oldalát kiszolgálni törekvő elkövetők, több más bűncselekmény mellett az emberkereskedelem bűncselekményét is rendre elkövetik.” Lásd még: Fekete Gy. Attila (2012. június 4.); Nol.hu (2012. június 4.); Klág Dávid (2013. január 10.).

⁴Lásd: A gyermekprostitúció elleni fellépésről, [AJB-1472/2011](#).

jellemzően színes bőrűek, legalább egyik közeli családtagjuk alkoholista vagy szerhasználó, már kíséreltek meg öngyilkosságot és nem fejezték be a középiskolát (Clark et al).

Vagyis: a prostitúció a par excellence hátrányos helyzet eredője.

Így elmondhatjuk, hogy a prostituált lehet szegény, eladósodott, munkanélküli, iskolázatlan, bennszülött vagy bevándorló, migráns vagy egyenesen menekülő, etnikai vagy vallási kisebbség tagja, önálló lakással nem rendelkező, esetleg állami gondozott, árva vagy csavargó, fiatal, netán egyenesen gyerek, erőszak vagy más bántalom (gyerekkori szexuális visszaélések, fizikai erőszak, háborús erőszak, elhanyagolás stb.) áldozata, lehet, hogy csupán diszfunkcionális, sőt, ártalmas, bántalmazó családban él, vagy onnan szökik, érdekeit töredékesen látja, rosszul képviseli, a nyelvet vagy a mainstream kultúra más kódjait rosszul vagy hiányosan használja, nő (avagy lány)... Egyáltalán nem kell, hogy mindez igaz legyen. De egészen biztos, hogy a felsoroltakból egyszerre több is igaz rá.

A használóról

A prostitúció használaról hagyományosan semmit nem lehet tudni, de szerencsénkre az utóbbi 4-5 évben egyre-másra születnek a „kliens-kutatások” – igaz, ezek is jobbra idegen nyelvterületen (ld. például Di Nicola et al). A kutatások kimutatták, hogy a használó – ha nem is nagyon gondolkodik rajta – tökéletesen tisztában van az áru természetével: tudja, hogy a nőnek (fiúnak) a szex az üzletben nem jó, tudja, hogy szenved, tudja, tudhatja, hogy kiskorú, hogy emberkereskedelem, kényszerítés, bántalmazás, erőszak áldozata. Ez azonban nem az ő sara, ő egyszerűen csak engedelmes, használatra kész nőt, gyermeket akar, s ezért fizet.

A használóról nyugodtan elmondhatjuk, hogy szinte kivétel nélkül férfi (ha mégis nő, akkor fehér és gazdag és felsőosztálybeli egyszerre, és, ha közelebbről megfigyeljük, bizony nem tölti ki a prostitúció-fogyasztó öntőformáját, írja Sheila Jeffreys a „Szexturizmus, avagy ‘Csinálják ezt nők is?’” című tanulmányában.⁵ A használó legfőbb jellemvonása, hogy férfi, de emellett lehet még fehér, gazdag, beilleszkedett, családost, egészséges, kellő szabadidővel rendelkező is. Az utóbb felsoroltak közül egy-két tulajdonsággal nem árt (de nem is muszáj) rendelkeznie. Mint tudjuk (bár sokszor nem tudatosítjuk), a hátrányos helyzettel szembeni másik oldalon az előnyös helyzet van. A prostitúció használója tehát a par excellence (relatív) előnyös helyzet élvezője.

⁵ A cikk *The Industrial Vagina* címmel 2009-ben megjelent korszakalkotó könyv egy fejezete.

A prostitútorokról

A prostitúció és az emberkereskedelem működtetői és legfőbb hasznélvezői nem képezik vizsgálatok tárgyát (gyanítom, azért, mert a szociológusok is szeretnék még élni). Őket saját melldöngető műveikből (ld. Kovács 2011) ismerhetjük meg – legalábbis annyira, amennyire ezt ők maguk akarják. A többit vagy szabad szemmel is látjuk, vagy a rendőrségi tudósításokból hámozzuk ki, s néha az áldozatok is mesélnek... Lényegében azonban elképzelni vagyunk kénytelenek őket: a prostitúciós szisztéma szervezőit, rendezőit, organizátorait, kiszolgálóit. Hogy legalisak-e vagy bűnözők, attól függ, hogy majd a negyedik főszereplő – az állam – hová szúrta le a cölöpöket. Többségük férfi, de köztük már – nem csak véletlenül – akadnak nők is: a felemelkedés, a később még röviden tárgyalandó asszimiláció kissé „póver” változata ez: lehetsz prostiból strici, a strici segítője (újabb nevén „kápó”), vagy madám. Balhé esetén sajna az első lebukó.

A következő szereplő tehát – a gyermeket a prostitúcióba beleerőszakoló édesapától a testvéren, haveron, barátnőn, szerelmi partneren át egész a szállodai recepciósig, aki fényképes katalógust vesz elő a pult alól a helyben kapható kínálatról – a **prostitútor**, aki a nővel (gyerekekkel) kereskedik. Adja, veszi, őrzi, szállítja, biztosítja – és persze előkészíti, használatra alkalmassá teszi. Hát, ilyen dolog a kereskedelem. Nem teszünk elvi különbséget a kis strici és a nagy, szervezett bűnbanda között: emberkereskedő mind, csak vállalkozásuk mérete különbözik.

Az állam

A szisztéma elsőszámú meghatározója az állam. Sose beszélünk róla, pedig ő dönt legalitásról, illegalitásról, arról, hogy van-e hatékony országos megelőzés, bűnüldözés, áldozatellátás, vannak-e a kockázatos rétegek felemelését szolgáló programok vagy ipartelepítés, és hogy csillogó munkaerőpiaci fellendülést ígérve megadja-e a mucsai Las Vegas-beruházóknak a telepítési engedélyeket vagy sem.

Az állam, legalábbis itt, minálunk, ahová figyelmünket összpontosítottuk, aláír minden lehetséges nemzetközi egyezményt, de, ha csak egy mód van rá, nem ratifikál. Ha mégis, akkor pedig nem tartja be. Megírja a jelentést arról, hogy betartja, vagy majdnem, meg hogy egyre

jobban. De nem igaz: nem tartja be sem a New York-i Egyezmény⁶ 63 éves poros passzusait, sem a CEDAW⁷ 34 éves cikkelyeit, sem a Palermói Protokollt.⁸ Ha nemzetközi nyomásra negyvenévi szabályszegést követően ki kell venni a prostituált büntethetőségét a Btk-ból, akkor vállat von, kiveszi, és beteszi a szabálysértési kódexbe; ezt a trükköt a nemzetközi partnereknek legalább húsz évükbe kerül majd megérteni.

S bár az egyezmények előírják neki, ő nem és nem mér föl, nem vizsgál meg, nem kutat, nem dolgoztat ki és nem szervez országos megelőző és nevelési programokat, nem fejleszti a gyermekvédelmet, nem ellenőrzi a szakmaközi együttműködést előíró gyermekvédelmi törvény betartását, és nem izgatja magát az egyezményben vállalt reintegrációval sem – minek? Legalább van annak a sok nőnek munkája, legalább jönnek a turisták, gyarapodik a haza bevétele: mindenkinek jobb...

Itt sűrögnek továbbá a szexgazdaság szorgos kiszolgálói. Első helyen a média buzgó munkásai, akik többnyire lelkesen együtt üvöltenek a „szabadság” farkascsortáival arról, hogy mindenki azt csinál a saját testével, amit akar, hogy még mindig jobb, ha az ember férje kurvához megy, mint ha megcsalja, hogy ez itt az emberi jogérvényesítés maga. Ha egyszer valaki úgy döntött, hogy könnyű úton szerez sok pénzt, hát lelke rajta, és hogy tulajdonképpen kis szerencséivel a prostituált is meggazdagodhat, vagy kimentheti egy szerelmes legény, gyöngéden magához emelve őt: nemde bármi előfordulhat! De nem maradnak adósaink a művészek sem: érzékenyen ábrázolják a prostitúció nehéz, de izgalmas világát (Yugovich 2011), s mi könnyeinket morzsolgatva állapítjuk meg: ehhez aztán tényleg semmi közünk (Szász 2013).

A modern szexpiaci kereslet háttéréről

Mi, a viszonylag fejlett világban élő értelmiségi nők, joggal büszkélkedhetünk a nemek egyenlősége terén elért eredményeinkkel, a női emancipációval. Választhatunk és választhatók vagyunk, tanulhatunk, dolgozhatunk,

⁶ Az emberkereskedés és mások prostitúciója kihasználásának elnyomása tárgyában, New Yorkban, 1950. évi március hó 21. napján kelt nemzetközi egyezmény (Kihirdette az 1955. évi 34. törvényerejű rendelet).

⁷ Egyezmény a nőkkel szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetések (diszkrimináció) minden formájának kiküszöböléséről, 1979. december 18., New York (Kihirdette: 1982. évi 10. törvényerejű rendelet).

⁸ 2006. évi CII. Törvény az Egyesült Nemzetek keretében, Palermóban, 2000. december 14-én létrejött, a nemzetközi szervezett bűnözés elleni Egyezménynek az emberkereskedelem, különösen a nők és gyermekek kereskedelme megelőzéséről, visszaszorításáról és büntetéséről szóló Jegyzőkönyve kihirdetéséről.

házasodhatunk, válhatunk, dönthetünk arról, hogy hol, hogyan, hány gyermeket szülünk és kinek...

És mégis: a nők elmúlt százötven évben a világ szerencsésebb tájain bekövetkezett felemelkedése minden csodálatunk és elismerésünk fenntartása mellett sem érdemi meg az emancipáció nevet. Az a kétségkívül szédületes fejlődés, ami az európai, észak-amerikai nők osztályrésze lett, nem párosult a férfiak és nők közötti egyenlőség eszméjének és gyakorlatának egyidejű elterjedésével. A nők modern kori felemelkedése valójában **nem emancipáció**, hanem **asszimiláció** volt: csak meghatározott területeken s csak bizonyos, jobb helyzetű csoportoknak jutott több-kevesebb az addig csak a férfiaknak kijáró előjogokból. Az európai, észak-amerikai férfi belenyugodott a nők viszonylagos felemelkedésébe – ami a két világháború egyenes következményeképp amúgy is visszafordíthatatlan folyamat volt –, de csak azzal a feltétellel, hogy neki nem kell az addig egyoldalúan a nők által végzett, alacsonyabb rendűnek minősülő tevékenységekből és szerepekből a korábbiaknál lényegesen többet vállalnia.

Megszületett hát a kompromisszum: szolgáljanak helyettünk az alacsonyabb sorból jövő nők, legalább mi előbbre jutunk. Nem vettük észre, hogy ezzel már magunk fölé is húztuk az üvegplafont: határt szabtuk az egyenlőségünknek. Az emancipációt, vagyis a nemek egyenjogúságát, sőt, társadalmi egyenlőségét megkerülő asszimiláció a nők, mégpedig a jobb helyzetű, gazdagabb nők csoportjainak lehetővé tette, hogy a férfiak által élvezett előjogok egy részéből részesedjenek. A nők korábbiakhoz képest tömeges beáramlása a termelő, alkotó munka színtereire, szerepvállalásuk a közéletben, és legelsősorban anyagi függetlenségük (még ha viszonylagos is) mellékesen nem várt eredménnyel járt. Az öntudatra ébredéssel ugyanis, amit a nők társadalmi felemelkedése magával hozott, nem számolt senki. Létrejött a „WW”, a ’western woman’, a gyűlölt nyugati nő, akinek akarata, ambíciója, elképzelései vannak, aki elfoglalt, aki fontos saját magának.⁹ És nem kivételszerűen, hanem tömegesen.

A modern, globalizált (vagyis szinte mindenki – minden férfi – számára elérhető) szexpiac hátterében tehát az asszimilált nyugati, nem mindig, nem mindenre, nem mindenképp, nem feltétlenül elérhető, alávethető nő, a „WW” nagy „NEM”-je sejlik fel.

„Igény azonban volna rá” – így hát gondoskodni kell a megfelelő kínálatról.

⁹ Lásd Victor Malarek i.m.

Kínálat: a fölösleges embertömegek

Mai világunk elsőszámú jószága a fizetőképes munkahely. Akinek ilyenje van, az kb. rendben van. Sokaknak azonban nincs (ld. *Global Employment Trends 2012*). És a munkahely, illetve a „megfelelő” munkajövedelem hiánya a jelek szerint egyre nő, világtendencia: a világ össz-GDP-jében szignifikáns mértékben csökken a munkajövedelem aránya.¹⁰ Ahol a (mégoly relatív) szegénység a nagy társadalmi rendszerek – munkaerőpiac, közoktatás, közegészségügy és társadalombiztosítás – hiányosságaival, esetleg egyenesen hiányával egyesül, ott jönnek létre a fölösleges embertömegek. Se termelés, se fogyasztás nem jut nekik. Adót nem fizetnek, a szociális háló lyukas. Mi legyen velük?

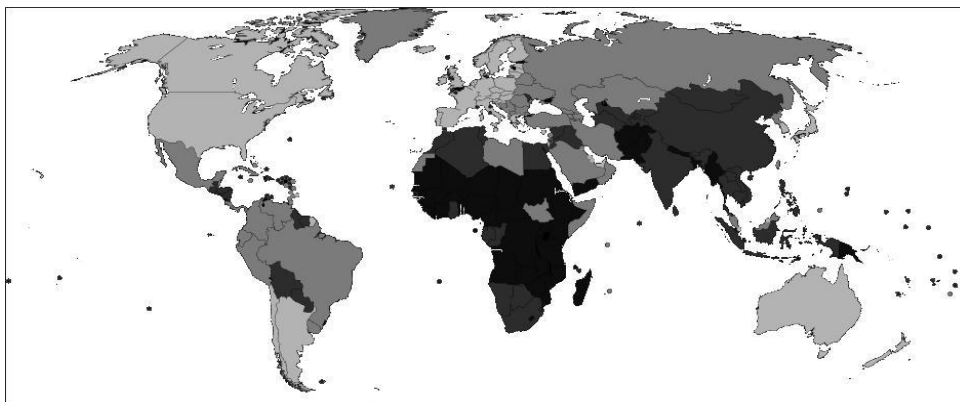
Ladányi János *Leselejtezettek* című kötetében azt írja, hogy Magyarországon a rendszerváltáskor megszűnt a munkahelyek egy harmada, s noha jöttek létre szép számban új munkahelyek, egyszersemind szűntek is meg további régiek: 2011-ben kb. ugyanannyi munkahely van az országban, mint amennyi 1993-ban, a válság mélypontján volt. A 80-as években még – akármilyen – munkahellyel rendelkező tömegek, az akkori foglalkoztatottak mintegy egyharmada – és leszármazottaik több, mint húsz éve nem találhatnak, nem is találhatnak vissza a rendszeres és legális munka világába. Ladányi könyvében azt állítja, hogy közel egymillióra tehető szűk tízmilliós országunkban azok száma, akikről társadalmunk levette a kezét. Nem akar, vagy nem tud számukra jövedelemtermelő foglalatosságot biztosítani, nem tart igényt a közreműködésükre. E társadalmi réteg munkaképes tagjai nem csak hogy épp most, esetleg tartósabban munkanélküliek, de esélyük sincs arra, hogy beintegrálódjanak a munkaerőpiacra. Nincs megfelelő végzettségük, nincs megfelelő gyakorlatuk: a viszonylag gyorsan bekövetkezett gazdasági átalakulás következtében alóluk mintegy kifordult a társadalom forgósínpada.

Természetesen nem azt akarom sugallani, hogy ahol nincs munka, ott mindenki prostituált lesz (Nem, persze, nyilván stricinek is kell lenni – ☺), de azt mindenképpen, hogy a társadalom nagy rendszereiből kiszorultak közül kerülnek ki azok a végtelenen sérülékeny tömegek, amelyek az emberpiaci kínálat utánpótlását hivatottak biztosítani.

Most lássunk magunk előtt egy világtérképet és színezzük be képzeletben GDP- és egyéb jóléti indikátorokkal: minél magasabb az egy főre jutó GDP, legyen annál világosabb a kép, minél alacsonyabb, legyen annál sötétebb. És igyekezzünk nem csak két, hanem három vagy esetleg

¹⁰ Lásd pl.: Artner (2011).

négy dimenzióban is magunk elé képzelni ezt a képet, árnyaljuk tovább rassz, etnikum, kor, nem szerint is.

A nemek, rassz, etnikum stb. dimenziókat természetesen nem tudjuk ezen a képen ábrázolni: oda kell képzelni ezeket (Forrás: [ENSZ szegénység térkép 2011](#))

A prostitúciós kínálat a sötét felől a világos, a kereslet a világos felől a sötétebb felé irányul. Korábban is volt prostitúció, korábban is volt nőkereskedelem. De ekkora volument, amekkora a 20. század utolsó harmadában, s azóta elárasztotta a világot, el sem tudtak volna képzelni. Százvezrek, milliók vonulnak keresztül a világon. Keletről nyugatra és délről északra a házicseléd- és prostituált-hadak (esetleg vásárolt menyasszony, sztriptíztáncos, gogogirl, stb. álnevek alatt), északról és nyugatról délre és keletre pedig a szabadidős vagy üzleti úton utazó férfiregimentek. Hogy szavamat szavamba ne öltsem, itt külön meg kell nevezni még a nem szimbolikus, hanem valódi hadakat és regimenteket is: Korea, Vietnám, Kambodzsa, India, Pakisztán, Irak, a Balkán, Angola, Haiti. Szervezett rekreációs táborok az amerikai katonáknak, békefenntartó nemzetközi egységeknek (kisebb-nagyobb gyerekbordélyok a megfáradt nyugati atyáknak, akik itt, hadi helyzet van, ugye, kénytelenek nélkülözni az édes gyermekkacajt).¹¹

A többdimenziós világtérkép sötét és viszonylag sötétebb oldalain – a globalizáció egyik eredményeképp – tényleg óriási mennyiségben torlódott fel a munkával el nem látható, alávetett, hatalommal fel nem ruházott nőtömeg. Mi mást lehet ezekkel kezdeni?

¹¹ Lásd pl. Malarek (2003).

Marketing

Az erre a szívó-nyomóhatásra szerveződő intézményrendszer, a szexgazdaság, hogy folyamatosan fenn tudja tartani önmagát, létrehozta, megszervezte marketingjét, a modern pornográfiát. A szabadság és a fejlettség mezébe öltözött: felnőtt-tartalomnak nevezi magát (és mi mással, gyermekekkel kereskedik). Bekukkol intézményesen a lábad közé, de közben azt hirdeti, hogy ez itt kérem intim szféra, magánügy, senkinek sincs joga beleszólni. Egyre újabb eszközök, módszerek, formák kitalálásával, elterjesztésével tartja kézben a fogyasztót is, nem csak a számolatlanul és majdnem ingyen utánpótolható „nyersanyagot”. Hatalmas a verseny, de óriási a profit is.

Nem ez az egyetlen, de talán ez a leglélegzetelállítóbb *kreált* kereslet, amit a modern marketing létrehozott. Valós elemek morzsáiból (szerelem, szex, testiség, perverziók, elfojtás, stb.) alkotta meg a szexuális kultúra világméretű légvárát. Az a szexualitás, amely a pornó – a szexipar marketingje – által előttünk megmutatkozik, beszélő viszonyban sincs emberrel, intimitással, érzékiséggel. Perverzió, gyűlölet, rombolás, megvetés. Dühös, izgatott korunkban a jelek szerint ezt a legkönnyebb eladni, ennek gyáraiban lehet számolatlanul elhasználni az amúgy is fölösleges kenyérpusztító százazreket.

És valóban: nem csak a kereslet duzzadt óriásira, a kínálat is kimeríthetetlen. Egymásba fonódik a pusztuló társadalmi és természeti környezet és a szexuális erőszak normalizálása: a gyerekeket kiskorban betörik, még fiatalon pénzzé teszik, a családnak kevesebb a gondja, a gyerek is boldogul legalább („Munkát szereztem neki”, magyarázza a lányait eladó apa [Gyimesi 2011]).

Mint már említettük, az állami szervek, a kutatóhelyek, a társadalmi felelősségvállalást hirdető vállalatok (a magyar társadalom) nem érzik feladatuknak, hogy felmérjék, mekkora problémával állunk is szemben, ezért aztán nem tudjuk. Nem tudjuk, hányan vannak, hány férfi, hány helyen, hányféleképp használja a prostitúciót, csak sejtjük, hogy nagyon sok. A prostituáltakkal dolgozó szociális munkások és pszichológusok azonban egytől egyig gyakorlatilag teljes körben gyermekkori szexuális, fizikai abúzust vagy súlyos elhanyagolást találtak az ügyfeleik, pácienseik előtörténetében.

Magyarországon vannak falvak, kistérségek, de pl. Moldáviában, Ukrajnában vagy még keletebbre egész országnyi területek, ahol nem csak a nőknek, de senkinek nincs más megélhetési lehetősége, mint hogy a nőket

prostituálják. Ő „dolgozik”, a többiek szervezik, rendezik, vigyáznak rá, vagy épp eladják, s élnek belőle.¹²

A prostitúció, mint társadalmi probléma

Tényleg borzasztó, mondhatná valaki, de miért akkora baj ez nekünk? Egyrészt, amíg van valamilyen kereseti lehetőségük ezeknek a nőknek és gyermekeknek – s persze családjuknak –, addig legalább van mit enniük. Talán nekünk, világmegváltóknak arra is van ötletünk, hogy prostitúció híján miből élhetnének meg ezek az emberek? Másrészt a kereslettel is kell valamit kezdeni. Ott a kezükben az a pénz. Mire költsék, ha nincs a szexgazdaság óriási világa? Hát nem jobb, hogy ez a fölösleg – így vagy úgy – végül is a szegényebbekhez, az elesettekhez, a hátrányos helyzetűekhez vándorol?

Mi tehát a baj a prostitúcióval?

ELSŐ BAJ: Az erőszak

Ahhoz, hogy az utánpótlás a megfelelő volumenben rendelkezésre álljon, általánosnak kell lennie a gyerekek elleni erőszaknak. A prostitúció alapját, a nőgyűlöletet, pontosabban a nő gyűlöletét nagyon korán el kell sajátíttatni ahhoz, hogy viszonylag zökkenőmentesen működtetni lehessen.

Azok a nők, akik megjárják a prostitúciót, átéltek előtte s alatta a szeretteik, családtagjaik, nevelőik által ellenük elkövetett nemi erőszakok sokaságát, azt, hogy a testük használati tárgy, eszköz, ezek a nők nagyon súlyos pszichés és egészségügyi károsodásokat szenvednek el. Nem csak azért nincs (illetve alig van) remény arra, hogy előbb-utóbb kigyógyuljanak, mert minálunk nyomokban sincs ilyen ellátás, hanem azért sincs, mert ebből akkor sem, vagy alig lehet kigyógyítani az áldozatokat, pláne nem tömegesen, ha mindegyikük számára elérhető, szakszerű ellátás áll rendelkezésre. Ezek a nők elvesznek a számunkra. Dolgozni nemigen fognak tudni, gyermeket nem, vagy nem megfelelően fognak tudni nevelni, talán egészségeset szülni sem. Ők, úgy látszik, nem kellettek nekünk.

MÁSODIK BAJ: A nők elleni gyűlölet

A prostitúciónak nem az az értelme, hogy pár férfi jót ... hetyeigjen (ugye tetszenek tudni, hogy újságírók a belépéstől a kilépésig öt meg három perceket szoktak a kabin mögé elbújva mérni?), hanem az, hogy a nők elleni

¹² Egy példa a helyzet kiterjedtségének bemutatására: Laborczi (2012).

gyűlöletet életben tartsa, hogy a nők tömegeit – folytonosan rendelkezésre álló tartalék – állati sorban tartsa, romba döntve szexet, kultúrát, intimitást, s persze óriási profitot termeljen a jól járóknak. A társadalmi csoport elleni gyűlölet egyszersmind a prostitúció világán kívüli társadalmi elosztás egyik vezérvonalaként is működik: az alacsonyabb sorban lévőknek – értelemszerűen – kevesebb jár javakból, hatalomból. A nők elleni gyűlölet legfőbb intézményesült megnyilvánulása a prostitúció.

HARMADIK BAJ: A kizsákmányolás

Megint képzeljük magunk elé a sötét-világos többdimenziós világtérképet: nem csak a nők haladnak a sötétből a világos felé, nem csak a szívóhatás érvényesül a világostól a sötét irányába, hanem a bevétel is a szegényebb felől a gazdagabb felé áramlik. Téved, aki azt hiszi, fordítva van. A nő maga ugyanis, ahogy halad kifelé eredeti helyéről (nem muszáj ezt földrajzilag érteni, lehet virtuálisan is), úgy termel mind több bevételt új tulajdonosainak és sápszedőinek. Viszi ki magával a profitot, és nem hoz haza semmit, csak betegséget, nyomort, tönkremenetelt. (Ez országon belül is érvényes, de az országok közötti emberkereskedelemre is igaz.)

A magyar prostituált Nyugat-Európában – számtanpélda

A nyíregyházi nők – a holland szociális munkás, aki velük dolgozik Amszterdamban, 2010-ben 84-üket kérdezte meg (Matolcs & Toos) – csak a szállásért havonta 1500 eurót fizetnek fejenként.¹³ Van, ahol hatan laknak együtt. A holland vállalkozó nyilván teljesen legálisan és lepapírozva adja ki a szobáját hat magyar lánynak. 9000 eurót kap azért a szobáért egy hónapban. A nők fejenként további napi 150 eurót fizetnek az ablakért, ahol „dolgoznak”. Ugyanez a felmérés kimutatta, hogy többségük heti hét napot áll rendelkezésre. Vagyis nyugodtan számolhatunk havi 4000 euróval, amibe az ablakbérlet kerül nekik. Ha 35 euró a húszperces aktus ára, akkor csak az ablak és az alvóhely bérletéhez havi 157 férfit kell kiszolgálni, naponta öthatott. És akkor még nem adózott, nem evett, nem utazott ki, nem fizetett a stricijének, nem költött óvszerre, magára, gyerekére, semmire.

Az *Iris 2012* svájci-magyar projekt elemzéséből azt tudjuk meg, hogy a Zürichben forgalmazott magyar nők egy hónapra számítva lakhatásra fejenként átlag 2600 frankot, ha nincs helyük a türelmi zónán belül s ezért a bűnözői köröknek helypénzt kell fizetniük máshol, akkor ezért további 3-

¹³ Az Emma című német női lap 2011-ben a Stuttgartban bordélyban alkalmazott magyar prostituáltokról azt írta, hogy naponta 100 eurót fizetnek fejenként a szállásért (Louis 2011).

6000 frankot fizetnek (Sebhelyi). (Enni nem nagyon esznek, gyakran csak azt, amit a szociális munkások szűrőbuszában adnak: kínai zacskóslevest, kávé, kekszet.) Ha tehát a két-három lakást szobánként két-két nőnek nyilván teljesen legálisan (?) kiadó zürichi polgárt nézzük, ő akár – anélkül, hogy komolyabb gonosztetteket kéne végrehajtania – havi 5-10-15-20 000 svájci frankot is kaszálhat (ez mai áron sorrendben 1 200 000, 2 400 000, 3 600 000 4 800 000 Ft – csak miheztartás végett...). És semmi okunk azt hinni, hogy ő volna itt a legnagyobb nyerő. Akik a nőket kiutaztatják, akik a helypénzt szedik, akik megbízásból vigyáznak rájuk, akik a papír-ügyeket „segítenek” elintézni (pl. ha arra van szükség, hogy a kiskorú személyi igazolványába az legyen beírva, hogy elmúlt 18 éves), mind-mind kiskaliberű, másod-, harmadvonalszintű segítők csupán. A nagy pénzeket azok a nagykutyák aratják, akik a helyet megtalálják, megszerzik és más bandákkal szemben meg is őrzik az üzlet számára. Ugyancsak az Iris projekt magyar kutatója idézi a zürichi rendőrség egy konkrét ügy kapcsán tett megfigyelését: „... hét hónap alatt 2010-ben csak a [Western Union] pénzügyintézetén áthaladó forgalom elérte az egymillió svájci frankot, és ekkor még nem beszéltünk arról az összegről, amelyet a futtatók személyesen vittek magukkal, vagy amit nem küldtek el Magyarországra” (Sebhelyi 66). A haszon tehát mindig ott realizálódik, ahol a nőt (gyermeket) eladják, illetve forgalmazzák. Lehet ez külföldön, lehet itthon, de semmi esetre sem abban a közegben, amely az árut kibocsátotta. A „forrásvidék” – a kínálatot kibocsátó földrajzi vagy/és társadalmi „hely” – töredékét látja viszont csupán a prostituált „keresményének” (valójában a bevételnek).¹⁴

Pótlólagos költségek a forrásvidéken

A többletköltség a forrásvidéken keletkezik. A fiatalon előbb az erőszak áldozatává tett, majd a prostitúcióba bevont lányok, nők nem fognak ugyanúgy tanulni, mint szerencsésebb társaik: kimaradnak az iskolából, nem szereznek (vagy nem eléggé) megfelelő végzettségeket ahhoz, hogy alkalomadtán a munkaerőpiacon is helyt tudjanak állni. Első stricijeik, netán

¹⁴ A laikus közvélemény – de sajnos a szakmai is – szereti úgy beállítani a prostituált kezén átfolyó pénzt, mint a nő prostitúcióból származó *keresetét*. Pedig az a pénz valójában a „vállalkozás” *bevétele*, amelyből csak nagyon kevés, gyakran egyáltalán semmi sem üti a prostituált markát. Hiszen az magában foglalja mindazon költségeket és kiadásokat, amelyek az „üzlet” bonyolításához szükségesek. Ideértve a stricik, kitarottak, emberkereskedők, szobáztatók, bordélytulajdonosok, felvigyázók, madámok és kápók, fodrászok, kozmetikusok, taxisok, megkent hivatalnokok pénzét, az uzsorát, amit a család kénytelen fizetni, a „felszerelések” árát, az útlevelek, engedélyek, igazolások díját, s persze az esetleges szabálysértések fejében befizetendő bírságokat is.

felnevelő közegük potom pénzért, nem egyszer holmi ígéretékért adnak túl rajtuk. A következő körben esetleg még további befektetések – nemi erőszak, verés, kényszerítés, megfélemlítés – is esnek: értékük (egy ideig) egyre nő. Egy idő után azonban – elhasználódás, alkohol, drog – az is csökken, s a prostituált a nagyon rossz helyeknél még rosszabbakra kerül. Végül, ha esetleg visszatérne a „polgári” életbe: se képzettség, se munkatapasztalat (és hát munkahely sincs); megint csak a munkanélküliség és a nyomor várja. Az új generáció majd ebben a közegben nő fel, új erővel gazdagítva a kínálatot.

A prostitúció a nőt emellett mind lelki, mind testi-egészségügyi téren is súlyosan károsítja. A károsodás egyébként nem feltétlenül függ a prostitúciós szcéna elit vagy közönséges voltától: nyilván, a kamionos prostitúciónál elég nehéz szörnyűbbet kitalálni. Nehéz, de lehet. Az extra pénzért extra kínzást igénylő kliens, a terhesprostitúció ügyfélköre, a koprofág és kikötözős szeánszok hívei, és persze a sorozatgyilkosok még tartogathatnak meglepetéseket nekünk. (Bár aki eltölt öt percet egy prostituáltakat hirdető tetszőleges weboldalon, már semmin sem lepődik meg.) A prostituáltakról szóló minden egyes kutatás – nem, nem magyar, természetesen – megdöbbenően magas halálozási rátákat, alacsony átlagos halálozási életkort, nagyon nagy gyakoriságú testi és lelki betegségeket regisztrál. A beteg, meghalt prostituált gyógyítása, temetése, a bűnügy és igazságszolgáltatás, a hátrahagyott vagy csak ellátatlan gyerekek mind-mind a forrásvidéken nyújtják be a számlát. (Megint a többdimenziós térképet kéne magunk előtt látnunk, aminek csak az EGYIK dimenziója a földrajz, a többi országon, népen belül értendő.)

Mélyül a szakadék

Elképzelt többdimenziós világatlaszunk sötét „területein” úgy terem a szexpiacon eladható nő, mint a cukornád a latin-amerikai ültetvényeken. Megterem, begyűjtik, minél fiatalabb, annál olcsóbb, beszállítják a szexgyárakba, szexsilókban tartják, s értékesítik, ahogy lehet. A szegény országoknak, szegény vidékeknek ez a természeti kincsük van: fiatal, még egészséges nők. Ezzel lehet pénzt csinálni.

Kevesek, viszonylag rövid távon, nagyon sokat keresnek – jellemzően olyanok egyébként, akik a keresményüket nem tudják, nem akarják a köz javára befektetni: drogot, szerencsejátékot, fegyvert és újabb nőket vesznek legföljebb rajta. Ez lényegi eleme a szexgazdaságnak, éppen abból fakad, hogy csak soha nem legalizálható, korai erőszakkal lehet a megfelelő tömegű utánpótlást biztosítani. A prostitúcióban és az emberkereskedelemben megforduló pénzek, a pornográfia műhelyeiben

keletkező műalkotások bevételei – a dolog természeténél fogva – csak viszonylag csekély mértékben gazdagítják a tisztességes gazdaságot.

Nem áltathatjuk tehát magunkat azzal, hogy hát rossz úton bár, de jó pénzt hoznak a gazdaságnak. Van, ahol hoznak, van, ahol inkább visznek: minél fejlettebb társadalomról van szó, annál jobb az egyenleg; sose feledkezzünk el a sötét-világos többdimenziós térképünkről. A prostitúció és az emberkereskedelem jelentékeny mértékben hozzájárul a – többdimenziós – szakadék szélesedéséhez. Sőt: nem mellékesen tovább hizlalja a szervezett bűnözést. A javakat így nem csak a nőtől a férfi, a szegénytől a gazdag, a kisebbségitől a többségi, a Kelettől a Nyugat, de a jótól a rossz felé is átszivattyúzza.

A szexgazdaság nemlétező igényből fizetőképes keresletet kreál, ám ennek igazi, létező személyeket vet oda áldozatul. Keletkezési helyén leviszi, a felhasználási helyén pedig fölviszi az áru árát: a forrásvidékről ép, még használható állapotban elhozza, majd kizsákmányolva, betegen, ellátásra szorulón visszahajigálja.

És mindezt együtt szórakoztatóiparnak, felnőtt-tartalomnak, munkának, szabadságnak, emberi jogoknak nevezi.

Felhasznált irodalom

2006. évi CII. Törvény *az Egyesült Nemzetek keretében, Palermóban, 2000. december 14-én létrejött, a nemzetközi szervezett bűnözés elleni Egyezménynek az emberkereskedelem, különösen a nők és gyermekek kereskedelme megelőzéséről, visszaszorításáról és büntetéséről szóló Jegyzőkönyve kihirdetéséről.*

[A gyermekprostitúció elleni fellépésről.](#) Alapvető Jogok Biztosának Hivatala, AJB-1472/2011.

Artner Annamária. 2011. [„Az európai jóléti modellek és fenntarthatóságuk.”](#) *Műhelytanulmányok* (MTA Világgazdasági Kutatóintézet) (június), 2-18.

Az emberkereskedés és mások prostitúciója kihasználásának elnyomása tárgyában, New Yorkban, 1950. évi március hó 21. napján kelt nemzetközi egyezmény (Kihirdette az 1955. évi 34. törvényerejű rendelet).

Betlen Anna, szerk. 2007. [A társadalmi nemi egyenlőség alapelveinek érvényesítése az emberkereskedelem, valamint a nők és gyermekek szexuális kizsákmányolásának megakadályozása érdekében.](#) Budapest: MONA Alapítvány.

- Clarke, Ross, J., Clarke, Elizabeth A., Roe-Sepowitz, Dominique & Fey, Richard. 2012. "Age at Entry into Prostitution: Relationship to Drug Use, Race, Suicide, Education Level, Childhood Abuse, and Family Experiences." *Journal of Human Behavior in the Social Environment* 22:3, 270-289.
- Di Nicola, A., Cauduro, A., Lombardi, M., & Ruspini, P. (eds) *Prostitution and Human Trafficking - Focus on Clients*. New York: Springer, 2009.
- Egyezmény a nőkkel szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetések (diszkrimináció) minden formájának kiküszöböléséről. 1979. december 18., New York (Kihirdettette: 1982. évi 10. törvényerejű rendelet).
- Farley, Melissa & Butler, Emily. 2012. [*Prostitution and Trafficking - Quick Facts*](#). San Francisco: Prostitution Research & Education.
- Farley, Melissa Julie Bindel & Jacqueline M. Golding. December 2009. [*Men who buy sex. Who they buy and what they know*](#). London: Eaves; San Francisco: Prostitution Research & Education
- Fekete Gy. Attila. 2012. [„Éjszaka, drog, lányok: vezető rendőröket vesztegettek meg?”](#) *Népszabadság* (június 4.).
- [Global Employment Trends 2012](#). *Preventing a deeper jobs crisis*. 2012. Geneva: International Labour Office.
- Gyimesi Ágnes Andrea. 2011. [„Eladta a lányait prostituáltk \(interjú\)”](#) *Mindennapi. A közéleti protál (január 13.)*. 2011-01-13.
- Jeffreys, Sheila. 2006. „Szexturizmus, avagy 'Csinálják ezt nők is?’” Ford. Bíró Judit. *Budapesti Negyed* 14:1 (tavasz; 51.sz.: Tanulmányok a szexturizmusról), 73-92.
- Jeffreys, Sheila. 2009. *The Industrial Vagina: The Political Economy of the Global Sex Trade*. London and New York: Routledge.
- Kiripovszky Csaba. 2007. [„Az emberkereskedelem és a szervezett bűnözés kapcsolata a prostitúció tükrében.”](#) In Gaál Gyula & Hautzinger Zoltán (szerk.) *Tanulmányok „A közigazgatási szervek, önkormányzatok és a civil szervezetek együttműködésének lehetőségei az emberkereskedelem áldozatává válásának megelőzésében” című konferenciáról (Pécsi Határőr Tudományos Közlemények VIII.)*. Pécs: Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja, *Pécsi Határőr, Tudományos Közlemények*. VII. 2007, 75-81.
- Klág Dávid. 2013. „Igen ritka filmfelvétel a szexmunkásnők között pózoló Vizoviczki Lászlóról.” [Cink](#) (január 10.).

- Kovács Kóvi József. 2011. *Bűnös élvezet – Egy szexiparos titkai*. Budapest: XXI. Század Kiadó Kft.
- Laboroczi Dóra. 2012. [„Uzsora és prostitúció – helyszíni riport a telepek mélyéről.”](#) *El Mondo* blog (július 5.).
- Ladányi János: *Leselejtezettek*. Budapest: L'Harmattan, 2012.
- Louis, Chantal. 2011. [„Est ist moderne Sklaverei.”](#) *Emma* (tavasz).
- Malarek, Victor. 2009. *The Johns: Sex for Sale and the Men who Buy it*. Toronto: Key Porter Books.
- Matolcsi Andrea & Toos Hemscherk. „Amsterdam’s ’Nyíregyháza street’ Results of a research carried out by a Dutch social worker among Hungarian prostitutes.” Konferencia előadás ([ppp](#)) elhangzott: *Hungarian Women’s Lobby Conference: Prostitution and trafficking for the purpose of sexual exploitation*. MONA, Budapest, 2011. Szeptember 23.
- Nol.hu. 2012. június 4. „Drog, prostituáltak, Vizoviczki, avagy „mit tehet a rendőrség egy olyan szórakozóhellyel szemben, ahol befolyásos politikusok, parlamenti képviselők a törzsvendégek.” [Privát kopó. \(Online\) bűnügyi magazin.](#)
- Sebhelyi Viktória. 2012. „A prostitúcióban élő magyar nők keresztmetszeti vizsgálata Magyarországon és Svájcban.” In Hoffmann Kriszta et al (szerk.) [Iris 2012 – Szociális szolgáltatások fejlesztése prostitúcióban élő magyar nők részére Magyarországon és Svájcban](#). Budapest: Sex Educatio Alapítvány; Zürich: Frauenberatung Flora Dora, 56-78.
- Szász Lilla. *Zsolti mama a mennybe megy* ([fotókiállítás](#)), *Liget Galéria*, 2013. február 21 – március 21.
- WomensLaw.org: [Prostitution](#).
- Yugovich, Robert. 2011. *Olja. A szexipar igazi arca*. Budapest: Atlantic Press Kiadó.

Joó Mária

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Egyetemi életképek – Kis magyar patriarchátus

Ez alkalommal nem a fallogocentrizmus elméleti magasában szeretnék időzni, hanem az egyetemi terepen: a magyar tudomány intézményes gyakorlatait szeretném bemutatni női szemszögből. Műkedvelő antropológusként a saját évtizedes tapasztalataimat írom le, remélem sokan a sajátjukra ismernek benne. Céloom az, hogy feltárjam a férfiuralom tudattalan és többé-kevésbé szándékolatlan reprodukciójának mechanizmusait egyetemi mindennapjainkban. Ezeket a személyes megfigyeléseket tudományos statisztikák támasztják alá. A hierarchikus különbségek nők és férfiak között a tudományban továbbra is fennállnak, miközben 2011-ben a diplomások többsége nő (53 %). Jellegzetes kommunikációs aktusokat és karaktereket szeretnék bemutatni és lehetséges női reakció/akció formákat, a bourdieu-i habitusok (Bourdieu 2000, 46-47) gyakorlati megnyilvánulásait. A kis magyar egyetemi patriarchátus ellenpólusaként a tudományhoz való viszonyunkat jellemző női másság létező pozitív praxisára hívom fel a figyelmet. Végül az antropológia elméleti színterére emelkedve, a mai ambivalens patriarchátus-felfogást mutatom be magyarul olvasható művekkel.¹

Élet a tanszéken: Informálisan, kávézás közben, folyosón

Állunk vagy ülünk és beszélgetünk, férfiak, nők egy körben. Felmerül egy tudományos kérdés, egy férfikolléga veti fel és tegyük fel, hogy többen (kollégák és kolléganők egyaránt) értenek hozzá, hozzáértésük ismert egymás előtt. Szinte biztos, hogy a kezdeményező kolléga ösztönösen egy másik férfikollégához fordul és véleményét tudakolja, akkor is, ha a jelenlévő kolléganő szakterületéről van szó! A tudományos tekintély a médiában és a tanszéki folyosón egyaránt nadrágot hord és szakálla van, kérdező és kérdezett egyaránt férfi.

Milyen kommunikációs aktus, téma a jellemző, ha a férfi kolléga egy kolléganőhöz fordul? Megfigyeléseim alapján, két típus lehetséges: (a)

¹ Ha nem csak angol szakon szeretnék a nemek tudományát oktatni, fontos, hogy elsősorban magyarul is hozzáférhető műveket használjunk (ahol lehetséges), ill. ezekre az álláspontokra reflektáljunk. Magam kifejezetten törekszem erre. Továbbá fontos lenne, hogy egymás munkáit ne hagyjuk említés nélkül a legújabb nemzetközi szakirodalom bűvöletében, ahogy szomorúan látom sok kiváló fiatal kutató munkáiban.

Kolléga megdicséri frizuránkat, új ruhánkat, bókot mond; (b) érdeklődik gyermekünk hogylétéről. (Vö. a sztereotípiák alkalmazása Smith 298) Mindkét esetben úgy érzi, hogy kedves és udvarias emberként viselkedik velünk. Eleinte mi is így érezzük, aztán múlnak az évek és lassan feltűnik, hogy mi, férfiak és nők tudományos kérdésekről nem kommunikálunk egymással. Mintha a tanszéki kommunikációban nem létezne tudományos énünk, csak vonzóak lehetünk – „jó” esetben. Ha rendes kékharisnyának látszunk (ti. férfi szemmel rosszul öltözött, jellegtelen nők lennénk), akkor esetleg komoly esélyünk van a tudományos elismerésre. Hiszen Nietzschevel szólva „ha egy nőnek tudós hajlamai vannak, általában valami nincs rendben a nemiségével” – írta mintegy 130 éve filozófusunk. (Nietzsche 1995: 61, §144. aforizma) Vagy nők, vagy tudósok vagyunk. Avagy mégis lehetnénk egyszerre mindkettő – a 21. században, félévszázados törvényes egyenlőség után, amikor jelentős számban vagyunk jelen a tudományban?² A filozófia és tanszékei a szimbolikus értelemben vett patriarchátus felleghárjai ma is. Hallgatóik és oktatóik között jóval kevesebb a nő, mint más bölcsész tudományokban, mint pl. a nyelvi tanszékeken.³ A kérdés tehát az, hogy lehetünk-e vonzó nők és tudónők egyszerre? Valami halvány esély adódhat, amikor esetleg éppen ’helyes’-nek (csinosnak?) ítélt voltunk teszi vonzóvá vagy elfogadhatóvá az általunk képviselt elméleti témát, tudományt. Személyes élményem, amikor egy bölcs férfikolléga a személyemben a tanszéken megjelenő feminizmust úgy kommentálta, hogy örüljünk (mi férfiak), hogy ilyen helyes feministánk van. Járhattunk volna rosszabbul is!⁴

Antropológiai leírásomban a vizualitás dominál: a megjelenés, öltözködés. Hogyan mutatja be magát egy mai tudós nő, oktató? Hosszú tapasztalatom alapján azt mondhatom, hogy nagyon kockázatos vállalkozás egyszerre vonzó nőnek és tekintélyes egyetemi oktatónak tűnni (lenni). Kétszer is gondoljuk meg, hogy megengedhetjük-e magunknak azt, amit egy átlagos nő, akinek nem kell tekintélyt képviselnie! (Haspó! tilos!) Ha szexi, szép nőnek látszunk, kétséges, hogy eszünket és tudásunkat is észreveszik – nemcsak a kollégák, a hallgatók sem figyelnek fel rá. Vagy éppen ’szép’ személyünkön keresztül beleszeretnek a tudományunkba? Ilyenre is van

² Schadt Mária (2011) közli a magyarországi tudományos szférát jellemző esélyegyenlőtlenséget bemutató munkájában azt az adatot, hogy az ezredfordulóra a magyar diplomások 53 % a nő.

³ Ez így van az amerikai egyetemeken is, amiről a Hypatia 2012-ben összeállított egy virtuális különszámot. 20 év cikkeiből. Ehhez képest a magyar egyetemeken sokkal erősebb a patriarchátus a prefeminista és poszt-szocialista viszonyok eredőjeként. A gender-vakság sokak által elemzett jelensége ezen a téren is érvényesül.

⁴ Bence György volt ez a kolléga, aki támogatta a feminista elmélet egyetemi megjelenését, maga is tanított feminista politikai filozófiát kutató filozófusnőket. Ez a címadó története „Helyes” feminista filozófia című írásomnak (2006).

példa. Azonban inkább a szépség/vonzerő és a tudomány elkülönítésének elvárása dominálja az észlelő habitusokat. Ezek öntudatlan diszpozíciók, észlelési mechanizmusok, tudattalan sztereotípiákon alapulnak. A két habitus, öltözködési mód ellentmond, ezt nem árt tudatosítani magunkban és mielőtt elindulnánk az egyetemre, öltözzünk át – esetleg többször is!

A nő-férfi (ellenirányú) kommunikációs stratégia is hasonló tendenciát mutat. Sajnos a kolléganő is inkább a férfikollégához fordul tudományos témában – már ha szót kap. Szociálpszichológiai tankönyvekben szereplő tudományos igazság: *az alárendelte is azonosulnak a rájuk vonatkozó leértékelő sztereotípiával.* (A csoportok észleléséről és a sztereotípiákról lásd Smith, 257-300, és 359.)

Egy pozitív lehetőség adódna azonban: a nő-nő tudományos kommunikáció gyakorlása. Azaz, ha tudatosan ellene dolgoznánk a patriarchális sztereotípiának és keresnénk a lehetőségét, hogy egymásnak adjunk alkalmat tudásunk nyilvános bemutatására, ne eleve a férfi kollégának. Ezért szemináriumon például gyakran fordulok az éppen vitatott témában kérdésemmel hallgatónőkhöz és szóba hozom az aktív férfi és a passzív női habitust, amely gyakran ellentmond a tudás, felkészültség tényének (okos lányok hallgatnak, közepes fiúk sokat beszélnek). A szándékolt hatás az ösztönös viselkedési minták felismerése és ezáltal a tudatos megváltoztatásukra való törekvés lehetősége. Összegezve tehát elmondhatjuk: tudományos kommunikációs aktusainkban az az öntudatlan feltételezés jelenik meg, hogy az Ész/Tudomány elsősorban férfiakban testesül meg, a nőkben pedig a szépség, tetszeni vágyás, anyaság, a családközpontúság.

Lássunk néhány tipikus férfi habitust, önreprezentációt! Céljuk az önmegerősítő (asszertív) én-bemutatás. Van tehát:

- a Nagy Tudós: tudása fékezhetetlenül előtör belőle minden helyzetben. Vizsgán is félórás előadást tart, a hallgató helyett felel saját kérdésére;
- a Fontos Kolléga: a titkárnő neki kell, hogy először elintézzze, bármit kérjen is (órájához termet keresni, leveleit postázni, az általa adott jegyeket rögzíteni az elektronikus rendszerben);
- a Bennfentes Kolléga: együtt teniszeznek a dékánnal, mindenről előbb tud másoknál.

Hogyan viselkedünk mi, nő kutatók, a fenti jelentekben? Íme a női habitusok:

- Nagy Tudós mellett a hallgatóval együtt a közönséget képviseljük és hallgatjuk tudása bemutatását, miközben vele vizsgáztatunk. Mi nem

tartunk előadást, mert szerintünk a vizsgaszituációban inadekvát viselkedés. (Sőt kínos – nekünk mindenképpen!) Viszont ezzel elmulasztottunk tudásunk bemutatását a kolléga előtt!

- Míg Fontos Kolléga elsőbbséget élvez a titkárságon, mi várunk a sorunkra, majd csak marad nekünk is valami sötét, kis terem, egy kicsikart fél perc a titkárságon dolgozók energiájából!
- Bennfentes Kollégát sűrűn kérdezzük. Az információ érték. Sőt, esetleg pártfogásért folyamodhatunk! Ez nyerő játszma: gyenge nő segítséget kér erős férfitől. Kedvelni fog minket!

Formális kommunikáció: Döntési fórumokon, tanszéki és egyéb tanácsokban

Ezekben nyilvánosan és demokratikusan megvitatjuk a kérdéseket, titkos szavazással döntünk álláspályázatokról, előléptetésekről. Többször itt is a férfiak beszélnek és hosszabban, a nők ritkábban szólnak és rövidebben. Véleményükhöz a többiek ritkábban csatlakoznak, mint a férfiakéhoz (mindezek konferenciákon is megfigyelhető nemi különbségek). A titkos szavazáson a szerint a kép szerint választunk valakit, ítéljük jobbnak a másikonál, amilyen képet az illető önmagáról viselkedésével bemutat. Aki habitusában Nagy Tudósként, Fontos Emberként, Bennfentesként járkal közöttünk, azt ösztönösen annak fogadjuk el, rá fogunk szavazni az előléptetésnél. Aki hallgat, szerény, az nyilván kevesebbet is ér, tud (Goffman 2000).

Azt gondolnánk, hogy manapság a publikációs listák nyilvánosak, utána lehet nézni a mérhető tudományos teljesítménynek, ellenőrzendő a magabiztos fellépést. Ezt azonban nem tesszük, mert időigényes, másrészt mert megbízunk saját ítéletünkben. Ítéleteink szociálpszichológiai mechanizmusát éppen most lepleztük le! Mi, tudós nők, kívülállóként igyekszünk szemlélni ezeket a férfi önérvényesítő lépéseket. Világosan látjuk a rejtett mechanizmusokat, az esélytelenek nyugalmával, elnéző iróniával szemléljük ezeket a tipikusan férfi önmegerősítő gyakorlatokat, a libido dominandi megnyilvánulásait. Mi nem szállunk be a hatalomért, pozícióért folyó játékba, ezért látunk tisztán – a kirekesztettek tisztánlátásával (Bourdieu 1994, 35).

Négyszemközti titkok, tabu

A szexuális zaklatás a tudomány világában is jelen van, erről mi, Magyarországon nem beszélünk, Amerikában már igen. Létezik egy kifinomultabb, kimondatlan formája is, az elvárás, reménykeltés játszmája, melyben a tét a nőkkolléga tudományos karrierje (állás, ösztöndíj, kinevezés) s az ár „ősinek” mondott (szex). A házasság tradicionális intézménye is hasonló csereügyleten alapult, mai változatai a látszólagos egyenlőség korában ’önkéntes’ alapon működnek.⁵ A hatalmi pozíció betöltője többnyire ma is férfi, a zaklatott vagy támogatásra szoruló pedig nő. A környezet, joggal vagy alaptalanul, ma is gyakran feltételezi, hogy az idős(ödő) professzor és fiatal, csinos tudóspalánta kapcsolatában az „ősi” csereügyletről van szó. Ennek a feltételezésnek kivédése miatt sok tekintélyes férfiglosszor inkább hímnemű fiatal tudóspalántát támogat, nehogy gyanúba kerüljön – a heteroszexuálisnak elgondolt világban. Fialat tudósnőt támogatni veszélyes, kényelmetlen lehet – többek között ezért is nehéz a női karrier indulása.

Singing in the Fire: Stories of Women in Philosophy beszédes címmel tíz éve jelent meg egy amerikai kötet, mely ismert nőtudósok beszámolóit tartalmazza saját szexuális zaklatási tapasztalatairól. Egyikük, Martha Nussbaum (2003, 93-108) meséli el, névvel, hogy kinek a konzultációjával járt együtt tapogatózási kísérlet, melyet bénultan, szó nélkül tűrtek el a hallgatónők, csak egymásnak beszélve róla. Nálunk is keringenek történetek a főnök „intim” gesztusainak visszautasítását követő mellőzésről, lejárataáról vagy az elfogadása után felívelő karrierről (X. szeretője). Ezek persze nehezen bizonyíthatóak, lévén tanúk nélküli szituációk. Nyugati egyetemeken ugyanakkor, mint arról a 2009-ben megjelent Linda Alcoff szerkesztette kötet beszámol, mára már vannak olyan női megbízottak, akikhez szexuális zaklatást tapasztaló diáklányok vagy tanárnők fordulhatnak. A *Hypatia* feminista elméleti folyóirat egy interneten elérhető úgynevezett virtuális különszámot (2009) szentelt a nők filozófiai szakmában szerzett tapasztalatai vizsgálatának.

Milyen alternatív női viselkedés lehetséges?

A fent leírt helyzetekben, a férfi kommunikáció és önbemutatás gyakorlataiban némán és passzívan viselkedtünk – bár belül dühöngtünk,

⁵ A házasság intézményének első feminista kritikája Simone de Beauvoirnál található, (1971, 309-367); az átalakuló, de patriarchális történeti előzményeit ma is viselő család, házasság feminista kritikája sokszínű (pl. O’Neill 1989, Delphy 1992).

elkeseredtünk, vagy legyintettünk,, ki-ki vérmérséklete szerint. Valójában csak egy hatásos alternatívát látok és próbáltam magam is:

Szová tesszük kritikánkat az észlelt nemi diszkriminációról, amelyet a kolléga nem észlelt. A reakciók többfélék: döbbsent tekintet (öntudatlanul viselkedik így, sejtelve sincs róla!); megsértődés; vagy a női egyenjogúság elvi deklarációja, plusz személyes példák (En aztán szeretem a nőket, a feleségem is értelmiségi.). Érezhető a férfi kolléga méltatlankodó viselkedéséből, hogy kellemetlen, összeférhetetlen embernek lát minket – vagyis nőietlennek. „Ez is egy rémes feminista!” – gondolja magában. Majd sörözés, borozás közben, férfitársaságban el lehet mesélni a „feministák rémtettei” sorozatban. A következménye az lesz, hogy mivel a kolléga pozitív énképét kérdőjeleztük meg (hiszen ő önmagát egyenlőségpárti, igazságos és toleráns embernek tudja), ránk fog haragudni. Bár nőként, a tőlünk elvárt női habitus ismeretében nehezen viseljük el a felénk irányuló nemtetszést, neheztelést, haragot, mégis vállalnunk kell! Azt gondolom, hogy ki kell állnunk magunkért egyedileg is, és tudatosítani kell a tudattalan diszkrimináló, lebecsülő habitusokat! Még jobb, eredményesebb, ha női összefogásra törekszünk, támogatjuk egymást, különösen pályakezdő kolléganőinket. (A feminista mentorálás fontosságáról ír az idézett *Hypatia* szám.) Bár ez önmagában nem vet véget a diszkriminációnak egy gender-öntudat nélküli társadalmi közegben. Ott csakis abban az esetben hatásos, ha feminista kritikával párosul.

Naiv önbizalom: A fiatal „kolléganő”

Létezik egy tudattalan, nem konfrontálódó és nem kritikus, magabiztos női viselkedés. Főleg fiatal, pályájuk kezdetén álló nő kollégáinkra jellemző, akik öndefiníciójuk alapján nem feministák és hisznek az „emberek” egyenlőségének valóságában, vagy abban, hogy esetükben nem fog érvényesülni a férfidominancia. Hiszik, hogy egyéni teljesítményük alapján, egyenlő (értsd ‘nemsemleges’) mércével mérve, nem lesz részük hátrányos megkülönböztetésben. Ez a szilárd hit és magabiztosság nem kizárt, hogy sikerre vezet, hiszen kivételek mindig vannak. Mégis, a legtöbb esetben a fiatal magabiztos nő kolléga (kedvező családi körülmények mellett is) a pálya közepén kezdi észlelni, hogy mégsem az egyéni akaraton, teljesítményen múlik az előmenetel. Az öntudatlan habitusok a megméretés, kiválasztás során másként működnek, mint a deklarált elvek, az objektívnek gondolt mérték nem semleges, hanem a férfiakat preferálja, a nőket diszkriminálja. A „kolléganő” ekkor éri el azt a bizonyos üvegplafont, csak még nem hiszi el. Az üvegplafon alatt sokáig időzve, a női karriergörbe már nem fogja elérni a

professzori csúcst, mert közben véget ér a nyugdíjkorhatárral.⁶ Férfi kortársaink korábban érnek el minden fokozatot, többen mennek professzorként nyugdíjba, mint a nők. A tudományos hierarchia felső szintjein már egészen alacsony a nők aránya a férfiakéhoz viszonyítva. Ha körülnézünk saját intézményünkben, láthatjuk – de statisztikák is igazolják (vö. professzorok, tanszék- és intézetvezetők, dékánok, akadémikusok megoszlását Schadt Mária tanulmányában (2011, 53)).⁷

Női másság a tudomány intézményes gyakorlataiban és a mérce

A közfelfogás szerint a tudományban az objektív kritériumok, pl. publikációs lista hosszúsága, elért fokozatok magassága, stb. alapján igazságos, objektív döntések születnek. Erről sokan írtak már, feministák⁸ és mások (pl. Simmel 1902/1990), hogy valójában a semlegesnek tűnő normák nem értéksemlegesek, hanem szükségszerűen azokat preferálják, akik élethelyzetéből magukat a hivatkozott normákat általánosították, s ezzel „objektívtá” váltak. A kultúra és a tudomány alkotói többségükben férfiak voltak, ergo ők fognak jobban megfelelni az immár semlegesnek tűnő mértéknek. Georg Simmel fejtette ki talán legelőször ezt a jelenséget a kultúra objektív formái, a normák vonatkozásában *Női kultúra* című írásában. Az egyetemi létre alkalmazva Simmel elemzését, azért (is) lehet több publikációja férfi kollégáknak, mivel a családon belüli munkamegosztásban felesege (akár egy házvezető nő segítségével) mentesíti őt a háztartás, gyermeknevelés feladataitól, hogy ő csak a tudománynak, könyvei írásának élhessen. Költőkre is igaz ez: Rakovszky Zsuzsa, jeles költőnk írta egyszer, hogy neki is jól jönne egy költőfeleség. Nekünk meg egy tudósfeleség, akinek könyvünk előszavában megköszönnénk áldozatos munkáját, mert nélküle nem jöhetett volna létre a nagy mű (értsd: aki gépelte és olvasta a kéziratot).

⁶ Schadt (2011) adatai szerint az egyetemi üvegplafon a docensi státusz, ott a férfiakhoz képest több a nő (52%). Az Akadémia rendes tagjainak teljes létszámából (296 fő), mindösszesen csak 12 a nő! Az egyes tudományok közül ’férfiasak’ (létszám szerint) a műszaki, agrártudomány és a hittudomány, míg ’nőies’ a bölcsészettudomány.

⁷ A legújabb magyar kutatás a Jedlik Ányos Projekt (Schadt 2011, 49). Többen vettek részt benne Schadt Márián kívül: Palasik Mária, Papp Eszter, akik angolul publikáltak belőle, illetve a Magyar Tudomány 2008. májusi száma röviden beszámoltak róla. Az Európai Bizottság támogatásával 2008-ban készült egy jelentés UNICAFE címmel, mely a természet- és műszaki tudományokban mérte fel a tudósnők helyzetét. Ehhez képest a Magyar Tudomány 2008. évi száma egy korábbi fázisról tudósít. Régebbi az ENWISE-jelentés is, könyv alakban is elérhető (Blagojevic et al. 2003).

⁸ A normatív fogalmak, mint az Ember, az orvos, a tudós is ilyenek. Az Ember fogalmának első feminista kritikáját Beauvoir adja (1971, 10), illetve az érték nemi beágyazódottságát Baier, Hampton, Nussbaum tárgyalja meggyőzően a Feminist Theory-ban (2005, 237-325).

A tudományos mérték tehát abban a tekintetben is a férfiaknak kedvez, hogy csak a testet öltött tudományos alkotást (publikációt) ismeri el. Nagy Tudós, egyetemi professzor az, akinek sok könyve van. E tudományos mérce szerint, mivel általában kevesebb publikációja van, a női tudós, női oktató alacsonyabb szintet képvisel. Azonban – tovább követve Simmel gondolatait – ez a norma nem felel meg a női tudományos tevékenység jellegének. A női tudományos kultúra más jellegű, de nem teljesen más minőség, hiszen a férfiak normáit is elsajátította és követi.

Női másság a tudományban

Véleményem szerint a nők viszonya más a tudományhoz, mint a férfiaké és nem értenek egyet a publikációorientáltsággal, ellentétben férfikollégáik többségével. Nem értenek egyet azzal, hogy a legfőbb cél a könyv, a publikáció lenne. Úgy gondolom, hogy a tudomány művelése számunkra elsősorban élő, dialogikus tevékenység, amelynek ideális formája az egyetemi szeminárium és a konferencia. A kutatás, a tudományos elméletek számbavétele, mint előkészület, tartoznak ehhez a dialógushoz. Az oktatáshoz, eszmecseréhez képest az ebből létrehozható termék (cikk, könyv) élettelen és monologikus tevékenységet, íróasztalhoz kötött, magányos életformát jelent az élő kommunikációhoz képest. Számunkra a tudomány tehát praxis, elsődleges célja, hogy ezt a készséget (tekhnét) elsajátíttassa a hallgatókkal és nem az, hogy tudásanyagot termeljen és adjon át a diákoknak. Mi, nők ebbe a fajta tudományos tevékenységbe több időt és energiát fektetünk, mint könyvek írásába, számunkra az így felfogott tudomány élő. A mérce/norma vonatkozásában ebből következően az oktatói tevékenységet a tudományos publikációval azonos módon kellene elismerni, különben az uralkodó mérce a nőket diszkriminálja.

Simmel is az objektívált kulturális alkotás, termék létrehozásához kötötte a női kultúra létrejöttét, szemben a napi kulturális tevékenység tradicionálisan női formáival (lakás és főzés kultúrája), melyek nem hagynak hátra maradandó terméket (Simmel 40). Nem értek egyet vele, hiszen a tudomány művelése a következő generáció tagjainak átadva a kultúra élő folyamatosságát biztosítja. E nélkül az értelmező, megértő tevékenység képessége nélkül a könyv, az alkotás nem szólal meg, holt betű marad. Simmel egy érve fogadható csak el az objektívált kulturális termék létrehozása mellett: a tradíció, a későbbi generációk számára való fennmaradás biztosítása. Ez a 'monumentum aere perennius', ez az ércnél maradandóbb emlékmű szerényebben fogalmazva azonban nem több könyvtári katalóguscédulánál és a hozzá tartozó könyvnél, amit vagy olvasnak, vagy nem. Ám erről a mű írója nemigen tud biztosat.

Az elején leírt férfi ön bemutatási formák és habitusok, valamint a tudományos mérték „férfi” logikája magyarázza az üvegplafon jelenségét a női tudományos karrieretek tekintetében is. A statisztikák azt mutatják, hogy minél magasabb tudományos posztot (professzor), minősítést (akadémikus) nézünk, annál kisebb a nők aránya. Tehát férfiuralom van a tudomány intézményeiben is.⁹ Vagy mégsem ilyen egyértelmű a minősítés? Vannak változásra utaló szórványos jelek. Egy példa ötlik az eszembe arra, hogy tudatosan növeljék a nők számát a tudományos hierarchia csúcsain. 2007-ben az MTA egyszerre több, nem idős, női tagot választott levelező tagjai közé, majd a *Nők a Tudományban* európai projekt keretében mindegyikükről egy kis könyvet adtak ki, ami beszélgetések, képek alapján élő portréját adja az adott tudós nőnek. A Medicina Kiadó gondozásában megjelent *Akadémikus Portrék* sorozatban elsőként egyszerre négy kötet jelent meg. Kettő közülük bölcsész tudományt művelő tudós: Garas Klára, művészettörténész és Csépe Valéria, pszichológus,¹⁰ kettő pedig természettudós, Ligeti Erzsébet és Hollán Zsuzsa. Ez a sorozat azóta három újabb bölcsész akadémikusnő portréjával bővült: Ormos Mária és R. Várkonyi Ágnes történelemszékével és Ferge Zsuzsa szociológusával. Ezen túl azonban a gender mainstreaming politikája kudarcot vallott a tudományban is. Alig tudok egyetemről, amelynek megjelent volna a tevékenységében. Inkább az elmélet szintjén vizsgálom meg a kérdést a következőkben, mivel a gyakorlatról kevés adatom van (Schadt 2011, Szántó et al. 2008).

A férfiuralom kérdése a mai antropológiában

Ha elsősorban a magyarul olvasható tudományos cikkek alapján szeretnénk tájékozódni, természetesen a gender szempontot már érvényesítő modern antropológiában, akkor egy Lévi-Strauss-követő igenlő álláspontot olvashatunk Sherry Ortner (1974) klasszikussá vált írásában, mely a férfidominancia és női alávetettség univerzális problémáját a kultúra-természet, férfi-nő analógiával magyarázza. A cikk lassan negyven éves, a feminista vagy gender szempontú antropológia egyik első reprezentatív kötetében jelent meg. Pierre Bourdieu *Férfiuralom* c. írása a kilencvenes évek végéről karakteres állítás a stabil férfiuralom reprodukálásáról.¹¹

⁹ Európai összehasonlító jelentés: The Helsinki Group on Women and Science, 2002.

¹⁰ Nem térek ki Henrietta Moore, a talán legjelentősebb feminista antropológus egyetlen magyarul megjelent írására ill. elméleti pozíciójára (1997), bár a filozófia szempontjából az ő későbbi művei relevánsak.

¹¹ Bourdieu ezen írását (1994) maga bővítette tovább 2000-ben, mindkettő megjelent magyarul, sőt az utóbbi években más írásai is szép számban.

A megfigyeléseim alapján felteendő kérdés tehát az, hogy férfiuralom van-e ma Magyarországon az egyetemen? Ezzel természetesen már a lokális kérdést állítottam előtérbe, figyelmen kívül hagyva a globális szempontot. Az eddig bemutatott 'antropológiai' anyag alapján világos az álláspontom: az észrevétlenül öröklődő férfidominancia reprezentációját mutattam be. Azonban a helyzet nálunk is és az antropológia elméletekben is ambivalensebb (nem tért vissza az univerzalista álláspont Bourdieu-vel). Ennek a képviseletében egy magyarul nem olvasható írásra hivatkozom, éppen a fent említett Sherry Ortner-től magától, aki mintegy húsz évvel korai írása után kritikusan árnyalta, módosította saját álláspontját (1996). Az önkritika a mester, Claude Lévi-Strauss befolyásának felismerésén alapul, illetve a korai cikkére adott kritika megszívlelésén. A lényege az, hogy Lévi-Strauss kevésbé figyelt a férfiuralom jelenségei mellett is gyakran meglévő egalitárius jegyekre, pedig ezek egyszerre és egymásnak ellentmondva állnak fenn, és különböző területeken, módokon hatnak. Vagyis, nincsenek univerzális struktúrák és nem rendszerszerűen szerveződnek, így a férfiuralom sem. Ezért jobban használható, ha egy kétpólusú spektrumon helyezünk el egy adott kultúrát, melynek egyik pólusa a férfiuralmi jegyeké, másik pólusa pedig az egalitárius jegyeké. A kettő között egyikhez vagy másikhoz közelebb áll egy adott kultúra. A mai magyar társadalom tekintetében ez azt jelenti, hogy keresnünk kell, látnunk kell az egalitárius jegyeket is a férfidominancia jelein túl. Természetesen itt is csak más országok gyakorlatához képest értékelhetjük magunkat. Saját külföldi egyetemi tapasztalataim alapján nem látok nagy különbséget egy németországi tanszék és egy magyarországi között. Viszont a mindennapi élet terén itt sokkal patriarchálisabb a magyar emberek mentalitása, mint a németeké. Erről vannak szociológiai kutatásaink, bizonyítva láthatjuk személyes benyomásunkat: a magyar nők Európában a legkonzervatívabbak a nemek feladatai, énképe tekintetében. (Pongráczné és Mutinkó 2009) A tudományban az esélyegyenlőtlenség a legújabb szociológiai kutatások szerint is jelentős. (Schadt 2011, Jedlik Ányos projekt) Talán a felsőértelmiségi, egyetemi szférában kevésbé vagyunk konzervatívak, de ennek megjelenítésétől visszariadunk, rejtőzködő passzív rezisztenciára rendezkedtünk be – a közfelfogás, az elvárások mentén. Ezt is felmérések igazolják: a munkájukban sikeres nők (vállalkozók) igyekeznek önmagukat klasszikus női identitásjegyekkel bemutatnia a nyilvánosság előtt, ahogy azt a *Magyar Hírlap* különszáma (2003) az 50 legsikeresebb magyar üzletasszonyról tanúsítja.

Felhasznált irodalom

- Alcoff, Linda Martin, ed. 2003. *Singing in the Fire: Stories of Women in Philosophy*. New York: Rowman & Littlefield Publishers.
- Beauvoir, Simone de. 1971. *A második nem*. Ford. Görög Livia, Somló Vera. Budapest: Gondolat.
- Blagojević, Marina et al. 2003 *Waste of Talents: Turning Private Struggles into a Public Issue. Women and Science in the Ennise Countries*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Commission.
- Bourdieu, Pierre. 1994: *Férfiuralom*. Ford. Ádám Péter. Budapest: Replika Kör. (Hosszabb változat: Budapest: Napvilág 2000.)
- Cudd, Ann E. & Robin Andreasen, eds. 2005. *Feminist Theory: A Philosophical Anthology*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Cudd, Ann E. ed. 2012. [Virtual Issue: Hypatia Essays on the Place of Women in the Profession of Philosophy](#).
- Delphy, Christine & Diana Leonard. 1992 *Familiar Exploitation. A new Analysis in Contemporary Western Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, Erving. 1959/2000. *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Ford. Berényi Gábor. Budapest: Pólya Kiadó.
- Jedlik Ányos Projekt. *Nők és férfiak esélyegyenlőtlensége a kutatás-fejlesztésben Magyarországon a 20. századtól napjainkig*. NFEKUTMO. NKFP-B3-0003.
- Joó, Mária. 2006 „Helyes” feminista filozófia.” In Pető Andrea (szerk.) *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 41-50.
- Mackie, Diane M. & Eliot R. Smith. 1995/2001 *Szociálpszichológia*. Ford. ELTE Neveléstudományi és Társadalompszichológia Tanszék Munkaközössége. Budapest: Osiris.
- Magyar Hírlap. 2003 május (különszám). *Az 50 legsikeresebb magyar üzletasszony*.
- Moore, Henrietta. 1994/1997 „A különbség élvezete. Biológiai nem, társadalmi nem és szexuális különbség.” In Feischmidt M. (szerk.) *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris, 86-99.
- Nagy Ildikó & Pongrácz Tiborné. 2011. *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, Nemzeti Erőforrások Minisztériuma.

- Nietzsche, Friedrich. 1886/1995. *Túl jön és rosszon*. Ford. Tatár György. Budapest: Matúra.
- Nussbaum, Martha. 2003. „Don't smile so much!': Philosophy and Women in the 1970s.” In L.M. Alcoff (ed.) *Singing in the Fire; Stories of Women in Philosophy*. New York: Rowman & Littlefield Publishers, 93-108.
- O' Neill, Onora. 1989. *Justice, Gender and the Family*. New York: Basic Books
- Ortner, Sherry B. 1974/é.n. „Férfi és nő avagy kultúra és természet?” Ford. Szolga Livia. In Biczó G. (szerk.) *Antropológiai irányzatok a 2. világháború után*. Debrecen: Csokonai, 195-213. (rövidített kiadás) [„Is Female to Male as Nature Is to Culture?” In Michelle Zimbalist Rosaldo & Louise Lamphere (eds) *Woman, Culture and Society*. Stanford UP, 1974.
- Ortner, Sherry B. 1996, „So, Is Female to Male as Nature Is to Culture?” In *Making Gender: The Politics and Erotics of Culture*. Boston: Beacon Press, 173-180.
- Pongrácz Tiborné & Mutinkó Livia. 2009 „Házastársi munkamegosztás Európában.” In *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. 5. köt. Budapest: TÁRKI Munkaügyi Minisztérium, 95-116.
- Rees, Teresa. 2002. *National Policies on Women and Science in Europe* (The Helsinki Group on Women and Science). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Commission.
- Schadt Mária. 2011. Esélyegyenlőtlenség a tudományban in: Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné (szerk.) 2011, 49-67.
- Simmel, Georg. 1902/1990. „Női kultúra.” In *A kacérság lélektana*. Ford. Berényi Gábor. Budapest: Atlantisz, 25-43.
- Szántó Zsuzsa, Susánszky Éva, Palasik Mária. 2008. [„Női kutatói karrierek vizsgálata Európában”](#) *Magyar Tudomány* (május), 635-638.

Szekeress Valéria – Takács Erzsébet – Vicsek Lilla

Óbudai Egyetem – Eötvös Loránd Tudományegyetem – Corvinus Egyetem

„Úristen! Te, lányként?!”

A nemek kultúrája egy felsőoktatási intézmény műszaki karain – a hallgatónők szemszögéből¹

Magyarországon a műszaki diplomások hiánya jellemzi a munkaerőpiac egyes szegmenseit, éppen ezért fontos stratégiai célként definiálódik a műszaki szakokra első helyen jelentkezők számának növelése. Ennek érdekében az egyik lehetséges megoldásnak a nők megnyerése tűnik e pályák számára, akik jelenleg erősen alulreprezentáltak a műszaki karok hallgatói között. Jelen kutatás arra kereste a választ, hogy mi jellemzi a nemek kultúrájának egyes elemeit egy felsőoktatási intézmény műszaki karain – a hallgatónők szemszögéből. Brigitte Liebig definícióját vettük alapul a nemek kultúrájának értelmezéséhez és a szervezet nemi kultúrájának elemeit összevetettük a szervezeten kívüli helyzettel. A tanulmány villamosmérnök, gépészmérnök és informatikus hallgatónőkkel folytatott fókuszcsoportos beszélgetések anyagát dolgozza fel ezen elemzési szempontok mentén. A kutatás eredménye azt mutatja, hogy a vizsgálatba bevont hallgatónők ugyanazokkal a szakmai törekvéseiket megkérdőjelező mechanizmusokkal találkoztak a szervezeten belül, mint a „kinti” életük során. Bár sok hallgatónő úgy értékelte, hogy női mivoltának számos előnyét is megtapasztalhatta a szervezetben – így például a rájuk irányuló kiemelt figyelmet és nagymértékű segítőkészséget –, egyes esetekben ez azonban azzal párosult, hogy a tanárok mintegy megelőlegezték számukra a sikertelenséget a férőhallgatókkal összehasonlítva.

Bevezetés

Közismert probléma, hogy Magyarországon szakemberhiány jellemzi a műszaki szakmák kapcsán a munkaerőpiac egyes szegmenseit, a munkaerőpiac részéről több műszaki diplomásra lenne igény. Ugyanakkor nem elég nagymértékű az érdeklődés a műszaki szakok iránt: az elmúlt

¹ A kutatást a TÁMOP 4.2.2./B-10/1-2010-0020 támogatása tette lehetővé.

években előfordult, hogy kevesebben jelölték be első helyen a műszaki szakokat, mint ahány hallgatót végül felvettek, ami több problémát is felvet (például a hallgatók színvonala és motiváltsága kapcsán). Éppen ezért fontos stratégiai célként definiálódik az első helyre jelentkezők számának növelése. A szakemberhiányt a műszaki szakon diplomát szerzők számának emelkedése oldhatná meg. Az említett szakemberhiány kezelésére, valamint a műszaki hallgatók számának növelésére az egyik lehetséges megoldásnak a nők megnyerése tűnik e pályák számára: jelenleg a műszaki szakok hallgatói között országos szinten is, és az egyes intézmények tekintetében is nagyon alulreprezentáltak a nők. Felmerül kérdésként, mi történik, ha bekerülnek ezekbe az intézményekbe, akkor milyen helyzettel szembesülnek a hallgatónők?

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás során a szervezeti kultúrának a nemekre vonatkozó szegmensét vizsgáltuk egy felsőoktatási intézmény műszaki karain. Azt kívántuk feltárni, hogyan látják a hallgatónők a „nemek kultúráját”. A kérdést a fókuszcsoporthoz módszerével vizsgáltuk 2012 februárjában. A cikkben először a kutatásunk szempontjából releváns létező empirikus eredményeket és elméleti megközelítéseket mutatjuk be, majd saját kutatásunk ismertetésére térünk rá.

A nők helyzete a műszaki felsőoktatásban

A felsőoktatásban rendre magasabb a hallgatónők aránya, mint a férfiaké, ami egyaránt igaz a fejlett országok (Freeman 2004) és Magyarország esetében (Róbert 2000; Székelyi et al. 1998). Hazánkban a fiúk egy része azért nem jut el a felsőoktatásig, mert szakközépiskolában tanul, ami nem teszi lehetővé számukra – magasabb szintű érettségi hiányában –, hogy egyetemen, főiskolán tanuljanak tovább. Esetükben a továbbtanulás szempontjából szintén hátráltató tényező, hogy a BSc és MSc képzés helyett általában a képesítés szerzésének gyorsabb módja mellett döntenek (Fényes 2006, 2009). A középiskola befejeztével a fiúkhoz viszonyítva a lányok inkább választják azonnal az egyetemi továbbmenetelt. Emellett, ha nem veszik fel őket, akkor ők a kitartóbbak: az újrjelentkezők aránya a lányok között magasabb. A felsőfokú tanulmányaik során ugyancsak a lányok mutatnak nagyobb kitartást: a fiúknál kisebb arányban esnek ki a képzésből (Liskó 2003).

A lányok jobb középiskolai eredményekkel rendelkeznek a fiúkhoz képest, amely további szerepet játszik abban, hogy könnyebben jutnak el felsőoktatási intézményekbe. Amerikai kutatások szerint a lányok matematika jegyei is jobbak ma már a fiúkénál (Fényes 2009). A magyarországi PISA-felmérések eredményei a természettudományos

ismeretek számos vonatkozásában nem mutatnak eltérést a lányok és fiúk között, csupán a matematikát illetően van enyhe előnye a fiúknak (OECD PISA 2006).

A felsőoktatásban horizontális szegregáció figyelhető meg Magyarországon: bizonyos szakokon nőhallgatók, míg másokon férfhallgatók dominálnak. A matematikai, a természettudományi és a műszaki képzéseken belül – kivéve az élettudományokat és a környezetvédelmet –, a férfiak aránya itthon 3,5-szer magasabb, mint a nőké. A nőhallgatók még ezeken a területeken is sikeresebbek a fokozatszerzésben: az egyetemekről kisebb arányban esnek ki, és magasabb arányban szereznek képesítést, mint a férfhallgatók (NEFMI 2006).

Az 1. táblázat a képzés nemi megoszlását mutatja be a hazai felsőoktatásban 2008-ban. A számok alapján különösen erőteljes szegregáció két területen jelentkezik: az informatikai képzésben több mint 6,5-szer magasabb a férfiak aránya a nőkhöz viszonyítva, az egyéb műszaki tudományok terén pedig a különbség megközelítőleg 4,5-szeres a férfiak javára (a cikkben műszaki területhez soroljuk az informatikát is). Bár az informatikán kívüli műszaki oktatáson belül bontott adatok nem állnak rendelkezésre, a nőket nagyobb arányban vonzó építész-, vegyész- és könnyűipari mérnöki karokat kivéve, várhatóan sokkal nagyobb nemi eltéréseket kapnánk a fennmaradó mérnöki területekre. A műszaki képzés nemi aránytalanságát különösen hangsúlyozza az a tény, hogy a táblázatban szereplő másik tíz képzési területen nem mutatkozik hasonlóan nagy szakadék a nemek között.

1. táblázat: A felsőfokú alap- és mesterképzésben részt vevő hallgatók nemek szerinti megoszlása képzési terület szerint Magyarországon, 2008

Képzési terület	2008		
	Nő	Férfi	Együtt
Tanárképzés, oktatástudomány	71,9	28,1	7,0
Művészetek	57,6	42,4	2,7
Humántudományok	66,6	33,4	10,4
Társadalomtudományok	64,4	35,6	9,4
Gazdaság és irányítás	58,8	41,2	19,7
Jog	62,5	37,5	4,2
Természettudományok	49,6	50,4	4,8
Informatika	13,1	86,9	4,3
Műszaki tudományok	18,9	81,1	17,3
Mezőgazdaság, állategészségügy	47,3	52,7	2,5
Egészségügy, szociális gondoskodás	68,2	31,8	10,1
Szolgáltatás	60,2	39,8	7,8
Összesen	52,6	47,4	100,0

KSH, SZMM 2008, 62. o.

Tehát míg a felsőoktatásban általában több nő vesz részt, mint férfi, addig a mérnökképzésben és az informatikus képzés területén jelentős kisebbségben vannak. A nőhallgatók kis aránya ezeken a területeken problémaként jelenik meg számos más OECD országban is (OECD PISA 2006; Spencer et al. 1999). Bár a nemek közötti egyenlőtlenség csökkent mind a hallgatók, mind a végzettek körében, ez nem jelenti azt, hogy a szakterület kiválasztása nem maradna nagymértékben gender alapú.

Nemek kultúrája

Írásunkban Brigitte Liebig (2007) definícióját alapul véve a nemek kultúráját a szervezetekben a nemek közötti kapcsolatok kollektív értelmezéseiként definiáljuk, amelyek a „fölérendelt” észlelési struktúrákban ragadhatók meg. Ezek az észlelési struktúrák a specifikus külső és belső feltételeket, az elvárásokat és a szervezeti hétköznapiak által kialakult nézeteket kapcsolják össze a nemek különbségeiről és hierarchiájáról alkotott elképzelésekkel, és összefüggnek a szervezetben elterjedt viselkedésmódokkal is. Mivel a szervezetek a társadalmi feltételeket minden esetben feldolgozzák, újraértelmezik és módosítják, hasonló folyamatok mehetnek végbe a nemek társadalmi szerveződésének szervezeti rendjében is.

A nemek kultúrájának kutatása szerteágazó megközelítésekben ölt formát. A külföldi szakirodalomban elterjedt egyik irányzat a szervezeten belüli nők, női vezetők helyzetének, előrelépési lehetőségeinek feltárásával foglalkozik (Gherardi 1996). Más kutatások inkább mindkét nemre helyezik a hangsúlyt (Gherardi & Poggio 2001, Liebig 2007). Foglalkoznak tanulmányok az oktatási intézményen belüli nemi hierarchiával is, kimondottan a maszkulinitás (Sagebiel & Dahmen 2006, Sagebiel 2003) kultúrájára fókuszálva, amihez kedvező terepet nyújt a műszaki felsőoktatási intézmények vizsgálata (Henwood 2000). A gender kultúra elemzése az Európai Unió programjainak is részét képezi, és ezért több országra kiterjedő projektek foglalkoztak a hallgatónőknek a műszaki oktatás területére történő belépésének nehézségeivel (Womeng 2005). Kanter (1977) immár klasszikussá vált tanulmánya szerint a minoritások teljesítményére kedvezőtlen hatást gyakorol a domináns férfi kultúra.

Egyes külföldi kutatások szerint a domináns maszkulin légkör a matematikai, a természettudományi, a műszaki és az építészeti képzésekkel foglalkozó felsőoktatási intézményeknél eltántoríthatja a nőket az érvényesüléstől. Henwood (2000) az 1990-es években két londoni egyetemen vizsgálta a számítógépes tudományt és informatikát tanuló nők attitűdjeit. Kiemelte, hogy a hallgatónők hajlamosak alábecsülni műszaki képességeiket, még a férfitársaikéval azonos vagy annál jobb teljesítmény mellett is. A felsőfokú képzésből való kiesés a kutatások szerint elsősorban az eltántorító légkör miatt következik be.

A szegregáció csökkentése céljából több nemzetközi vizsgálat foglalkozott az intézményeknél érvényesülő nemi kultúrával, a nemekre vonatkozó viszonyokkal, valamint azoknak a nők tanulmányaira vonatkozó hatásukkal. Anélkül, hogy említenek a nemek kultúrája kifejezést, és esetleg beágyazták volna az ahhoz kapcsolódó elméleti keretekbe, a gender viszonyok kerültek terítékre. Egy átfogó kutatás zajlott le 2002 és 2005 között hét európai országban – Ausztria, Finnország, Franciaország, Görögország, Németország, Nagy-Britannia és Szlovákia –, ahol a hallgatók körében 1336 kérdőíves felmérést, 21 fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetést és 60 interjút készítettek. Azt vizsgálták, hogy milyen okok térítik el a nőket a műszaki, elsősorban mérnöki pályáktól és milyen eszközök lehetnének hatékonyak a helyzet javítása érdekében. A hallgatókon kívül a tananyag elkészítésében és az oktatásban résztvevő tanárokat is megkérdezték. Általános volt az a tapasztalat, hogy a mérnöknek tanuló hallgatónőknek minduntalan meg kellett indokolniuk a választásukat, mivel számukra a mérnöki szakirányt abnormálisnak tekintette környezetük. Ez a fajta közvetett kirekesztés ahhoz vezet, hogy csökken a hallgatónők önbizalma: magyarázatot kell adni a döntéseikre, jobban kell teljesíteniük, és

folyamatosan bizonyítani kell műszaki kompetenciájukat. A kutatás során arra a megállapításra jutottak, hogy a hallgatónők pártfogása, egy tágabb mérnökközösséghez tartozás érzése, a tanárok, társak hite mérnöki képességeikben létfontosságú számukra az önbizalom erősítése céljából abban a férfi-domináns közegben, ahol a nemi kisebbségi lét alacsonyabb önbizalomhoz vezet (Womeng 2005).

A fenti hét országra kiterjedő kutatás eredményei szerint a hallgatónőkkel szembeni diszkrimináció viccek, megjegyzések és még eltérő vizsgaelőírások formájában is folyamatosan megjelent. Az intézményi közeg a nők problémáját egyéni problémaként, és nem gender problémaként kezelte. A gender-semleges kifejezőmód helyett általános volt a férfi-domináns nyelvezet használata, amihez a nőknek is hozzá kellett szokniuk (Womeng 2005). A kutatás ezen kívül kiemeli, hogy a vizsgált országokban a műszaki felsőoktatási képzések honlapjai gyakran főként gépek és eszközök feltüntetésével igyekeznek felhívni a figyelmet a férfi-központú légkörrel és kultúrával rendelkező képzésre. Úgy találták, hogy ha egyáltalán megjelent emberábrázolás, akkor az a férfiakat aktív, a nőket passzív szerepekben ábrázolta az adott tudományterület hagyományos oktatási módozataival kapcsolatban, ráadásul úgy, hogy a férfiak száma többszörösen meghaladta a nőkéét. A mérnöki tanulmányok imázsa tehát különösen férfias volt a hallgatónők számára, mivel gépközpontúság társult hozzá, kreativitást nélkülözően racionális volt, a társadalmi problémák irányában érzéketlen, miközben a magas kereset lehetőségét sugallta.

A Womeng (2005) vizsgálatában részt vett német, francia, osztrák és szlovák hallgatónők tudatában voltak annak, hogy férfias területen, férfi-domináns tartalomra építve folytatják tanulmányaikat. A kutatások szerint egyes francia hallgatónők időnként előnyt kovácsolnak ebből a minoritásbeli státuszából, vagy nem zavartatják magukat társaik viselkedése miatt. Ugyanakkor Németországban és Franciaországban a hallgatónők megpróbálnak idomulni a versenyhelyezethez és átveszik a férfiak által használt terminusokat, előítéleteket, míg Ausztriában a hallgatónők igyekeznek észrevétlenné tenni a nemi különbségeket.

Baker, Crawford és Davis (2001) fiatal mérnök nők elhelyezkedését elemezve Nagy-Britanniában azt találták, hogy a nők alacsony száma és az izoláció okozza a legtöbb problémát. Az idegenkedő légkör kiküszöbölésére több hallgatónő felvételét, és több tanárnő alkalmazását tartják kézenfekvőnek. Annak ellenére, hogy a csupán lányokból álló képzés építené és erősítené a műszaki képességekhez való önbizalmat, a vizsgálatba bevont hallgatónők számára ez az eljárás nem volt vonzó, mivel azt a képzetet keltette bennük, miszerint a nők nem képesek támogatás nélkül, férfiak

társaságában mérnöki ismeretekre szert tenni. A különleges státusztól való irtózás különösen erősen jelent meg a véleményekben.

Magyarországon, tudomásunk szerint nem készült kutatás a műszaki felsőoktatási karokon tanuló hallgatók gender kultúrájára vonatkozóan. Azonban jelentek meg már munkák a nemek kultúrájára vonatkozóan, amelyek a nemzetközi szakirodalom eredményeire támaszkodva a helyi szervezetek nemi kultúráját vizsgálták egy multinacionális cégnél és egy önkormányzatnál (Vicsek & Nagy 2011, Vicsek & Nagy 2006). Ezek a kutatások arra az eredményre jutottak, hogy bár a vizsgált szervezetek gender kultúrája sok szempontból különbözött, mindkét szervezetnél hangsúlyosan jelentkeztek a tágabb társadalom sztereotipikus és tradicionális nézetei a nőkre vonatkozóan. A korábban vizsgált két szervezet különbözött a jelen kutatás során vizsgált műszaki karoktól abból a szempontból, hogy ott egyik esetben sem volt ilyen kismértékű a női szervezeti tagok aránya (sőt az önkormányzatnál a nők voltak többségben a vezetők között is).

Kutatási kérdések

Jelen kutatás során arra voltunk kíváncsiak, mi jellemzi a nemek kultúrájának (Liebig 2007) egyes elemeit egy felsőoktatási intézmény műszaki karain – a hallgatónők szemszögéből. Konkrétabban a következő kérdésekre kerestük a választ:

- A felsőoktatási intézményben a vizsgálatba bevont hallgatónők milyen elvárásokkal, nézetekkel és viselkedésmódokkal szembesülnek a nemükhöz kapcsolódóan?
- Ezek érzésük szerint előnyösen vagy hátrányosan érintették őket?
- Hogyan reagáltak ezekre?
- A vizsgált hallgatónőknek milyen elvárásaik, nézeteik vannak a többi hallgatónőre vonatkozóan?

Liebig (2007) arra is felhívta a figyelmet, hogy egy szervezet nemi kultúrájának elemzésekor fontos szempont lehet az összevetés a szervezeten kívüli helyzettel. Ezért kíváncsiak voltunk arra is:

- A környezetük részéről a vizsgálatba bevont hallgatónők milyen elvárásokkal, nézetekkel és viselkedésmódokkal szembesültek a nemükhöz kapcsolódóan a választott szakjuk/szakmájuk miatt?
- Ezek beszámolóik szerint hogyan érintették őket?

- A hallgatónők szervezeten belüli és azon kívüli észlelései hogyan viszonyultak egymáshoz?

A kutatás háttere

A kutatás egy tágabb projektbe ágyazódott. A TÁMOP 4.2.2./B-10/1-2010-0020 projekt gender témájú részének keretében azt vizsgáltuk, hogy miként lehetne elősegíteni a hallgatónők nagyobb mértékű részvételét egyes, a férfiak által dominált karokon egy felsőoktatási intézményben, illetve milyenek a hallgatónők nemükhöz kapcsolódó tapasztalatai az adott intézményben. A vizsgált műszaki karokon a férfیتöbbség olyan nagymértékű, hogy a hallgatónők aránya mindössze 3-7% között mozog. Ezen belül a nők relatív létszáma a gépészmérnöki képzésben a legkisebb, míg az informatikai képzésben a legmagasabb.

A kutatás két szakaszból állt: az első részét középiskolás lányokkal és tanáraikkal folytatott fókuszcsoporthoz beszélgetések és egyéni interjúk alkották, míg a második, felsőoktatási szakaszban kvalitatív és kvantitatív kutatási módszerek alkalmazására került sor: egyéni és csoportos interjúkat készítettünk hallgatónőkkel, és online kérdőíves lekérdezésre került sor női és férfi hallgatókkal egyaránt.

Adatok és módszer

Jelen tanulmány a kvalitatív felmérés eredményeire épül, azon belül a hallgatónőkkel folytatott három fókuszcsoporthoz beszélgetés anyagát dolgozza fel.² A nemek egymáshoz fűződő viszonyát a projekt adta lehetőségek keretein belül kvalitatív módon a hallgatónők szempontjából tudtuk elemezni (ami természetesen különbözhet attól, ahogy a férfighallgatók látják a helyzetet – de ezt nem állt módunkban vizsgálni).

A három fókuszcsoporthoz beszélgetés egy résztvevő kivételével másod-, illetve harmadéves hallgatónőkből állt, annak érdekében, hogy nagyobb betekintést nyerhessünk számos, a képzéssel kapcsolatos kérdésbe, ami elsőéves hallgatóktól kevésbé várható el. A résztvevőket az egyetemi névsorból e-mailen keresztül kértük fel a kutatásban való közreműködésre.

² A fókuszcsoporthoz a csoportos interjú egy fajtája, amely fókuszált abban az értelemben, hogy valamilyen kollektív tevékenységre, egy témára koncentrálnak és annak kapcsán fejtik ki a résztvevők az álláspontjukat. Leggyakrabban kis létszámú, 6-12 fős csoportokban szervezik őket egy üres teremben, ahol azokat a moderátor vezeti, és egyben biztosítja, hogy a csoport tagjai a témára összpontosítsanak. Felteszi a főbb kérdéseket és elősegíti az interaktív beszédfolyam kialakulását (Vicsek 2006).

Az első hat fős csoportban („A” csoport) egy gépészmérnök hallgatót kivéve mindenki a villamosmérnöki képzésben tanult. A második csoport („B” csoport) szintén hat fős volt, és négy villamosmérnök valamint két gépészmérnök lány alkotta. A harmadik csoportban („C” csoport) pedig két villamosmérnök-, három gépészmérnök- és két informatikus-hallgató volt.

2012 februárjában egy-egy egyetemi tanteremben került sor a hallgatókkal folytatott fókuszcsoportos beszélgetésekre, amelyek a helyszín ellenére oldott légkörben zajlottak. A 80-90 perces beszélgetések félig-strukturált vezérfonal, egy előzetesen megvitatott interjúvázlat alapján történtek. A vezérfonal főbb témablokkjai a következőket érintették: (1) jelentkezés és a felvétel körülményei; a szak és az intézményválasztás okai, a környezet reakciói; (2) a felsőoktatási képzésre vonatkozó kérdések (pozitív és negatív tapasztalatok, az egyetemi légkör milyensége); (3) jövőbeni terveik; (4) gender-kérdések: milyen viszonyulással találkoztak az egyetemen nemükből adódóan, hogyan lehetne a pályát népszerűsíteni, vonzóbbá tenni a lányok számára. A csoportokban tárgyalt témakörök a tágabb kutatási projekt célkitűzéseitől függtek, ennél fogva ezeknek csak egy része érintette a jelen tanulmány szempontjából releváns dimenziókat.

A csoportok elején felhívtuk a figyelmet arra, hogy az anonimitás, illetve a publikálás esetén történő névváltoztatás garانتálja az elhangzottak bizalmas kezelését. Előzetesen azt az információt kapták a résztvevők, hogy a műszaki pályaválasztásról és az egyetemi tanulmányaik alatt szerzett tapasztalataikról kérdezzük őket. Módszertani okok miatt nem közöltük velük előre, hogy az egyik fő téma a gender-kérdések vizsgálata lesz az egyetemi képzés és a karrier vonatkozásában.

A csoportokat részben egymást évek óta ismerő lányok alkották, így az elhangzottakat befolyásolhatta a tekintélyhierarchia. A beszélgetés témái nem váltottak ki nagy konfliktusokat a csoportban, a sajátjuktól eltérő véleményeket és hozzászólásokat meglehetősen jól tolerálták a hallgatók. Arra azonban volt példa, hogy konfliktusos helyzet elkerülése végett maradtak háttérben hallgatói meglátások, és ez összefüggésbe hozható azzal, hogy némely résztvevő a Hallgatói Önkormányzathoz tartozott. Ilyen helyzetben az ellenvéleményeket irányzott kérdésekkel igyekeztünk feltárni, amit az segített elő, hogy a résztvevők különböző karokról érkeztek, így a véleményük kifejtésénél eltérő képzési tapasztalatra hivatkozhattak. A mondanivaló, a tapasztalatok kifejtésének gördülékenységét elősegítette a csoport életkori homogenitása, de a nemileg homogén összetétel, a csupán nőkből álló csoport magával hozta azt az előnyt is, hogy a másik nemre vonatkozó negatív vélemények inkább felszínre tudtak jutni. Ráadásul a moderátor is nő volt, ami szintén elősegíthette a kendőzetlen vélemények felszínre kerülését.

Az elhangzottakról hangfelvétel készült. A hangfelvételek legépelésre kerültek és ezeket az átiratokat vetettük alá kvalitatív adatelemzésnek. A Morse és szerzőtársai (2002) által javasolt verifikációs stratégiák egy részét alkalmazta kutatásunk a megbízhatóság és érvényesség növelésére (vö. „metodológiai koherencia”), illetve beépítettük az elemzésbe annak tapasztalatait, hogy a szövegek egy részét több kódoló elemezte.

Elvárások, nézetek, viselkedésmódok a hallgatónőkkel szemben a szervezeten kívül

Vizsgáltuk a hallgatónők percepcióját arra vonatkozóan, érzékelték-e valamilyen kapcsolatot a műszaki pályaválasztására vonatkozó szülői, tanári reakciók és nemük között. A műszaki hagyomány jelenléte a családban önmagában nem jelentett egyértelmű kihatást a lánygyermek továbbtanulásának támogatására vagy esetleges eltántorítására vonatkozóan. A gépészmérnöknek tanuló Panni édesapja szoftverfejlesztő, továbbtanulási terve mégsem talált támogatásra:

Panni:³ - *Nekem azt mondták, hogy bát jó azt csinálni, amit akarsz, de inkább ellenezték, tehát hogy így, ne már, azért mégis csak lány vagy, mit akarsz ott csinálni, tehát neked semmi esélyed ott. Mondom, bát nem baj, majd meglátjuk, hogy ki nevet a végén. És úgy tűnik, hogy én fogok nevetni, mert már látom a szüleim szemében azt, pláne így az új sulis törvények után, hogy na, bát tényleg jól döntöttél... Az teljesen rendben volt, [a bátyám] gépészmérnöki jelentkezése, de hogy én mit akarok ott csinálni, azt nem tudták.* („C” csoport)

Két – műszaki tradíciójú családban felnövő – hallgatónő arról számolt be, hogy míg a fiútestvéreik esetében családjuk természetesnek vette valamilyen magas presztízsű foglalkozások választását, az ő esetükben vagy nem tartották ezt megvalósíthatónak, vagy csak akkor gondoltak erre, amennyiben a fiúk nem választottak műszaki pályát. A fókuszbeszélgetések során azonban arra is volt példa, hogy a szoftverfejlesztő édesapa éppen a lányát találta alkalmasabbnak a pályára:

Betti: -... néha próbálgatott így tanítani minket a programozásra, és azt vette észre, hogy abba is több tehetségem van, mint a testvéremnek, úgyhogy úgy gondolta, hogy menjek el gépészmérnöknek. Hát nekem jobb ötletem nem volt, úgyhogy ide jöttem... egész jól megy. („B” csoport)

³ A keresztneveket az anonimitás védelme érdekében megváltoztattuk.

Léna édesapja villamosmérnök és támogatta lánya választását, mert *„valaki viszi tovább azt a vonalat a családban, mert nagyon úgy néz ki, hogy senki se fogja, örülnek neki, hogy legalább én”*. (A csoport) A pályaválasztási döntést támogató szülőkről kiderült, hogy esetenként féltették lányukat, *„hogy túl nehéz lesz”* számukra a tanulás.

A középiskolai tanárok hozzáállása esetenként pozitív, máskor negatív volt: kifejezett segítő szándékot is tapasztalhattak részükről a felvételiző diáklányok, de hitetlenkedésben is részük volt. Ez utóbbi esetében nem sikerült eltántorítani egyik megkérdezett hallgatót sem, sőt inkább saját választásuk helyességének bebizonyítására sarkalta őket⁴. Mindezek mellett számolhatunk azzal a jelenséggel, hogy a diáklányok által kitűzött műszaki pályaválasztási célok beteljesülését éppen a tanárok ellenérzései torpedózzák meg.

A műszaki pálya választásánál számos esetben jelentős szerepet töltött be egy műszaki érdeklődésű fiúbarát vagy élettárs. A technikai-műszaki dolgok iránti érdeklődést magával hozta vagy elősegítette az ilyen kapcsolat azáltal, hogy lehetőséget adott barkácsolás jellegű tevékenységekre. Azonban olyan eset is elhangzott a fókuszcsoportokon, hogy egy hallgatónő barátja az egyetemi férfitöbbség miatt nem támogatta felvételi jelentkezését. Előfordult, hogy éppen a *„túl sok itt a fiú”* vélemény volt az oka a kapcsolat megszakadásának.

Többen tapasztaltak erős idegenkedést környezetüktől amiatt, hogy műszaki területet választottak, műszaki érdeklődést mutattak:

Angi: - *Nekem volt egy olyan tapasztalatom, ugye mivel én motorszerelőként dolgoztam és ott voltak a főnökeim, akik ugye azért elég érdekes emberek voltak, meg nagy férfiemberek. De tényleg tehát ilyen, na, mindegy és az, hogy, hogy egyszerűen nem fogadták el, hogy én tudok valamit is. Tehát ez volt a motivációm, hogy, hogy igen is meg tudjam csinálni azt, amit ők is. Tehát, hogy fogadjanak el ebben a szakmába, mert tényleg ott állt mindig mellettem és úgy nézte, hogy mit csinálok, pedig mindent tökéletesen csinálok, mert otthon is folytatam tovább ezt a tevékenységet, amikor éppen otthon vagyok. De volt olyan is, hogy elmentem a HD-ba felvételre, munkafelvételre és ott csak azért hívták be, hogy megnézzenek, hogy tényleg valóban. És, és lementünk a*

4 A felsőoktatási fókuszcsoportokon több hallgatónő arról számolt be, hogy a velük szemben megfogalmazott lekicsinylő vélemények nem tántorították el őket, sőt erősítették őket műszaki pályaválasztás iránti elhatározásukban, éppen annak bebizonyítására, hogy ők igenis jól tudnak teljesíteni. Kérdés azonban, hogy mi lesz azoknak a középiskolás lányoknak a sorsa, akik nem így reagálnak a negatív közegre: vajon ők is a műszaki pályát választják? A projekt középiskolai fázisában azt találtuk, hogy a műszaki dolgok iránt érdeklődő középiskolás diáklányok súlyos önbizalomhiánnyal küzdöttek a műszaki terület kapcsán. Ezek az önbizalomhiánnyal küzdő lányok rendkívül érzékenyen reagáltak a környezetükből érkező előítéletes viszonyulásokra, amikor találkoztak ilyennel.

műhelybe körbemutatott mindent az ember és hatszor megkérdezte, hogy „de tényleg tudsz hegeszteni”? Mondom, tudok, mondom megtanultam. És ez a motivációm, hogy elvégezzék igenis egy egyetemet és engem is emberszámba vegyenek ebbe a szakmába.
(„C” csoport)

Angi a szakmát saját megítélése szerint sikeresen látta el a műhelyben, de ennek ellenére nem tudta meggyőzni a főnökeit arról, hogy ugyanolyan rátermett ő is a szerelésre. Bizalmatlanul fogadták a képességeit és folyamatos kontroll alatt kellett végeznie munkáját. Hasonlóan gyanakvóan fogadták egy másik helyen akkor is, amikor a hegesztői képességeit tették próbára. Ez a hitetlenkedő légkör éppenséggel megerősítette benne az elszántságot a műszaki pálya iránt, és azt, hogy még többre vigye a szakterületén, mint egykori főnökei. Az a cél erősödött meg benne pályakezdő tapasztalatai hatására, hogy környezete teljes mértékben elfogadja őt szakemberként.

A gépészmérnöknek, villamosmérnöknek és informatikusnak tanuló hallgatónők mindegyike elmondta, hogy rendszeresen tapasztal megütközést ismeretlenek és a tágabb környezetük részéről a választott szakterület miatt:

Szonja: - női informatikus vagy, hm... az olyan, mint a tengeri malac, se nem tengeri, se nem malac, ... vagy te most nő, vagy férfi, vagy izé vagy. ... Lehetvad az emberek arcán a mosoly, hogy, főleg a fiúkéról, hogy informatikus vagy, az olyan furcsa. Még ha nem is ciki, olyan idegen egy nőtől, és ugye a társadalom, ami idegen valamitől azt nem igazán szereti.
(„C” csoport)

Ahogy a hallgatónőkkel folytatott beszélgetésekből kiderült, a fenti kritikus megjegyzések annak következtében fogalmazódtak meg, hogy a nőképpel összeegyeztethetetlen tulajdonságokat kapcsoltak sokan a mérnökökhöz és informatikusokhoz, mint például a kantáros nadrág vagy kockás ing viselete.

A fókuszcsoportban résztvevő hallgatónők számára nem jelentett elmondásuk szerint visszatartó hatást a pályaválasztásuk során az, hogy sokan férfias szakként könyvelik el azt a területet, ahol tanulni kívánnak. Ezt általában az az erős elhatározás magyarázta, amely immunissá tette őket az ilyesfajta kritikák ellen:

Fruzi: - annyira vonzott, hogy nem érdekelt volna az se, ha azt mondja mindenki, hogy hülye vagyok.
(„C” csoport)

Néhány hallgatónő számára nem merült fel a kérdés problémaként a pályaválasztás során és csupán a felvételi után vagy csak az egyetemen szembesültek azzal, hogy „ez milyen fiús dolog”. Akadt olyan, aki pozitívan

viszonyult a férfitöbbséghez a szakmában, és olyan véleményekkel találkozott, hogy jó lesz számára, hogy férfitöbbség lesz az egyetemen:

Klára: *Klárikám... bidd el, hogy ott a lányokat nagyon fogják szeretni, jó lesz neked. És ahogy az a helyzet, hogy kb. mind a tíz ujjamra akadna segítség bármikor, és ha meg se kérem őket, akkor is segíteni akarnak így a srácok: jaj, ide tedd fel, vedd fel az órádat, ez a tanár jó, jó, jó köszü, köszü, oké, elég lesz ennyi. Úgyhogy így szeretnek, meg tapasztaltam is.* („A” csoport)

Elvárások, nézetek, viselkedésmódok a hallgatónőkkel szemben a szervezeten belül

A hallgatónők arról számoltak be, hogy az a csodálkozó hozzáállás, amely az intézményen kívüli környezet részéről éri őket a választásuk miatt, gyakran az intézményen belül is megtapasztalható. A hallgatónői beszámolók alapján ez még az évfolyamtársak felől is elmaradhatatlanul megnyilvánul, legyen a hallgatónő a képzés első, vagy akár az utolsó évében:

Évi: - *Mindenkitől visszakaptuk, hogy úristen, te, lányként?!*

Bianka: - *Ti ezt tényleg komolyan gondoltátok?*

Évi: - *A mai napig együtt haladunk velük, de azért a mai napig kérdezgetik, hogy miért.* („B” csoport)

A kisebbségi létükhöz kapcsolódóan mind az előnyök, mind a hátrányok felmerültek a fókuszcsoportos beszélgetésekben. Az előnyök kapcsán az irányukban mutatott nagyobb segítőkészséget említették, másrészt pedig, hogy nagyobb teljesítményre motiválja őket a férfitöbbségi közeg:

Móni: - *Mondjuk, engem az spannol, jobbnak lenni a fiúknál.*

Többen egyszerre: - *Igen.*

Timi: - *Tényleg, amikor nem nézik ki belőled, hogy tudsz esztergálni, de azért odaállsz, és te jobb vagy, mint a többiek, azért szerintem, az nagyon nagy plusz lökést ad.*

Móni: - *Van, mikor utálok bemenni az iskolába, de amikor van egy-egy ilyen sikerélménye az embernek, az szerintem nagyon sokat számít.* („A” csoport)

A női mivoltból fakadó hátrányokat a hallgatónők önmaguktól kezdték el sorolni, de abban megoszlottak a vélemények, hogy a társaik felől érkező lekicsinylő beszélásokat miképpen értelmezzék és komolyan vehetik-e:

Móni: - *Hát azért... én megkaptam már azt, hogy lánynak a helye a konyhában van*

Mária: - *Poénszerűen talán úgy, de tényleg csak viccből mondták...*

Móni: -... *a fiúké egyáltalán nem nyitnak felénk. Jó, vagyunk tízen lányok, de hogy semennyire. Tehát, nekem például nagyon rossz érzés az, amikor arra várunk, hogy mondjuk, bemegyünk valahova, egy terembe és bámulnak végig, de nem köszönne oda, meg semmi és levegőnek néznek.* („A” csoport)

A férfi hallgatótársak tulajdonságait illetően ellentmondásos vélemények fogalmazódtak meg, amit részben az eltérő élethelyzetekkel és az eltérő tapasztalatokkal lehet magyarázni. A „C” csoportban a férfighallgatóknak kifejezetten a vonzó, segítőkész tulajdonságait emelték ki, míg a „B” csoportban az udvariatlan, bárdolatlan viselkedést. A fókuszcsoporthoz tartozó interjúkból az derült ki, hogy még ugyanazon a szakon is egészen eltérő tapasztalatokat szereztek a hallgatók, vagy legalábbis eltérően értékelik a helyzetet.

Mária: - *Van ismerősöm, egy fiú... és azt mondta, hogy nagyon alázóak ott (azon a műszaki képzésen) a lányokat. Úgy mond.*

Léna: - *Érdekes, itt meg beengednek a fiúk előrébb, tényleg így félreállnak az útból, hogy menjél be.*

Klára: - *Fölkarolnak inkább itt a srácok, és a tenyerükön hordozzák itt a csajokat...* („A” csoport)

Ugyanakkor a karok közötti különbségek a nemi diszkriminációt illetően szembetűnőek: egybehangzó vélemény volt, hogy egy bizonyos szakon a legerősebbek a nemi sztereotípiák vagy a „bunkó viselkedés” a férfighallgatók részéről.

A férfitöbbségű intézményi kultúrához való alkalmazkodás a hallgatónők részéről számos problémába ütközhet, de ezek egy része a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések során szociálpszichológiai hatások következtében háttérben maradhatott. Több negatív tapasztalatról csak az egyéni interjúk során számoltak be hallgatók.

A fókuszcsoporthoz tartozó kiderült, hogy a férfiközeg hatására szinte észrevétlenül többen káromkodnak a hallgatónők. Megfigyelhető volt, hogy a hallgatónők egy része átvette, illetve megerősítette magában a nemi előítéletes gondolkodásmódot. Míg a pályaválasztásukkal kapcsolatban jelenleg is gyakran szenvednek sztereotípiáktól, addig önmagukhoz viszonyítva gyengébb tudásúnak ítélik az utánuk bekerülő alsóbb évfolyamos társnőiket és a hallgatói létszám miatti színvonalbeli csökkenést kimondottan a női társaikra vonatkoztatják:

Moderátor: - *Szerintetek jó, hogy több a lány, vagy mindegy, vagy?*

Panni: - *Jó.*

Fruzsí: - *Hát, én nem örülök*

Szonja: - *Egyébként én sem. Igazából a színvonal nem tetszik. Sajnos.*

Mandi: - *Olyanok is jelentkeznek lányok közül, akik tényleg nem idevalók.*

Kató: - *Igen.*

Szonja: - *És, ha szorgalmasak is, akkor meg tudják csinálni, de nem valók, persze, nem az én tisztem ezt meghatározni, hova valók.*

Mandi: - *Igen, mert lehet, hogy addigra tényleg bemagolják a dolgokat, és lehet, hogy jobb eredményeket érnek el, mint mondjuk mi, viszont a, ott a, egy bizonyos ilyen munka szituációban, mi lehet, hogy, sőt, valószínűleg jobban meg fogjuk állni a helyünket, mint ők, akik csak így bemagolták ezt az egészet. Tehát, így ilyenek is jönnek ide.*
(„C” csoport)

Az ebben a témában folytatott beszélgetés további részében egy kis történet hangzott el annak bemutatására, hogy a saját karhoz tartozó hallgatónők intelligenciája magasabb, mint a másik, nőtöbbségű karhoz tartozó nőké. Mindez úgy történt, hogy közben nőellenes nézetek jutottak kifejezésre:

Szonja: - *... három lányka, csajszj, ült egy asztalnál... az aulában, ugye. Tudjátok, és körmöt festettek. ... A barátnőimmel, volt nálunk laptop... és jól van csajok, most megmutatjuk. És leültünk oda eléjük, és Lan-partyztunk a három lappal, míg ők festették a körmeiket. És, és a fiúk meg így megálltak, és így ... úristen, mekkora szakadékok.*
(„C” csoport)

A fenti beszélgetésidézet rávilágít arra, hogy milyen bizonyítási kényszerrel kell megküzdeniük a hallgatónőknek a férfیتöbbségű kultúrában, és miképpen törekednek igazolni önmaguk számára, hogy férfi társaikhoz jobban hasonlítanak, mint az „alacsonyabb rangúnak” tekintett karok hallgatónőihöz. A fókuszcsoporthoz résztvevői közül voltak, akik annak a meggyőződésüknek adtak hangot, hogy előnyös a férfیتöbbség az egyetemen. Ennek indoklásához visszanyúltak középiskolai múltjukhoz és ismételten előítéletekkel írták le a saját nemükhöz tartozó diákokat, mint akikre jobban jellemző a haragtartás, rivalizálás vagy „fúrás”. Bár hangsúlyozták, hogy ők inkább „fiús” alkatúnak tartják magukat, ez kinézet alapján csupán egyikükről volt elmondható. Az egyes karok hallgatónői közötti összetartás beszámolóik szerint nem jellemző. A kreditrendszer miatt a tantárgyi csoportok összetétele folyamatosan változó, és baráti vagy kollegiális kapcsolatot tartanak fenn férfighallgatókkal is.

Beszámolóik szerint a tanárok viselkedésének mind pozitív, mind negatív oldala is megmutatkozott, amikor a gender szempontokról volt szó. A megkérdezettek kivétel nélkül hangsúlyozták, hogy számíthatnak oktatói-szakmai segítségre tanulmányaik során, és ezt gyakran hallgatónői státuszuknak tulajdonították. A többség pozitívan fogadta azt a rendkívüli figyelmet, amelyet a gender szakirodalom „túlprotezsálás” néven ír le, és

amelynek során a tanárok (munkaadók) rendkívüli figyelmet és bánásmódot biztosítanak a férfikörnyezetben tanuló (dolgozó) nőknek. Az ő értelmezésükben elsősorban a jóindulatú segítő szándék volt a jellemző, de olyan is előfordult, hogy inkább lenézés, sértés állt a különleges figyelem háttérében:

Léna: ... éppen ugyanúgy odamegy vizsga közben egy fiúhoz is segíteni, de hozzám mindig odajön. Tehát, így konkrétan odajön, megkérdezi, hogy mi nem megy, és akkor úgy rávezet. Tehát, addig nem megy el, amíg én rá nem jöttem. („A” csoport)

Bianka: Én mondjuk könnyebb beadandót kaptam, választhattam, hogy melyiket akarom, és mondta: ez magának jó lesz, ez a legkönnyebb, ezt megírja magának bárki a folyosón fejből, még a portás is, volt olyan óra, így kivételezésből, azért mert lány vagyok. („B” csoport)

A fenti példában a könnyített elvárás nem csupán elnéző attitűdből fakadhat, hanem a női nem lekicsinylése tükröződhet benne. Mindegyik karon találtak a fókuszcsoportok résztvevői azzal a tanári véleménnyel, hogy egy nőnek nem való a mérnöki pálya:

Évi: ... egy nő ne legyen mérnök („B” csoport)

Mandi: ... két tanár is azt vallja, hogy a nők informatikai pályán nincs helye. („C” csoport)

Magda: ... egyébként ebbe én is belefutottam ..., nem konkrétan nem abba, hogy hülyének néznek, csak, hogy kicsit ilyen sovíniszta hozzáállás, tehát ez, a nőknek nincs keresnivalója ebben a szakmában. („C” csoport)

Mindazonáltal a hallgatónők nem éreztek neheztelést a szexista tanárok iránt, mert egyrészt meg tudják találni a módját annak, hogy kijöjjenek velük, másrészt pedig számos az olyan oktató, beszámolóik szerint, akik éppen ellenkezőleg tiszteletteljes bánásmódot tanúsítanak.

A tanárok által tanúsított diszkrimináció részét képezi a nőket lejárató viccelődés, vagy a hallgatónők jelenlétét „észre nem vevő”, őket köszönésre sem méltató hozzáállás. Amikor a hallgatónők közül többen felpanaszolták vagy valamilyen formában szóvá tették a sértő megjegyzéseket, a tanárok visszakoztak és leálltak az általuk valószínűleg ártalmatlannak tartott megjegyzésekkel. Azonban az oktatók szexista magatartása nyilvánvalóan hozzájárul a hallgatónőket a műszaki/informatikai pályán alsóbbrendűnek tartó mentalitás továbbéléséhez és erősödéséhez, ami hozzájárul a kiközösítő viselkedésmódhoz a férfigallgatók körében is. Ugyanakkor arra is volt példa, hogy nemcsak verbálisan, hanem a

magatartások szintjén is megjelent a megkülönböztetés, magasabb elvárás formájában, mégpedig női oktató részéről:

Bianka: *Nálam a jegyzőkönyveknél volt az, hogy szinte ugyanúgy, tehát ugyanúgy volt belőle, többet már nem bírtam írni, és lehet, hogy nekem nem volt ott egy, egy mondat és ez már nálam hiba volt, a másikinál nem, egy fiúnál...* („C” csoport)

Következtetések

A megkérdezett hallgatónők számára a szervezeten belüli világban észlelt hozzáállások sok szempontból hasonlítottak az egyetemen kívül észleltekhöz. A kutatásba bevont hallgatónők a villamosmérnöki, gépészmérnöki és informatikai képzésben csaknem ugyanazokkal a szakmai törekvéseiket megkérdőjelező mechanizmusokkal találkoztak, mint a „kinti” életük során. Hasonlóan a hét európai országra kiterjedő Womeng (2005) kutatás eredményeihez, a mérnöknek vagy informatikusnak tanuló hallgatónőknek nálunk is folyamatosan meg kellett indokolniuk a választásukat, mivel számukra a mérnöki vagy informatikai szakirányt abnormálisnak tekintette környezetük.

Bár a hallgatónők beszámolóik alapján a női mivoltuknak számos előnyét megtapasztalhatták – így például az irántuk irányuló kiemelt figyelmet és nagymértékű segítőkészséget –, előfordult, hogy ez a tanárok túl alacsony (ritkábban túl magas) elvárásaival párosult, egyes esetekben mintegy megelégedték számukra a sikertelenséget a férfighallgatókkal összehasonlítva. Amellett, hogy a hallgatónők egy része pozitív tapasztalatokról számolt be a férfighallgatók kapcsán, más részük viszont azt hangsúlyozta, hogy zavarja őket a férfighallgatók viselkedése. A férfitöbbségű környezetbe integrálódás egyes esetekben rendkívül nehéz volt számukra, amely akár a képzés otthagadására is sarkallhat hallgatónőket: egyéni interjúk során többen ilyen terveikről számoltak be, kifejezetten a férfi hallgatókkal kapcsolatos negatív élményeik nyomán. Azt találtuk, hogy ebben a patriarchális közegben a hallgatónők egy része a nőkkel szembeni előítéletes gondolkodásról tett tanúbizonyságot. Mivel a nők közötti szolidaritás és közösségvállalás – egy-két kivételtől eltekintve – nem jelent meg, ez arra utal, hogy lehetetlenné válhat az alsóbb évfolyamos társaik könnyebb feltételek mellett történő beilleszkedése.

Felhasznált irodalom

- Baker, K. J., Crawford, A. & Davis, L. 2001. [„Female Engineers – Their Own Perspective.”](#) *PROGRESS 1 conference papers*. The University of Hull.
- Catsambis, S. 1994. „The Path to Math: Gender and Racial-Ethnic Differences in Mathematics Participation from Middle School to High School.” *Sociology of Education* 67:3, 199–215.
- Collet, I. 2006. *L’informatique a-t-elle un sexe? Hackers, mythes et réalités*. Parisa: L’Harmattan.
- Csekei, L. 2008. [„Reál rekrutációs problémák Németországban.”](#) *Felsőoktatási Műhely* 4. (Reál(is) továbbtanulás), 25-36.
- EC. 2010. [Europe 2020: A European Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth](#).
- Fábri, Gy. 2008a. [„A felsőfokú reálképzés tényei és tétjei.”](#) *Felsőoktatási Műhely* 4. (Reál(is) továbbtanulás), 15-24.
- Fábri, Gy. 2008b. [„Kik tanulnak tovább? A 2008-ban egyetemre, főiskolára jelentkezők néhány statisztikai mutatója.”](#) *Felsőoktatási Műhely* 2. (A felsőoktatás belépője: felvételi), 91-100.
- Fényes, H. 2006. [„Férfiak és nők az érettségi utáni képzésben határon innen és túl.”](#) In Juhász Erika (szerk.) *Régió és oktatás. A „Regionális Egyetem” kutatás zárókonferenciájának tanulmánykötet*. Debrecen: Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, 115-128.
- Fényes, H. 2009. „Nemek szerinti iskolai eredményesség és a férfihátrány hipotézis.” *Magyar Pedagógia* 109:1, 77-101.
- Freeman, C. E. 2004. [Trends in Educational Equity of Girls and Woman: 2004 \(NCES 2005-016\)](#). Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Gherardi, S. 1996. „Gendered Organizational Cultures: Narratives of Women Travellers in a Male World.” *Gender, Work and Organization* 3:4, 187–201.
- Gherardi, S. & Poggio, B. 2001. „Creating and recreating gender in organizations.” *Journal of World Business* 36:3 (autumn), 245-259.
- Henwood, F. 2000. „From the Woman Question in Technology to the Technology Question in Feminism: Rethinking gender equality in IT Education.” *The European Journal of Women’s Studies* 7:2, 209-227.

- Horváth Zs. & Környei L. 2003. [„A közoktatás minősége és eredményessége.”](#) In Halász Gábor & Lannert Judit (szerk.) *Jelentés a magyar közoktatásról 2003*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 309-348.
- Kanter, R. M. 1977. *Men and Women of the Corporation*. New York: Basic Books.
- Kiss, P. 2008. [„Tervek, eredmények és kompromisszumok: bejutás a felsőoktatásba.”](#) *Felsőoktatási Műhely* 4. (Reál(is) továbbtanulás), 63-74.
- KSH, SZMM. 2009. *Nők és férfiak Magyarországon 2008*. Budapest: Szociális és Munkügyi Minisztérium.
- Kurkó, É. 2008. [„A reál továbbtanulásra ösztönző technikák.”](#) *Felsőoktatási Műhely* 4. (Reál(is) továbbtanulás), 45-62.
- Liebig, B. 2007. „Vállalati kultúra és a nemek esélyegyenlősége. A nemek kultúrájának vállalatokon belüli tipológiája.” In Nagy B. (szerk.) *Szervezet, menedzsment és nemek*. Budapest: Aula Kiadó, 211-231.
- Liskó, I. 2003. „Továbbtanulási ambíciók és esélyek.” *Educatio* 12:2, 222-235.
- Morse, J. M., Barrett, M., Mayan, M., Olson, K., & Spiers, J. 2002. [„Verification Strategies for Establishing Reliability and Validity in Qualitative Research.”](#) *International Journal of Qualitative Methods* 1:2, 13-22.
- NEFMI. 2006. [„A matematikai, műszaki és természettudományos hallgatók arányának a növelése a felsőoktatásban.”](#) *Nemzeti Erőforrás Minisztérium*. Weboldal.
- OECD. 2008. *Higher Education to 2030, Volume 1: Demography*, OECD
- OECD PISA. 2006. *Science Competencies for Tomorrow's World*, OECD, Párizs, 2007
- OKNT. 2008. [A természettudományos közoktatás helyzete Magyarországon](#). Az OKNT-bizottság jelentése (augusztus 31.).
- Oktatási Hivatal. 2010. [PISA 2009: Összefoglaló jelentés](#). Budapest: Oktatási Hivatal.
- Réti, M. 2011. [„Felfedezettő tanulás. Új utakon a természettudomány-tanítás megújítása felé.”](#) *Magyar Tudomány* 9, 1132-1139.
- Róbert, P. 2000. „Bővülő felsőoktatás: Ki jut be?” *Educatio* 9:1, 79–94.
- Rostás, R. & Fodorné Bajor, B. 2003. [„...könnyebb a lányoknak, mert a fiúk elevennek születtek.”](#) *Új Pedagógiai Szemle* (december), 95-106.

- Sagebiel, F. 2003. „Masculinity cultures in engineering departments in institutions of higher education and perspective for social change.” In Naugah, J. et al. (szerk.) *Proceedings of the 11th International GASAT Conference*. Mauritius:GASAT, 104-113.
- Sagebiel, F. & Dahmen, J. 2006. „Masculinities in organisational cultures in engineering education in Europe. Results of European project WomEng.” *EJEE (European Journal of Engineering Education)* 31:1, 5-14.
- Spencer, S. J., Steele, C. M. & Quinn, D. M. 1999. „Stereotype Threat and Women’s Math Performance.” *Journal of Experimental Social Psychology* 35, 4-28.
- Székelyi M., Csepeli Gy., Örkény A., & Szabados T. 1998. *Válaszúton a magyar oktatási rendszer*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Vicsek L. 2006. *Fókuszcsoport. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Budapest: Osiris kiadó.
- Vicsek L. 2010. [„Issues in the analysis of focus groups: Generalisability, quantifiability, treatment of context and quotations.”](#) *The Qualitative Report* 15:1, 122-141.
- Vicsek L. & Nagy B. 2006. „Nemek kultúrája egy önkormányzatnál. A szervezeti kultúra és a nemek közötti viszonyok összefüggései.” *Szociológiai Szemle* 3, 52-86.
- Vicsek L. & Nagy B. 2011. [„Nemek kultúrája”: előzetes eredmények egy multinacionális cég vizsgálatából.”](#) *TNTeF* 1:2, 39-70.
- Womeng. 2005. [Synthesis Report](#) (on behalf of *Womeng: Creating cultures of success for women engineers*. 5th FP, Specific Programme „Improving the Human Research Potential and the Socio Economic Knowledge Base”).

SZEMLE

Engler Ágnes. *Kisgyermekes nők a felsőoktatásban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2011. Kartonált. 250 oldal. ISBN: 978 963 693 316 6

Engler Ágnes *Kisgyermekes nők a felsőoktatásban* című könyve a doktori disszertációjához végzett kutatásainak eredményeit mutatja be. A kötet azon nőket állítja a vizsgálódás középpontjába, akik a gyermekszülést követően igénybe vett gyermeknevelési támogatás(ok) ideje alatt felsőfokú tanulmányokat folytattak. A munka már a témaválasztás miatt is értékes, hiszen a felsőoktatásban résztvevők olyan sajátos csoportjára fókuszál, amelyről igen kevés tudás áll rendelkezésünkre. Léteznek kutatások, amelyek a nők felsőoktatásban történő részvételét, gyermekvállalásuk karrierjükre tett hatását, illetve a munkaerő-piacra történő visszatérésük esélyeit vizsgálják (Kozma 2007; Hrubos 2001; Tornyi 2008; Nagy 2009; Frey 2003; Lakatos 2006; Koncz 2005), azonban kevés olyan kutatást találunk, mely az anyaság inaktív időszaka alatt folytatott iskolarendszerű továbbképzésre ilyen mélységben fókuszálna. Napjaink oktatáspolitikai eseményei pedig nem is tehetnék ennél aktuálisabbá a könyv megjelenését, hiszen a mű olyan kérdéseket tárgyal, hogy mit jelent továbbtanulni, hogyan térülnek meg a tanulásba történő befektetések, illetve milyen szerepe van a tandíjmentességnek a felsőoktatásban.

Bár a három éves kor alatti gyermeket otthon nevelő, s ezzel párhuzamosan főiskolán vagy egyetemen tanuló nők csoportja kis létszámú, vizsgálatuk mégis releváns társadalmi-gazdasági kérdés. A karrierjüket gyermekvállalás miatt megszakító nők megközelítőleg fele tud csak visszatérni a munka világába, 40%-uk inaktív marad, s minden tizedik nő munkanélkülivé válik (Bálint & Köllő 2008; idézi Engler 211). Minél több időt tölt otthon egy nő szülés után, annál nehezebb az (újbóli) munkavállalás, ami részben a tudás időközbeni elavulására is visszavezethető. Ezen kívül a tanulás által megnövekedett humán-és kulturális tőke nagyobb eséllyel váltható át gazdasági tőkére, amely nemcsak az egyén, de a társadalom számára is hasznos. A magasabb képzettség jobb munkaerő-piaci pozíció, ami magasabb jövedelem elérésére is lehetőséget ad. Számos hazai vizsgálat igazolja, hogy a gyermekükkel otthon töltött időszak alatt tanuló, önmagukat képző nők nagyobb eséllyel térnek vissza a munkaerő-piacra, továbbá hogy a humántőke befektetésének megtérülése az egyetemi diploma esetén a legmagasabb, hiszen a diplomások legnagyobb része végzettségének megfelelő munkakörben és bérezéssel tud elhelyezkedni a munkaerőpiacon

(Kertesi & Köllő 2006; Galasi & Nagy 2006; Balogh & Róbert 2008; idézi Engler 75-79).

A tudás szinten tartásának, illetve a magasabb végzettség, vagy új szakma megszerzésének a gyed és gyes ideje alatt tehát kulcsszerepe van a nők sikeres munkába állásában. Azonban, hívja fel az olvasó figyelmét Engler, az inaktív felnőttek tanulásáról szóló vizsgálatok nem tesznek különbséget sem az inaktív csoportok, sem a tanulás módja között, pedig a csoportok tanulási jellemzői gyökeresen eltérhetnek. Mindenesetre jól megfigyelhető az az általános tendencia, miszerint az inaktív nők és férfiak fiatalabb korukban egyforma arányban képzik tovább magukat, azonban a középkorúak között már javarészt nőket találunk (Csernyák et al 2004; idézi Engler 69). Ez is azt mutatja, hogy a munkától távol töltött évek alatti tudás erodálása a munkaerőpiacra való visszatérés után azonnal jelentkezik, melynek kompenzálására a középgeneráció valóban a továbbtanulásban lát lehetőséget (Engler 69).

Mindezek ellenére az inaktívak továbbtanulási hajlandósága nemcsak a foglalkoztatottakéhoz képest, hanem önmagában is igen alacsony.¹ Bár a gondozással töltött időszak alatt nyújtott oktatás és képzés jelentőségét már az Európai Parlament Felsőoktatási Bizottságának tanulmánya is kiemelte (*Gender Aspects of Lifelong Learning* 2007, 55; idézi Engler 79), s hazánkban is történtek kezdeményezések a nők továbbképzésének növelésére – például ilyen volt a tandíjmentesség bevezetése – a helyzet nem javult hosszú távon. Az iskolai végzettség emelkedésével ugyan nő az inaktív anyák tanulási hajlandósága,² de még így is kevesen élnek a lehetőséggel. 2006 óta azonban jelentősen csökkent még ez az arány is, részben a tandíjmentesség eltörlése miatt (Engler 71).

A szerző kiemeli, hogy az inaktív anyák hatékonyabb ösztönzése azért is kulcsfontosságú, mert a sikeresebb munkaerő-piaci visszatérés reményében a nők biztonságosabbnak gondolhatják a karrierjük megszakítását, mely erős ösztönző lehet a gyermekvállalásra (Spéder 2004, 141; Andorka 1997, 274; Kamarás 2001, 62; idézi Engler 54). Engler témaválasztása ebből a szempontból is releváns, hiszen a munka és magánélet egyensúlya a magasabb iskolai végzettségűek körében sikeresebb (Pongrácz 2001; Szűcs 2005). Az érem másik oldala, hogy a csökkenő tanulási kedv mögött munka-magánélet egyensúlyának problémái is állhatnak. A tanulmányok ideje alatt a családi feladatok ellátásának nehézségei nemcsak a gyermekükkel otthon lévő anyáknak okozhatnak nehézséget, de aktív nőtársaiknak is (Györgyi 2002; idézi Engler 71). A

¹ Megközelítőleg 5% (Györgyi 2004a, 52, idézi Engler 69)

² Céljaik közt javarészt OKJ-s képzések és az első diploma megszerzése, valamint a nyelvtanulás áll (Szűcs 2005, 71; idézi Engler 69).

könyvben értékes kutatási eredményeket találhatunk arra, milyen magánéleti befektetésekkel jár a tanulás, s milyen különböző hatásuk lehet az anyák és családjuk életére. Nemcsak a szakemberek, hanem minden továbbtanulni kívánó anya, nő számára útmutatóként szolgálhat, hogy befektetésük – annak ellenére, hogy sokak tehetetelként élik meg a tanulmányok összeegyeztetését a családi életükkel – rövid és hosszú távon is nagy eséllyel megtérül. A magasabb iskolai végzettség tehát valóban sikeresebb egyensúlyt tesz lehetővé, de csak annak, aki a végzettséghez vezető úton le tudja küzdeni ezeket az akadályokat.

A kutatás, a könyv legnagyobb értékét azonban a probléma megközelítési módja adja. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a gyermekes nők továbbtanulása nem kizárólag felsőoktatási kérdés, és a probléma mélyebb megértéséhez komplex megközelítés szükséges. A gyermek mellett vállalt továbbtanulás a nők olyan speciális élethelyzete, melyet az anya- és a tanulószerep együttes felvállalása teremt a karrier megszakításának ideje alatt. Azaz Engler összekapcsolja a családos nők életpályájának három színterét, s a problémát a gyermekvállalás, a felsőoktatás és a munkaerőpiac viszonyrendszerének metszetébe helyezi el a kutatás elméleti és empirikus részében is. A munka ennek a multidimenzionális elméleti keretnek köszönhetően a kisgyermekes inaktív nők tanulásának nemcsak az oktatásszociológiai és oktatáspolitikai, hanem demográfiai, szociálpolitikai, családszociológiai, valamint munkaszociológiai összefüggéseire is rávilágít.

Engler Ágnes kutatásának további jelentősége, hogy empirikus adatokkal támasztja alá a gyed/gyes alatti továbbtanulás fontosságát és hasznosságát. Egyedülállóan nemcsak azt mutatja meg, hogy a munkaerőpiaci távollétet tanulásra (is) felhasználó anyák miért döntöttek a továbbtanulás mellett, és döntésük milyen egyéni és kollektív beruházásokat kívánt, hanem azt is, hogy azok hogyan hasznosultak a munkaerő-piacon és életük más területein. Minderre a kutatás longitudinális módszere adott lehetőséget. A vizsgálat első része „A kisgyermeket nevelők tanulmányainak motivációs háttere” címmel 2006-ban, a második része „A kisgyermeket nevelők felsőfokú tanulmányokba fektetett beruházásainak megtérülése” címmel 2009-ben zajlott. Mindkét felvétel kérdőíves módszerrel készült, melyekben a Debreceni Egyetem és a Nyíregyházi Főiskola „kismama” hallgatóit keresték meg. Az első esetben az aktív hallgatókat, a másodikban pedig volt hallgatókat.³

³ A kutató eredetileg panelvizsgálatot tervezett, de az első kérdezési hullámban résztvevő anyák a munkaerő-piaci visszatérés után már kevésbé voltak hajlandók a további együttműködésre, így a kutatási tervet kohorsz-vizsgálatra módosította.

A könyv első része, „A kisgyermeket nevelők tanulmányainak motivációs háttere” a kisgyermekes nők tanulási beruházásainak és azok megtérülésének értelmezési keretét mutatja be. A szerző ezért a vizsgált populáció tanulási befektetéseinek és megtérülésének elemzését a felsőoktatás viszonyrendszerében értelmezi, s ennek megfelelően az anyákat nem felnőtt tanulónak, hanem tanuló felnőttnek tekinti. Azzal érvel, hogy az elmúlt pár évtized társadalmi és gazdasági folyamatainak hatására az egyéni életutak egyre kevésbé függenek a biológiai életciklustól (Rossi 2009, 469; idézi Engler 16), s jellemzően inkább egyénre szabottá válnak. Az életszakaszok jellegzetes mérföldkövei, például az ifjúsági életszakaszra jellemző tanulás és a felnőtté válást jelző munkavállalás, újra és újra felcserélődhetnek az egyének életében, ami a felnőttesség és az ifjúság fogalmainak jelentésváltozását is maga után vonja. Továbbá a kisgyermeket otthon nevelő nők mind gazdasági értelemben – mert inaktívak és „eltartottak” –, mind társadalmi szerepvállalásukat tekintve⁴ közelebb állnak az egyetemek, főiskolák sajátos világához.

Engler a következőkben azokat az elméleteket mutatja be, amelyekre a kisgyermekes anyák döntéshozatalának értelmezési modelljét építi. A tanulási beruházásokat a különböző tőkeelméletek (Becker 1964; Coleman 1998; Rosen 1998; Bourdieu 1998; Schultz 1983) és a racionális döntések elmélete (Boudon 1998; Goldthorpe 1996; Elster 2001) felől közelíti meg. Az anyák tanulási beruházásának értelmezésében és vizsgálatában különösen fontos szerepet kap a kulturális tőke, ezen belül pedig az inkorporált tőke. Engler Bourdieu kulturális reprodukció elmélete alapján feltételezi a családi háttér meghatározó szerepét az itt vizsgált anyák továbbtanulási döntéseiben is. Kiemeli, hogy az egyének tanulási életpályáira különösen a középfokú továbbtanulás kapcsán hozott döntések hatnak, s az ún. életpálya-hipotézis szerint pedig a szülői hatás pont ezen döntésekben érvényesül leginkább (Shavit-Blossfeld 1993).

Az elméleti háttér után a kisgyermekes anyák döntéshozatalának értelmezési modellje kerül bemutatásra. A modell egyik része a tanulásba történő beruházásokat ábrázolja, a másik pedig ezen beruházások várható hozamait. A szerző a kiadásokat és a hozamokat egyéni és kollektív szinten is számba veszi, és minden területen elkülöníti a pénzben, illetve pénzben közvetlenül nem kifejezhető erőforrásokat és tényezőket, melyeket alapos szakirodalmi hivatkozással vezet be. Az egyéni költségek között szerepelnek például a tanulás költségei, az otthoni munka részleges kieséséből származó költségek, a jövedelem egy részéről lemondás, az anyák önmagára fordított idő- és pénzberuházásai. Pénzben nehezen kifejezhető, de jelentős költséget

⁴ Például felsőoktatási hallgatói jogviszonyukból adódóan kötelezettségeik és kedvezményeik vannak.

jelent a családdal töltött idő csökkenése, a tanulmányi erőfeszítések, a szabadidő-felhasználás megváltozása, valamint a kapcsolatok lazulása. A modellbe került kollektív beruházások olyan külső ösztönzők, amelyek tanulásra motiválhatják az anyákat. Ilyen például a képzési költségtámogatás, a tandíjmentesség, a felvételi többletpontok.

A modell másik, nagyobb része a diplomaszerzés kapcsán várható hozamokat mutatja be. Engler a tanulási befektetések rövid és hosszú távú megtérülésével számol, melyek nemcsak a kismamákra, de a következő nemzedékre is hatással lehetnek egyéni és kollektív szinten. A Szerző külön modellt épít annak bemutatására, hogy az emberi tőkébe fektetés megtérülése nemcsak a munkaerő-piacon várható, hanem az általa ún. szociális beágyazódás és intellektuális kibontakozás hozamterületén is. Megállapítja, hogy a kisgyermekes anyák továbbtanulásában a sikeres munkaerő-piaci integráció könnyebb és gyorsabb munkába állást, magasabb pozíciót és jövedelmet; a szociális beágyazódás új kapcsolatok születését, a társadalmi tőke növekedését, az értelmiségi normák kialakulását; az intellektuális kibontakozás pedig kedvező tanulási attitűdöt, szakmailag kompetens munkavállalót jelenthet. Külön fejezeteket szentel a Szerző a különböző hozamterületekhez kapcsolódó, azon belül a nők tanulmányaira, munkavállalására és magánéleti szerepeire vonatkozó elméleteknek. Noha a munka empirikus része javarészt a rövid távú hozamokat tudja igazolni vagy elvetni, az eredmények alapján a befektetések várható hosszú távú haszna is jól körülhatárolható.

A könyv további részeiben a szerző a kutatási eredményeket ismerteti. A modellt követve a kutatás első hullámában az anyák tanulási döntésmechanizmusát és a tanulmányok körülményeit mutatja be különös tekintettel a származási család hatására. A kötet második része, „A kisgyermeket nevelők felsőfokú tanulmányokba fektetett beruházásainak megtérülése”, ami a kutatás második hullámát adja közre, elsősorban a továbbtanulás munkaerő-piaci megtérülésére fókuszál, de bemutatja azt is, hogy más mezőkben, például a magánélet egyes területein milyen hozamokkal jár. Engler ebben az elemzésben a tanulmányi beruházások munkaerő-piaci megtérülései alapján sikeres és a kevésbé sikeres befektetőket különböztet meg, s e két almintát mentén vizsgálja tovább a három megtérülési mezőt: a munkaerő-piacit, a szociális beágyazódást és intellektuális kibontakozást.

Az alaposan és részletesen kidolgozott beruházási modellnek köszönhetően az empirikus rész adatokban gazdag, az eredményeket nagyon röviden a következőként lehet összegezni. A várttal ellentétben a kisgyermekes anyákra elsősorban a belső ösztönzők hatnak a továbbtanulás kapcsán, s csak ezután következik a tandíjmentesség, valamint a várható

munkaerő-piaci előnyök. Végzettség szerint érdekes különbségek rajzolódnak ki, ami erősen visszavezethető arra, hogy a már diplomás anyák a karriertörésük okozta szakmai lemaradást, a nem diplomások pedig a korábban elmulasztott diplomaszerezésüket pótolják. A hallgatók különböző szintű emberi tőkéjének és eltérő kulturális háttérének hatása jól tetten érhető a tanulmányi beruházások különbségeiben is: a szerző a kulturális klíma továbbélését látja abban, hogy a már diplomával rendelkező hallgatók jobban felméri a tanulással járó befektetéseket és a kockázatokat, mint nem diplomás társaik; továbbtanulási döntési stratégiáik racionálisnak, hosszú távúaknak és jól átgondoltak bizonyultak.

Mindezek ellenére a vizsgált mintában a nők munkaerő-piaci elhelyezkedése sikeresnek mondható, hiszen majdnem mindenkinek sikerült visszatérnie a munka világába.⁵ Az eredeti munkahelyükre visszatérők közül sokan jobb pozícióban, magasabb fizetéssel, kedvezőbb munkafeltételek mellett tudnak elhelyezkedni. Az új munkahelyen kezdők esetében a hozamok később jelentkeznek, de náluk az elsődleges sikert már önmagában az jelenti, hogy sikerült új végzettségüknek megfelelő állás találniuk. Az integráció sikerének szintje különbözik a két csoportban, de még így is, a nők majdnem kétharmada sikeresebb visszatérést mondhat magáénak. A tanulási befektetések megtérülése már rövid távon megmutatkozik abban is, hogy az integrációt követően nem volt példa a lefelé történő foglalkozási mobilitásra.⁶ A meglepő eredmények közé tartozik, hogy az anyák sikeres és a kevésbé sikeres munkaerő-piaci szereplése mögött nincs demográfiai magyarázó, azonban a megfelelő szakválasztás kulcsfontosságúnak bizonyul a siker felé vezető úton. A munkaerőpiacon sikeresebben elhelyezkedő anyák jobban érvényesítik a tanulmányok ideje alatt kiépült kapcsolatokat a későbbi tőkefelhalmozásuk során, míg ugyanez a kevésbé sikeresek esetében inkább a szociális beágyazottság egyik hozama, s csökkenti az elszigeteltség érzését is.

Összességében az látható, hogy a vizsgált mintában a különböző iskolai végzettségű anyák különböző módon és mértékben fektettek be a továbbtanulásukba, de céljuk közös volt: tudásuk és képességeik legalább

⁵ Két fő, illetve az újra gyermeket vállalók kivételével. Ez azért is kiemelkedő eredmény, mert a munkaerőpiacot és a magánéletet is egyre jobban átszövő bizonytalanság leginkább a fiatalokat és a nőket sújtja (Blossfeld 2005, 2006; Beck 2003, 2010)

⁶ Ez az arány mindenképpen jobb az országos átlagnál, de figyelembe kell venni, hogy a mintába került anyák több mint fele a közsférában dolgozik pedagógusként. Engler fel is hívja a figyelmet a horizontális foglalkozási szegregáció jelenségére, de a preferencia elmélet (Hakim 2000) is idevágó lehet, miszerint a családcentrikus nők eleve nagyobb arányban választják a munka és magánélet összeegyeztetésére kedvezőbb feltételeket nyújtó szakmákat és az állami szektort. A mintába bekerült anyák döntését így talán az is befolyásolhatta, hogy eleve lehetőséget láttak a tanulás, a gyermekvállalás és a munkavállalás összeegyeztetésére.

szinten tartása az inaktív időszak alatt, valamint munkaerő-piaci helyzetük megtartása. A felsőfokú tanulmányok döntési háttérében mindkét csoportban erős kompenzáció látható. A már diplomás anyák tudásuk szinten tartását, az első diplomások pedig a korábban elmulasztott továbbtanulásukat pótolják. A tanulás munkaerő-piaci megtérülését jobban befolyásolják a belső motivációk, az előzetes tájékozódás, a jól informáltság, a megfelelő szakválasztás, mint a családi háttér vagy a tanulási eredményesség. A kisgyermeket nevelő nők inaktív életszakasza alatt folytatott felsőfokú tanulmányokba történő egyéni és kollektív beruházások már rövid távon megtérülnek, s az anyák és a társadalom számára hasznos hozamokkal bírnak mind a munkaerő-piaci, a szociális beágyazódás és intellektuális kibontakozás hozamterületén is. A vizsgálat eredményei az egyéni hozamok mellett az inaktív nők továbbtanulásának számos kollektív hasznosságát is előrevetítik: csökkenő munkanélküliséget, felkészültebb munkavállalókat, sőt hosszútávon olyan eredmények is várhatóak, mint a demográfiai mutatók javulása, vagy a szociális és egészségügyi kiadások csökkenése.

A szerző a könyv végén megjegyzi, hogy az általa bemutatott eredmények regionális szinten értelmezhetőek. Felsorolja továbbá a kutatás további lehetséges irányait is: ideálisnak tartaná a vizsgálat vertikális – más formális oktatási és képzési intézménytípusok bevonása – és horizontális – országos, reprezentatív – vizsgálatát. A bemutatott kutatási eredmények mindazonáltal kiemelt figyelmet érdemelnek. Egyrészt, mert a diploma megszerzése – a további emberi tőke beruházása –, valamint annak munkaerő-piaci és egyéb területeken történő megtérülése, nemcsak a szűk csoportra, hanem a társadalom egészére nézve is releváns. Másrészt, a gyermekvállalás következtében megtört karrier, a munkahely elvesztése, a tudás elévülése nemcsak a felsőfokú végzettségű nők számára probléma, tehát a tudás szinten tartása és/vagy emelése minden gyermeket vállaló nő életében kulcsszerepet játszik. Engler munkája nemcsak hiánypótló a témaválasztást és az empiriát illetően, hanem újszerű is abban az értelemben, hogy multidimenzionálisan világít rá a probléma összetettségére. Ennek megfelelően az eredmények széleskörűen hasznosíthatóak, azaz a könyv nemcsak az érintett populáció és a szűk szakma számára szolgál hasznos információkkal, hanem a tágabb szakértői közegnek is tartogat jól hasznosítható eredményeket, új gondolatokat.

Paksi Veronika
Magyar Tudományos Akadémia

Felhasznált irodalom

- Andorka Rudolf. 1997. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Bálint Mónika & Köllő János. 2008. „A gyermeknevelési támogatások munkaerő-piaci hatásai.” *Esély* 1, 3–27.
- Balogh Anikó & Róbert, Péter. 2008. „Foglalkozási mobilitás Magyarországon, 1992–2007.” In Kolosi Tamás & Tóth István György (szerk.) *Társadalmi Riport 2008*. Budapest: TÁRKI, 46–65.
- Beck, Ulrich. 2003. *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Ford. Berényi Gábor. Budapest: Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.
- Beck, Ulrich. 2010. *A munka szép új világa*. Ford. G. Klement Ildikó. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Becker, Gary. 1964. *Human Capital*. New York: Columbia University Press.
- Blossfeld, Hans Peter, Klijsing, Erik, Mills, Melinda & Kurz, Karin, ed. 2005. *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London – New York: Routledge.
- Boudon, Raymond. 1998. „Társadalmi egyenlőtlenségek a továbbtanulásban.” In Halász Gábor & Lannert Judit (szerk.) *Oktatási rendszerek elmélete*. Budapest: Okker Kiadó, 406–417.
- Bourdieu, Pierre. 1998. „Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke.” In Lengyel György & Szántó Zoltán (szerk.) *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 155–177.
- Coleman, James S. 1998. „A társadalmi tőke az emberi tőketermelésben.” In Lengyel György & Szántó Zoltán (szerk.) *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 11–45.
- Csernyák Mariann, Janák Katalin & Zalánné Olbrich Anikó. 2004. *Az élethosszig tartó tanulás*. Budapest: KSH.
- Elster, John. 2001. *A társadalom fogaskerekei*. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban. Budapest: Osiris.
- Federico M. Rossi. 2009. „Youth Political Participation: Is This the End of Generational Cleavage?” *International Sociology* 4, 467–498.
- Frey Mária. 2003. „A gyermeknevelési támogatásokat igénybe vevő és a családi okokból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségei és

- akadályai”. In *Demográfia, foglalkoztatás, női munkavállalás (Stratégiai Füzetek 14.)*. Budapest: MEH Stratégiai Elemző Központ.
- Galasi Péter & Nagy Gyula. 2006. „A fiatal diplomások munkaerő-piaci helyzetének vizsgálata 1999-2003.” *Educatio* 2, 268-287.
- Gender Aspects of Lifelong Learning* 2007. Európai Parlament Felsőoktatási Bizottsága.
- Goldthorpe John H. 1996. “Class analysis and the reorientation of class theory. The case of persisting differentials in educational attainment.” *British Journal of Sociology* 47, 481-505.
- Györgyi Zoltán. 2002. *Tanulás a felnőttkorban*. Budapest: Oktató Kutató Intézet.
- Györgyi Zoltán. 2004. *A magyarországi felnőttképzés*. Budapest: Professzorok háza Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Hakim, Catherine. 2000. *Work-Lifestyles Choices in the 21st Century: Preference Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hrubos Ildikó. 2001. „A nők esélyei a felsőoktatásban I-II.” *Magyar Felsőoktatás* 2001/8 & 10, 37-38 & 38-39.
- Kamarás Ferenc. 2001. „Családalapítás és gyermekvállalás az 1990-es években és az ezredfordulón.” *Demográfia* 1-2: 44-73.
- Kertesi Gábor & Köllő János. 2006. „Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke.” *Közgazdasági Szemle* 53:3, 201-225.
- Koncz Katalin. 2005. „Női karrierjellemzők: esélyek és korlátok a női életpályán.” In Palasik Mária & Sipos Balázs (szerk.) *Házastárs? Vétélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 57-77.
- Kozma Tamás & Forray R. Katalin. 2007. „Felnőttek a felsőoktatásban.” In Zrinszky László (szerk.) *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Budapest: Műszaki Kiadó, 353-365.
- Lakatos Judit. 2006. *Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekvállalás után*. Budapest: KSH.
- Nagy Beáta. 2009. „A munkavállalás és gyermekvállalás paradoxona - bevezető gondolatok” *Szociológiai Szemle* (18)3, 81–91.

- Pongrácz Tiborné. 2001. „A család és a munka szerepe a nők életében.” In *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről*. Budapest: Társi-Munkaügyi Minisztérium, 30-45.
- Rosen, Sherwin. 1998. „Emberi tőke.” In Lengyel György-Szántó Zoltán, szerk. *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 71-99.
- Schavit, Yossi, Blossfeld, Hans-Peter. 1993. *Persistent inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder (USA): Westview Press.
- Shultz, Theodore W. 1983. *Beruházás az emberi tőkébe*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Spéder Zsolt. 2004. „Gyermekvállalás és a párkapcsolatok átalakulása.” In Kolosi Tamás –Tóth István György, szerk. *Társadalmi Ríport 2004*. Budapest: TÁRKI, 137-151.
- Szűcs Ildikó. 2005. *A kisgyermekes nők belépési és visszatérési esélyei a munkaerőpiacra a család - és foglalkoztatáspolitikai eszközök viszonyrendszerében*. Kutatási beszámoló. Echo Survey Szociológiai Kutatóintézet, www.echosurvey.hu, letöltés ideje: 2009. 02.15
- Tornyai Zsuzsa. 2008. „Nők a katedrán” In Buda András és Kiss Endre, szerk. *Interdiszciplináris pedagógia és az eredményesség akadályai*. Kiss Árpád Archivum Könyvtár Sorozata V. kötet, Debrecen: Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, 598-607.

Bollobás Enikő. *Egy képlet nyomában. Karakterelemzések az amerikai és a magyar irodalomból*. Budapest: Balassi Kiadó, 2012. Kartonált. 236 oldal. ISBN 978-963-506-655-1

Bollobás Enikő irodalomtörténész, amerikanista, az ELTE Angol-Amerikai Intézetének egyetemi tanára, az MTA doktora, közel másfélszáz, nemzetközi és hazai tudományos és irodalmi folyóiratban közölt tanulmány, valamint öt monográfia szerzője. Nevéhez fűződik az Országgh László 1967-es átfogó irodalomtörténetének egyedülállóan örökébe lépő, lenyűgözően széles látókörű, mintegy négy évszázadnyi amerikai irodalmi műalkotást, kritikai recepciót és plurálisan széttartó, sokszínű kánonformációt bemutató *Az amerikai irodalom története* (Osiris, 2005), illetve a *They Aren't Until I Call Them – Performing the Subject in American Literature* (Peter Lang, 2010) című, jelentős szubjektumelméleti munka, mely a beszédaktus elmélet és a performatív én-képzés összefüggéseit gondolja újra a társadalmi nemek tudománya, a dekonstrukciós irodalomelmélet, és a posztstrukturalista szemiotika megfontolásait alkalmazva.

Ugyanezen interdiszciplináris metodológiai megközelítés jellemzi Bollobás Enikő legújabb kötetét, mely a (beszélő, beszéltetett, s elbeszél) szubjektumnak a nyelvfilozófiából, narratológiából és a posztstrukturalista irodalomelméletekből táplálkozó performatív elméletét dolgozza ki és mutatja be amerikai és magyar irodalmi szövegpéldák rendkívül változatos tárházán keresztül, az elméleti felvetéseket ragyogón illusztráló karakterelemzések során. Mint azt a monográfia fűlszövege találóan megfogalmazza:

Ez a könyv egy irodalomelméleti konstrukció gyakorlatba ültetése, melynek során egy elméleti „képlet” – amely a szubjektumperformativitást és az alanyképzés tropizálódását érinti – szövegközeli olvasási gyakorlattá alakul. Ez a képlet végül nemcsak az irodalmi szöveg működéséről árul el valami nagyon lényegeset, hanem arról is, ahogyan világunk lakói a nyelven keresztül megalkotják magukat, illetve ahogyan őket megalkotják a rejtett vagy kevésbé rejtett szövegek. Hiszen a szubjektumperformativitás nem egyéb, mint maga a nagy emberi színjáték.

Ezen összefoglaló rámutat a kötet legfőbb érdemére is, a komplex, akadémiai doktori disszertációba illő, komoly elméleti tételek közérthető, élvezetes formában történő bemutatására. Ez részben a rendkívül érzékletes, az elméletet „életközeli” fordító példák, részben a szerző jól kiegyensúlyozott (professzionális és populáris diszkurzus közt ügyesen egyensúlyozó) nyelvhasználatának, retorikai bravúrainak köszönhető.

Bollobás teoretizálása soha nem öncélú, szakzsargonba fúló, elitista tetszelgés, hanem sokkal inkább elgondolkodtató, hasznos gyakorlati útmutató naponta megélt valóságunk társadalmi jelentésképző mechanizmusaink, kulturális önreflexióink kielégítő megértéséhez.

Remekbe szabott s igen aktuális felütéssel indul a Bevezető. A nézők százezrei által „lajkolt” képsor, melyen II. Erzsébet angol királynőt az angol titkosszolgálat leghíresebb ügynöke, James Bond (Daniel Craig) kíséri el a 2012-es Olimpiai Játékok megnyitójára (ld. [videó](#)). Ez arra szolgál közérthető szemléltetőül, hogy miképp keveredik össze elválaszthatatlanul a „fikció” és a „valóság”, hogy miképp képezi meg performatív módon diszkurzív konstrukcióként a valós személyt a fikció (mely aztán végül visszacsatolódik a valóságba), és hogy mik azok a különféle, olykor egymásnak ellentmondó normarendszerek, kulturális szkriptek (az uralkodóság kulturális és a Bond-fikciók konkrét szöveggöngyve), melyek meghatározzák a szubjektum megképződését.

Bollobás vizsgálódásainak fókuszában a diszkurzív, performatív szubjektumkonstrukciók azon esetei állnak, melyekben nem a kizárólagosan az uralkodószkript által meghatározott tárgyi, passzív módon elszenvedett, páciens státuszba való alávetettségről van szó, hanem azok, melyekben a szubverzív szubjektum a megfelelő diszkurzusok előzmény nélküli összehozásával maga irányítja ágensként önmaga megalkotását. Az így létrejövő, önironikus, játékos, új jelentésekkel feltöltött pozicionalitást aztán a szerzői képlet tropológiai modellje alakzati szempontból a metaforikussággal szembeállított katakretikusság mentén definiál – Butler és Kripke nyomdokába lépve. Az „Őfelsége Titkosügynöke” filmszkeccs – akárcsak a Comicon Cosplay párhuzamosan hivatkozott példája – pusztán azt hivatott bemutatni, hogy a szubjektumperformativitás, az alanyképzés, az ideologikusan determinált vagy határsértő szkriptek, amelyekről a könyv szól, voltaképpen olyan folyamatok, amik a virtuális valóság korában mindenhol körülvesszük bennünket, megszokott, hétköznapi létélményünk részei.

Meglepően sok hasonlóságot mutatnak mai életünkkel az irodalmi szövegekben feltárt szubjektumperformativitás „rejtőzködő szkriptjei” is, ahol sem a megképzés alapjául szolgáló kulturális szöveggöngyv, sem maga a megképzettség nem mutatják meg magukat azonnal. E fiktív „rejtőzködő szkriptek” felidéznek a patriarchális társadalmakban feminizáltan objektifikált szubjektum valós helyzetét, aki óhatatlanul a női megképzés igazodási pontjaként működő, láthatatlannak mert adottnak, természetesnek, esszenciálisnak tételezett „igazi nőiség” szöveggöngyve nyomán olvasódik, függetlenül attól, hogy azzal azonosulva vagy konfrontálódva alkotja meg, adja el(ő) önmagát.

A bevezető fejezet, „Az alany mint elméleti kérdése” a szubjektumperformativitás és alanyképzés tropizálódását fedő irodalomelméleti „képlet” felállításával indít: egy lényegre törő összefoglalóban betekintést nyerhetünk az alany elméleteinek fogalmi változásaiba a karteziánus filozófiából eredeztetett főbb szubjektumszemiotikai irányzatokon át a poszt-strukturalista, posztmodern elképzelésig. (A komplett és némileg kiszámítható arcképcsarnokot Heideggertől és Rousseau-tól, Derridán és Lacanon át, Foucault-ig és Althusserig a feminista teoretikusok – Butler, Grosz, Spivak, Benjamin, Waugh – a korábbi szubjektumelméletekkel egyszerre összefonódó és szembenálló, „el-különböző-dő,” deszubjugációs ellentőrekvéseinek felvillantása színesíti.) A performatív elméletek frappáns felvázolása során az austini beszédaktuselmélethez köthető nyelvfilozófiai tételek a posztstrukturalista performativitáskonstrukciókkal (Derrida, Felman, Miller, Pratt, Petrey, stb) állítódnak szembe, melyek a „végrehajtó cselekedetek működési területét a diszkurzuson belüli személyek és világok létrehozásában jelölik ki.” A performativitás szubjektumelméleti alkalmazásának ismertetése során többek közt szó esik utánzó (imitatív) és gyakorító (iteratív) szubjektumképző folyamatokról, a tekintet (*gaze*) teoretizálásáról, a vizuális és narratív örömszerzés, illetve a másikság megképzésének mechanizmusairól, csak úgy, mint az önszubjektiváció öntapasztalati technikáiról. Végül a szerző kitér az eltárgyasítottan megalázott és az önfelhatalmazón öntudatra ébredt szubjektum előállításának különbségeire, hogy az alanyi és tárgyi megképzés metaforikus és katakretikus változatait összevetve felfedje a referenssel nem bíró jelölökként funkcionáló identitásjegyek (nő/férfi, fekete/fehér, stb.) közti kategóriaváltás határátlépő és felszabadító potenciálját, melyet a szubjektumperformativitás *par excellence* trópusaként azonosított katakrézis jellemzőivel ír le. A fogalom megidézi Judith Butler a „problémás nem” performativitásának politikumára vonatkozó téziseit, és rímel azzal, ahogy, Kripke nyomán, Butler írt – a megnevezés aktusának iterábilis jellege, a gyűlöletbeszéd helytelen tulajdonév használata (*improper use of a proper name*) és a társított diszkriminatív cselekedetek kapcsán – a diszkurzus katakretikus kockázatáról és kiterjesztéséről (ld. Butler 1990, 1993, 1997). Bollobás a gyűlöletbeszéd helyett a szépírás keretében s példáival gondolja újra a butleri felvetéseket.

Mint ahogy arra a „Katakrézis: alakzat és alanyképzés” című, második fejezet rámutat a kategóriaváltó alanyképzést alakzatba öntő katakrézis egyszerre jelent képzavart, helytelen szóhasználatot, és az analogikus hasonlóság vagy helyettesítés helyett az elvárásokon túllépő, indikciózus jelentésbővülés nyelven belüli eseményeit. Különösen élvezetes e képzavarnak a költői stílusú képes beszéd változatos fordulataival történő

definiálása: így lesz a katakrézis egyszerre a kimondatlan és az eldönthetetlen gyönyörszövege, jelentéstágító retorikai virág, referenciális eltévelyedés, a világ iránti kíváncsiság vezérelte felfedezőút, sőt olyan, önmagukat önmagukban új jelentéssel ellátó szavak sora, amik Münchhausen báró módjára saját hajuknál fogva emelik föl önmaguk.

Az elméleti képlet szövegközeli olvasási gyakorlattá fordítva olyan újszerű karakterelemzésekre ad alkalmat, melyek során a „társadalmi nem, a szexualitás és a rassz ragjaival létrejövő megképzés normakövető és normataszító esetei” egyaránt bemutatásra kerülnek. A magyar és amerikai irodalmi példák színes palettáján a szerző vissza-visszatérő kedvencei (mint Emily Dickinson és Gertrude Stein) mellett olyan üde színfoltok is szemünk elé tárulnak, mint az afirmatív női alanyképzés alakzati szerveződéseit bemutató magyar népdalok és népballadák, a női szkripthalmazás esete Török Sophie arcképtanulmányában, Kaffka Margit normaszegőn önreflexív, önátértékelő, s öntisztító nőalakjai, vagy Rácz Zsuzsa konfabuláló kitéréssel megképzett katakretikus női szubjektumai.

A könyv legterjedelmesebb, „A társadalmi nem megképzései” című, harmadik fejezetében megvitatásra kerülnek még a ruházat *gender*-technológiái (Henry James, Kate Chopin, Edith Wharton), a férfiak nők feletti kontrollja (Nathaniel Hawthorne, Charlotte Perkins Gilman, Márai Sándor), az amerikai Dél sajátos kulturális kódjaiból megképzett nőiség (William Faulkner, Tennessee Williams, Flannery O'Connor), a normakövetés parancsának katakretikus felfüggesztése és a női ágensség alakzati és performatív lehetőségei (Ignotus, Kosztolányi Dezső, Kaffka Margit, Németh László, Gertrude Stein, Djuna Barnes), a *gender* konkrét vágykapcsolatoktól függő, relatív képződménye (Carson McCullers), és a metalepszis nyomán megképzett szubjektum katakrézise (H.D.). A „Szexualitás megképzései” című, negyedik fejezet témái a meleg szubjektivitás változatai (Herman Melville, Arthur Miller, Oscar Wilde, Nádas Péter), valamint a szexuális és *gender*kódok találkozása a melegség új fogalmában (Henry James). Az utolsó, ötödik fejezet végül a *passing* „ragcsúszó” jelenségével, illetve a társadalmi nem, a rassz, és a szexualitás inflekciói által „többszörösen ragozott” alanyiséggel foglalkozik (James Weldon Johnson, Harriet Beecher Stowe, Hunyady Sándor), kitérve a genderváltó testlebonthatóságra (Mark Twain), a (bőr)szín-lelés és vágy-transzgresszió (Nella Larsen), a hernyó-nimfácska metamorfózis-játék (Vladimir Nabokov), a gyarmatosító diszkurzusok (David Hwang), és a stigmaváltással elért „színpadképesség” (Philip Roth) kérdésköreire.

Feltétlen ki szeretném emelni a könyv figyelemreméltó nyelvi megoldásait. Mindamellet, hogy a szerző nyelvfilozófiai metaperspektívából, szakavatott teoretikusként rálátást nyújt a nyelvbe vetett szubjektum

diszkurzív konstrukciójára és kulturális szövegekönveire, ugyanakkor a játékos poliglott nyelvűvelő szerepében is megmutatkozik, egyszerre ápolva intim intellektuális viszonyt az angol és a magyar (szak)nyelvvél is. Amerikanistaként az amerikai irodalomból vett szövegpéldázatai során gyakran támaszkodik saját műfordításaira (emlékezetesek Dickinson versfordításai), felhívja a figyelmet a magyar félrefordítások következtében fellépő jelentés-elsikkadásokra, etimológiai fejtegetései elfe(le)dett jelentésrétegeket tárnak fel. A magyar nyelvű társadalmi nem kutatások hasznára válik a feminista szubjektumelméleti terminológia magyarázata olyan innovatív, időtállóan ígérkező fogalmakkal, mint az „elmásítás” (*othering*), „társadalmi nemiesítés” (*engendering*), „keresztöltözés” (*crossdressing*). Ugyan a hangsúly céljából néhány kifejezés megőrződik eredeti nyelvi formájában (a foucault-i *assujétissement*, vagy a latin *genitivus subjectivus/objectivus*), és olykor a korábbi, hivatalosan bevett fordításverziótól eltérő megoldással találkozunk („a szelf technológiái” állnak például „az önmagaság technológiái” helyett), de a kötet összességében egységes, elegáns, és „könnyen emészthető” magyar terminológiát vezet be. A szerző különösen leleményesnek bizonyul a fogalompárok alkotása terén: pl. a szubjektum alanyi, illetve tárgyi megképzésére az „ágencia” vs. „páciencia”, illetve a „Valakivé vs. senkivé válás” sokatmondó terminusait alkalmazza. Másutt az elméleti koncepciók magyar köznyelvi megfelelőikkel kerülnek ötletes összevetésre: a hatalmi technológiák által kötelezően megírt genderszkript köznyelvi „fordítása” például a nagyszerű „Nagykönyv” (az „ahogy a Nagykönyvben meg van írva” szófordulatra utalva). Terítékre kerül még néhány inycsiklandó szójáték (a *passing* a magát fehérnek tettető, szín-lelő személyre utal) és pár metaforikus, sőt olykor meta-metaforikus szókép („a metaforák biztosan állnak a genderdualizmusok két lábán”).

A könyv a magyar irodalomkritikai közegben nagy jelentőséggel bíró gesztussal él. A szubjektum performativitás-elméleti feltevéseit következetesen a társadalmi nem és a szexualitás identitástényezőinek kérdéskörével összefüggésben és gender-szenzitív értelmezői perspektívából tárgyalja. Ezen túl, az elméletet alátámasztani hivatott, üdítően heterogén szövegkorpuszba számos kanonizált magyar irodalmi példát is behoz. Ezzel mintegy felhívja a figyelmet egy, a magyar irodalomoktatásban időtlen-idők óta feloldatlan problémára: az általános- és középiskolai tananyag kötelező olvasmány kánonjában a férfi irodalom dominanciájára, ami a maszkulin látásmód és értékrendszer kizárólagos, egyedüli (és „egyetemes emberiséggel” társított) azonosulási felületként való felkínálása és a nő/ies másodrangú, elhallgattatott szerepbe való kényszerítése miatt kárhoztatható. Bollobás Enikő karakterelemzései ismertnek és megértettnek hitt, kanonizáltságukban érinthetetlenként definiált magyar irodalmi művek,

szerzők, hősök és hősnők – köztük Márai Sándor, Szerb Antal, Kosztolányi Dezső, Németh László, Kőmíves Kelemenné, Édes Anna, Sándor baka – újraolvasására vállalkozik. A női alanyiség normataszító előadás-kísérleteinek elemzésein keresztül (Kaffka Margitot és Rácz Zsuzsát „szóba hozva”) a kánon revízióját szorgalmazza s ezzel fontos lépést tesz a feminizmus hazai irodalomkritikai gondolkodásba történő bevezetése, és az egysíkú látásmódtól eltérő, alternatív nézőpontok kaleidoszkopikus sokaságának izgalmas feltárása felé.

Kérchy Anna
Szegedi Tudományegyetem

Szapor, Judit, Andrea Pető, Maura Hametz, Maria Calloni, Szerk. *Tradition Unchained: Jewish Intellectual Women in Central Europe 1860-2000. Twelve Biographical Essays*. Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2012. ISBN 978-0-7734-2933-8, 460

Gerda Lerner - a nőtörténet, mint szemlélet úttörője - a közelmúltban, 2013. január 21-én, 92 éves korában hunyt el. 1920-ban, Németországban született, a náciizmus idején elmenekült az országból. Azaz csupán húsz évvel volt fiatalabb, Regina Jonasnál, az életrajzi vonatkozású munkákat egybegyűjtő kötet legfiatalabb szereplőjénél. A hatvanas évek végén, amikor Lerner bekerült a tudományos világba, a nők történetének feltárása még nem volt legitim vizsgálati téma a történészek számára. Folyamatosan azon munkálkodott, hogy a nőtörténet vizsgálat megbecsült kutatási területté váljon. Ezt a kutatások alapjául szolgáló egyre több olyan magánirat, illetve személyes dokumentum megjelentetésével ösztönözte, amelyek a történészeket a történelemmel kapcsolatos kérdések újrafogalmazására és a nők történetének feltárására ösztönözték.

Lerner már korán rámutatott arra, hogy a nőtörténet nem annyira külön kutatási terület, sokkal inkább olyan szemléletmód, amely olyan mozzanatokra világít rá, amelyeket a hagyományos történetírás figyelmen kívül hagyott. Ahogy arra *The Majority Finds its Past: Placing Women in History* című (1979: 127-132) tanulmánykötetében rámutat, a hagyományos, férfiak által írott és értelmezett történetírás nem csupán férfi központú, de mindenképpen férfielvű, tehát mindenképpen 'férfitörténet', ahol a nők csupán anekdotikus szereplők. Azt, hogy a nőknek van története, elferdítik, félreértelmezik. Lerner rámutat a nőtörténet vizsgálatának elavult jegyeire és új szemléletmód szükségességére hívja fel a figyelmet, amelyben a gender (a társadalmi nem) aspektus önálló elemzési kategória a múlt és a történelmi folyamatok rekonstrukciójának vizsgálatában. Csak így lehet újabb kérdéseket felvetni és újraírni a férfiak által uralt, patriarchális történetírást és átfogó képet adni a nők társadalmáról.

Közel három évtizeddel Lerner alapművének megjelenése óta, több száz női történetet feltáró publikációt követően is több évtizedes a lemaradás a közép-európai nők történetének kutatásában. Joggal mondhatjuk tehát, hogy az itt bemutatott tizenkét életrajzi ihletésű tanulmányt felvonultató kötet – melynek szereplői egytől egyig közép-európai zsidó értelmiségi nők – jelentősen gazdagítja nemcsak a modernkori nőtörténetírást, de egyszersmind az európai eszméletörténetet is, a [zsidó] kultúratudományt és a diaszpóra kutatást is. A kötet kétségtelenül hosszú utat járt be a megjelenésig, lévén hogy egy 2006-ban, a Közép Európai Egyetemen megtartott

konferencia (“Jewish Intellectual Women in Europe: Gendering History in Politics and Culture”) előadásából készült válogatás.

A kötetben megjelentetett írásművek életrajzi jellegéből adódóan a szerkesztők úgy döntöttek, hogy a tizenkét tanulmányt a bennük szereplő nőalakok születési dátuma szerint rendezik el, az 1860-as évektől a huszadik század elejéig, pontosabban az első világháború kitöréséig. A tizenkét nőből négyen vannak, akik életútja a magyar kultúrához, társadalomhoz köthető. Noha a tanulmányok alanyául szolgáló nőalakok egytől egyig zsidó származásúak, közülük csupán néhányan kaptak tradicionális vallásos nevelést – a legtöbben már olyan viszonylag jómódú, asszimilálódott családok tagjai, melyek a zsidósághoz inkább kulturális, mintsem vallási szálakkal kötődtek. Ez alól egyedüli kivételt képez az első női rabbi, Regina Jonas története. A kötetben olyan világpolgár nőalakok kerülnek középpontba, akik élete igencsak szövevényes, ezért nyelvi és nemzeti identitásuk is gyakran bizonytalan és képlékeny. A közel két generációt átölelő történeti sík egy ponton találkozik – a fiatalon öngyilkosságot elkövető Juliane Déry történetét kivéve – mindegyik szereplő a náciizmus áldozata. Ezek a nők sorstársak szeretteik elvesztésében, esetenként az Európából való elmenekülésben, a háborút követő visszatelepülésben, vagy a deportálást követő elhalálozásban. Ugyan társadalmi és ideológiai tekintetben más-más osztályokhoz, csoportokhoz tartoznak, de mindegyikükre jellemző egyfajta alkotói tevékenység, melynek során sokszor szembeszállnak az uralkodó társadalmi normákkal. Mivel a kötetben fellelhető életrajzi írások szereplői Bécsben, Budapesten, Triesztben, Velencében, Zágrábban, vagy éppen Kolozsvárott éltek, német, olasz (egy ízben például velencei dialektusban), magyar, horvát, vagy (egyikük) jiddis nyelven alkottak, egyáltalán nem meglepő, hogy csupán egy kis közösség, a közvetlen anyanyelvi környezetük számára váltak ismertté. Noha a kötetben szereplő életrajzi tanulmányok alkotóinak (akik között két férfi is megjelenik, szerzőként, illetve társszerzőként) anyanyelve a fent említett nyelvek egyike, fontos megjegyezni, hogy az angol nyelvű szövegek – melyek közül feltehetően néhány fordítás – igazán gördülékenyek és könnyen olvashatók.

A kötetben felvonultatott, változó terjedelmű – 25-49 oldalas – életrajzok önálló írásként is megállják a helyüket, mégis időrendi sorrendben alkotnak egységes egészet. Ezért a biztos tájékozódásban a kiválóan megírt Bevezető és a részletes irodalomjegyzék elengedhetetlen segítséget az olvasó tájékozódásához. Ahogyan az a Bevezetőben olvasható, a kötet igyekszik bemutatni a benne szereplő nőalakok mozgalmas családi, társadalmi és kulturális életét és ezen keresztül sorra venni, hogy miféle kirekesztésben és elnyomásban volt részük az antiszemitizmus, antifeminizmus, nacionalizmus és a holokauszt uralta korabeli társadalmi közegben, illetve a túlélők esetében

az emigráció és a hidegháború közegében. A hangsúly inkább az életrajzi vonatkozásokra helyeződik és nem a szerzők munkáinak elemzésére, ami esetenként a kötetet enciklopédia-szerűvé teszi. Ez különösen azokban az esetekben kelt hiányérzetet és válik sajnálatossá, ahol csupán egy elejtett utalás történik az alkotók izgalmasnak tűnő műveire.

A jelen könyvismertető keretei között csupán arra van lehetőség, hogy tömören szót ejtsünk azokról a sorsfordító eseményekről, amelyek a kötetben szereplő tizenkét nőalak életútját meghatározták. Talán elegendő arra, hogy időrendi és földrajzi keretet rajzoljon ennek a tizenkét kivételes női történet köré, és így kiindulási alapot biztosítson bizonyos műveik további részletes elemzéséhez is. Szapor Judit, a híres Polányi család kutatója, és a *Laura Polányi 1882-1957. Narratives of a Life* (1997) szerzője nyitja meg a gyűjteményben szereplő tanulmányok sorát egy, a Polányi család matriarcháját, ősanját, Cecil Wohl Pollacseket (Vilnius 1862 - Budapest 1939) bemutató írás nyitja ("An Outsider Twice Over: Cecil Wohl Pollacsek, Salonist in Fin-de-Siecle Budapest"). Az írás Vilniusban született, németül beszélő, a magyar nyelvet igazán soha el nem sajátító főhősének élete kiválóan példázza a századfordulós Budapest nagypolgári zsidó életvitelét. A kötetben szereplő többi női figurától eltérően Cecil mama, ahogyan sokan ismerték – néhány rövidke cikk megírásától eltekintve – elsősorban anya volt (hat gyermeke született tíz év leforgása alatt) és emelett szalont tartott fenn, ahol főként zsidó egyetemista diákokat, külföldről érkező utazókat és olyan értelmiségieket látott vendégül, mint Lukács György, Jászy Oszkár, vagy Szabó Ervin (aki később a családba is beházasodott).

Agatha Schwartz írása ("Living and Writing as a Cultural Hybrid: The Case of Juliane Déry") a mára már jórészt elfelejtett Juliane Déryről szól, aki német nyelvű színházi darabok írójaként vált ismertté Bécsben és Berlinben (és aki feltehetően Petőfit is fordított németre). Nevét Deutchról Déryre változtatta, áttért a katolikus hitre és mindent megtett annak érdekében, hogy eltitkolja zsidó származását németországi élete során. Alkotásaiban rávilágított a társadalmi nemek és osztályok közötti egyenlőtlenségekre és kritikával illette a kettős szexuális mérce által uralt társadalmat is. Öngyilkosságot követett el, csakúgy, mint korábban édesapja. Michaela Raggam-Blech tanulmánya ("A Pioneer in Academia: Elise Richter") Elise Richter (Bécs, 1865 - Theresienstadt, 1943) életét mutatja be, akinek életét a recensens történetesen a legrégebben ismeri. Közel ötven évvel ezelőtt hallott róla először Yakov Malkieltől a Berkleyn, romanisztika szakon folytatta tanulmányai során. Malkiel, az utolsó zsidó, aki doktori fokozatot szerezhetett még a háború alatt Berlinben, gyakran emlegette Elise Richtert, mint az első női filológus, aki 1901-ben szerzett doktori címet újlatin nyelvészetből és lett egyetemi oktató. Richter neves kutatóként nem

kapott fizetést, ráadásul a fizetés nélküli pozícióját is mentorának, a híres romanistánk, Wilhelm Meyer Lübecknek köszönhette, a náci törvényhozás pedig el is bocsájtotta tisztségéből. Testvérével egyetemben (aki angol irodalomtudós volt) csak azért sikerült magánúton felkészülniük az egyetemi képzésre és a későbbi akadémiai életre, mert voltak saját anyagi eszközeik. Szüleik halála után mindketten áttértek a protestáns vallásra és lévén, hogy egyikük sem volt férjezett együtt éltek. Noha lett volna lehetőségük kivándorolni, ők maradtak, s így Theresienstadtba deportálták őket, ahol elpusztultak. Richter semmilyen értelemben sem tartotta magát feministának, és 1949-ben írt emlékiratában becsmérő szavakkal illette a zsidókat. Rochelle Goldberg Rothschild, a kötet soron következő tanulmányának szerzője (“Esther Frumkin: Bringing the Revolution to the Jewish Street”) az oroszországi zsidó forradalmi mozgalom legismertebb nőalakját mutatja be. Rabbik unokájaként, Frumkin (Minszk, 1880 - Karaganda, 1943) vallásellenes volt. Aktívan részt vett a Bund munkájában, és síkra szállt azért, hogy a jiddis legyen a zsidóság új nyelve. Mivel az újságírás egyike volt azon ritka foglalkozásoknak, melyek a nők számára is elérhetőek voltak, újságírónak állt, és a zsidó kultúra megőrzése érdekében – amely csupán héberül volt hozzáférhető – jiddist tanított munkásosztálybelieknek. Likvidálták a szovjet politikai tisztogatásokban, nyolc évig tartó börtönre ítélték, ott halt meg 1943-ban.

Marina Calloni, Amelia Rosselli-ről (Velence, 1870-Firenze, 1954) szóló életrajzi írása (“Freedom and Resistance Against Oppression: The Legacy of Amelia Rosselli”) a kötetben szereplő leghosszabb és legjobban felépített tanulmány. Rosselli (újságírói tevékenysége mellett), Déryhez hasonlóan, színdarabokat írt, melyekben elsősorban nőket érintő témákkal foglalkozott. Noha sikeres író volt, és nem mellesleg két antifasiszta mártír édesanyja, sajnálatos módon neve feledésbe merült, ráadásul gyakran összekeverik saját, szintén jól ismert – azonos nevű – író unokájával is. Gazdag velencei nagypolgári család gyermekeként liberális vallási és asszimilációs olasz patrióta nézeteket vallott. *Emlékiratok* címmel megjelentetett önéletrírában vall arról, hogy családját két érték irányította: a vallás és a *haza* (patria). Bécsbe költözése után elvált férjétől, három fia közül egyik az első világháborúban vesztette életét, a másik kettőt pedig a második világháborúban végezték ki. Két menyével és hét unokájával először Svájcba, majd Angliába, végül az Egyesült Államokba menekült, majd kilenc év elmúltával, 1946-ban családjával visszatért Olaszországba.

Donald Löwy és Maria Roth közös munkája (“Julia Szegő: In the Shadow of History, a Life in Music”) Szegő Julia (1893? - Kolozsvár 1987) a Romániában élő magyar tanárnő, zenetudós, folklórkutató és énekes életét mutatja be. Miután férjét és fiát is elvesztette a második világháborúban

jelentős karriert futott be. Bartók tanítványaként 1964-ben írta meg a neves zeneszerző életrajzát, majd 1988-ban jelent meg *Embernek maradni* című emlékirata, emellett számos, főként csángó népdalokról szóló cikke is megjelent. Eleonore Lappin-Eppel a kötetben hetedikként szereplő írása (“Käte Leichter: The Making of a Jewish Intellectual, Socialist, and Fighter for Working Women”) Käte Leichter, aki Katherine Pick néven született (Bécs, 1895 - Ravensbrück, 1942), életét mutatja be. Osztrákként Leichter viselhette elsőként a társadalomtudományok doktora címet. Mint szociáldemokrata szabadságharcos, az osztrák nők politikai jogaiért folytatott küzdelmet. A két világháború közötti Bécsben (“Red Vienna”) a zömében zsidó származású munkások életkörülményeit vizsgálta. Noha a munkások között sok volt a nő, Leichter csupán a marxista értelemben vett „munkásnő” érdekelte. Fiatal korában vallásos neveltetésben részesült, de felnőttként szakított a hagyományokkal, és korának kiemelkedő baloldali értelmiségi képviselőjévé vált. 1938-ban, mikor a Gestapo magánzárkára ítélte, megírta élete korai szakaszát bemutató emlékiratait, egyfajta fejlődésregényt, amelyben nyíltan ír a nővé érést kísérő kellemetlen testi jelenségekről és „csúnyasága” okozta problémáiról. Két évvel később, 1940-ben Ravensbrückbe toloncolták, ahol gázkamrában pusztították el. Rachel Saidel, aki szintén résztvevője volt a 2006-os konferenciának, itt nem szerepel az előadása. A recenzió olvasója azonban, elolvashatja a konferencián elmondott előadásának címével és témájával megegyező, 2004-ben megjelent tanulmányt, ami szintén Leichterrel szól. A *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp* címet viselő tanulmány Leichternek a táborban a társai iránt tanúsított példaértékű emberségét mutatja be. Miközben a kötetben felbukkanó legtöbb női szereplő mára jórészt feledésbe merült, Leichter ma is nagyrabecsült történelmi figura Ausztriában.

A soron következő, Dieter J. Hecht tollából származó tanulmány (“At the Crossroads: Martha Hofmann, a Zionist Pioneer from Austria”) a bécsi születésű Martha Hofmann (1895- Bécs, 1975) életét vázolja fel az olvasó számára. A modern nők életét élő Hofmann sohasem ment férjhez, latin és görög nyelvet, valamint irodalmat oktatott egy zsidó gimnáziumban, 1920-ban íródott doktori disszertációjának témája Platón volt. Tagja volt a szociáldemokrata pártnak és különböző cionista szervezetekhez is csatlakozott, emellett a zsidó sajtónak is írt. 1938-ban több országba, többek között Palesztínába is kivándorolt, de a háborút követően visszatért Bécsbe, ahol sikeresen folytatta korábbi életét. Az 1967-ben írott lebilincselő emlékiratában szót ejt az őt fiatalkorában körülvevő ragyogó és pezsgő bécsi kulturális életről, és arról is, hogy a családjában miként hagyományozódott a kultúra a női szerepmodelleken keresztül. Anna Borgos “A Woman Against the Current: The Life Paths of Edit Gyömrői (Gelb, Rényi, Glück, Újváry,

Ludowyk) címet viselő írása Gyömrői Editnek (Budapest, 1896-London, 1987) vázolja fel a legmeghatározóbb életrajzi jellemvonásait, akinek több családneve is volt az egymást követő házasságkötéseiből kifolyólag – mint a nála jóval ismertebb Alma Maria Mahler Gropius Werfelnek. (Borgos tanulmánya magyar nyelven “Árral és ár ellen” címmel internetes formában is elérhető az érdeklődő olvasó számára a www.inco.hu honlapra látogatva, illetve angol nyelvű elektronikus változata is visszakereshető a *Midweek Review* 4, 2008. július 16-án megjelent számában). A vándor életet élő – a magyar olvasó számára leginkább József Attila kezelőorvosaként ismert – Gyömrői többféle foglalkozást űzött, és számos helyen élt, melyek közül a legfontosabb állomások Budapest, Bécs, Berlin, Prága, a ceyloni Colombo, és London voltak. Huzamosabb ideig Ceylonon, majd Londonban tartózkodott, így egészen a hetvenes évekig teljesen megszűnt a kapcsolata Magyarországgal. Habár nem jelentek meg írásai rendszeresen, és így nem válhatott korának kiemelkedő alakjává sem, jelentősége abban rejlik, hogy kapcsolatban volt a huszadik század jónéhány meghatározó értelmiségi mozgalmaival, Londonban például tagja volt Anna Freud körének.

Andrea Fedelman tanulmánya a szociológus, antropológus és haladó feminista értelmiségi Vera Erlich Stein (Zágráb, 1897- Zágráb 1980) (“Vera Erlich Stein: Odyssey of a Croatian-Jewish Intellectual”). Stein a két világháború közötti Jugoszlávia darabokra hulló patriarchális társadalmát tanulmányozva elsőként végzett kiterjedt szociológia vizsgálatokat délszláv családoknál. Noha jugoszláv állampolgár volt, szellemiségét az Osztrák-Magyar Monarchia alakította. 1941-ben elmenekült és a kaliforniai Berkeley Egyetemen kezdte meg karrierjét, majd 1960-ban visszatért Zágrábba és ott folytatta kutatásait. Maura Hametz “The Interstices of Life and Memory: Alma Morpurgo and the Central European Jewish Tradition” című munkája a 101 esztendő megélt sephard zsidó író, Alma Morpurgo (Trieszt, 1901-Trieszt, 1997) életébe nyújt betekintést, akinek mind az öt kötete 89 éves kora után jelent meg. Az 1977-ben publikált *L’esilio, 1939-1955, ricordi dal Cile* című művében a száműzetésben töltött éveiről (Valparaisóban, Santaigóban és Rómában), illetve Triesztbe való visszatéréséről vall. Háttére hasonló volt, mint a már említett Amelia Rosselié (a kozmopolita, európai és patrióta Olaszország). Triesztiként nemzeti identitása bizonytalan – csakúgy, mint a neves Italo Svevónak – sem nem olasz, sem nem osztrák. Önmagára reflektáló írásaiban – amely több figyelmet érdemelne – meggyőzően ábrázolja Közép-Európa letűnt [zsidó] világát. Ugyanakkor azt is illusztrálja, hogyan lesz egy többnyelvű, trieszti kultúrájú, egyedülálló nőből jól kereső fordító Santiágóban és hogyan asszimilálódik. A kötet záró tanulmánya (“Confronting Old Structures: Regina Jonas, the First Female Rabbi”) Claudia Prestel tollából az első női rabbiról, Regina Jonasról (Berlin, 1902-

Auschwitz, 1944) szól, akinek kilétére csupán 1990-ben derült fény, miután a kelet-német archívum hozzáférhetővé vált. Egyetlen fénykép maradt fenn Jonasról, de Diana Gróo nemrég készített egy “kreatív dokumentumfilmet” Magyarországon *Regina* címmel. A kötet többi nőalakjától eltérően Jonas nagyon szegény származású, ezért nagy nehézségek árán sikerült iskoláit befejeznie, de ezt követően pappá szentelték, női rabbi lett. Értekezésében feminista meglátásokat írt le, önmagát pedig *Fraulein Rabbiner*-ként emlegeti, hogy még véletlenül se keverjék össze a rabbi feleséggel (*Frau Rabbinerin*). Eleinte azon a véleményen volt, hogy a női rabbiknak nem szabad férjhez mennie. Később azonban viszonya lett egy híres özvegy rabbival, feljebbvalójával, aki nem vette feleségül. Még egy ilyen liberális közösségben is csak annak köszönhetően tudott tevékenykedni, hogy 1935-re a kivándorlás miatt, hiány mutatkozott rabbikból. Nem hagyta el Németországot és 1942-ben Theresienstadtba deportálták, itt őrizte a nyáját (a zsidó híveket). Két évvel később, 1944-ben Auschwitzban halt meg.

Végezetül szeretnék rámutatni arra, hogy Calloni megállapítása Roselli életéről érvényes a kötet egészére, a hozzá hasonló zsidó nők életének feltárása elengedhetetlen a történelem (közép-európai) folyamatainak újrafogalmazásához.

Louise O. Vasvári
Stony Brook University, New York

KONFERENCIA FELHÍVÁSOK

The Sexual Politics of Austerity. Queer Everyday life in neoliberal times. Session at the II. European Geographies of Sexualities Conference, Lisbon, 2013. Szeptember 5-7. Absztraktok beküldésének határideje: **2013. április 18.** További részletek a konferencia [HONLAPJÁN](#).

Motherhood in post-1968 European Literature Network Workshop 5. 'Motherhood, Religions and Spirituality'. Centre for the Study of Contemporary Women's Writing, Institute of Germanic & Romance Studies, University of London, 2013. június 28. Jelentkezési határidő: **2013. április 25.** Kapcsolat: [Gill Rye](#) és [Victoria Browne](#).

Eleventh International Conference on New Directions in the Humanities. ELTE, BTK, Budapest, 2013. június 19-21. Az absztraktok beküldési határideje: **2013. május 2.** További információ és jelentkezési felület a konferencia [HONLAPJÁN](#).

Summer Institute for Sexualities, Cultures, and Politics. Ohrid Summer University. 2013 Augusztus 15-21. Ohrid, Macedonia. Szervezők: Euro-Balkan University (Skopje, Macedonia) és Faculty for Media and Communications at Singidunum University (Belgrade, Serbia). Jelentkezési határidő: **2013. május 20.** További információk az egyetem [HONLAPJÁN](#).

Rethinking Intermediality in the Digital Age. Sapientia University, Cluj Napoca. 2013. Október 24-26. Absztraktok határideje: **2013. május 20.** További részletek a konferencia [HONLAPJÁN](#).

4th International Re-thinking Humanities and Social Sciences Conference. University of Zadar, Horvátország, 2013. Szeptember 5-7. A konferencia témája: az erőszak. Az egyes témák között külön szerepel „Gender specific violence

and its cultural background, race”. Absztraktok beadásának határideje: **2013. június 1.** További információ a konferencia [HONLAPJÁN](#).

A „magyar” társadalmi nemi és szexuális viszonyok sajátosságai: Összehasonlító megközelítések. 9. Nyelv, Ideológia, Média: Interdiszciplináris Gender konferencia, Szegedi Tudományegyetem, 2013. szeptember 27-28. A jelentkezési határidő: **2013. június 15.** Kapcsolat: [Barát Erzsébet](#). Az előadásokból a [TNTeF folyóirat](#) 2014. Tavaszi számában közlünk válogatást.

HISON 2014: Historical Discourses on Language and Power. Historical Sociolinguistics Network (HiSoN) Conference. University of Sheffield. 2014. február 6-8. Jelentkezési határidő: **2013. augusztus 31.** További információ az egyetem [HONLAPJÁN](#) található.

NYILVÁNOS VITA

Séllei Nóra az MTA doktora címre benyújtott *Kulturális (ön)reflexivitás Virginia Woolf harmincas évekbeli regényeiben* című értekezésének nyilvános vitájára **2013. április 10-én 10³⁰ órakor**, az MTA Székház Felolvasótermében (1051 Bp., V., Széchenyi István tér 9.) kerül sor.

ÚJ KIADVÁNYOK

[*Cultural Policy Landscapes: A Guide to Eighteen Central and South East European Countries*](#)

Készült az Osztrák Kultúradokumentációs és Nemzetközi Kultúraelemzési Archívum ([Österreichische Kulturdokumentation und Internationales Archiv für Kulturanalysen](#)) támogatásával. Az elmúlt húsz év társadalmi, politikai változásai a térség tizenkilenc országa kultúrpolitikai döntéseinek, nemzetközi kapcsolatainak tükrében (Albánia, Bosznia és Hercegovina, Bulgária, Horvátország, Cseh Köztársaság, Észtónia, Magyarország, Kosovo, Lettország, Litvánia, Macedónia, Moldova,

Lengyelország, Románia, Szerbia, Szlovák Köztársaság, Szlovénia és Ukrajna).

Letölthető az Erste Foundation [HONLAP](#)járól. itt:

Journal of East Asian Popular Culture, az Intellect Kiadó gondozásában megjelenő, új multidiszciplináris folyóirat. A terület első szakfolyóirata, ami az ázsiai nyelveken íródott tanulmányok, könyvek részletes angol nyelvű összefoglalóit is tervezi közzéadni. További információ a kiadó [HONLAPJÁN](#).

KIÁLLÍTÁSOK

A meztelen férfi. **2013. március 23. - 2013. június 30.** A LENTOS Kunstmuseum Linz kiállítása a Ludwig Múzeum - Kortárs Művészeti Múzeum együttműködésében.

Marie Claire International Photography Award 2012. *Női sorsok a világban.* Mai Manó Ház. André Kertész terem. Megtekinthető: **2013. március 8. – május 5.** További információ a Magyar Fotográfusok Háza [HONLAPJÁN](#). :

Konyhában, ágyban, társaságban... Női szerepmodellek bírálata a hazai kortárs fotográfiában. Magyar Fotográfusok Háza a Mai Manó Házban, Budapest. Megtekinthető: **2013. március 13. – április 28.** Részletek a kiállítás [HONLAPJÁN](#).

SZERZŐINKRŐL

Betlen Anna közgazdász. Korábban kutató, köztisztviselő, 2005 óta pedig civil szervezetek, elsősorban a [MONA Alapítvány](#) mellett szakértő a nők és férfiak egyenlősége témáiban. Fő szakterületei a nőket érő erőszak és a prostitúció elleni küzdelem. A prostitúció kutatásában több publikációja jelent meg, többek között „Törvény és prostitúció – vitairat” (*Szociológiai Figyelő*, 1998. 1-2.); „A férfi ősi jussa. Társadalompolitikai érvek a prostitúció legalizálása ellen, 2004” (*Ezredvég*, 2007. 2-3.); „A prostitúció és az emberkereskedelem áldozatait segítő ellátórendszer főbb feladatai, működési elvei” (Hoffmann Krisztával), és „A prostitúció és az emberkereskedelem áldozatait ellátó hálózat szakmai alapelvei” (in *Jog, jogvédelem, ellátás - Szakmaközi együttműködés kiépítése Magyarországon a prostitúció és szexuális kizsákmányolás céljából folytatott emberkereskedelem leküzdése és az áldozatok segítése érdekében* ([MONA, 2010](#)). Időről-időre cikkeket, interjúkat közöl az *ÉS*-ben, a *Népszabadságban*, és a *CoMMUnity.eu*-n, a Méltóságot Mindenkinnek Mozgalom közösségi portálon. E-mail: betlen.anna@gmail.com

John K. Cox professzor, a North Dakota State University, Fargo Történelem Tanszékének vezetője. PhD-jét 1995-ben védte meg az Indiana University-n. Kutatási és oktatási területe a nacionalizmus felfogások kialakulása, illetve az értelmiség funkciója a fasiszmus és a sztálinizmus rendszerében. Fő monográfiái *The History of Serbia* (2002), *Slovenia: Evolving Loyalties* (2005), valamint Danilo Kiš, Ivan Cankar, és Vjenceslav Novak regényeinek fordítása. Számos cikket publikált a horvát Ustaša rendszerről a Második Világháború idején és a Kiš munkásságát övező historiográfiai vitákról. Jelenleg Ismail Kadare regényeiről ír monográfiát és Végel László egyik regényét fordítja angolra. E-mail: John.Cox.1@ndsu.edu

Hódosy Annamária, adjunktus a Szegedi Tudományegyetem Vizuális Kultúra és Irodalomelméleti Tanszékén. Magyar, angol és összehasonlító irodalomtudomány szakon végzett a Szegedi Tudományegyetemen. Tagja volt a posztszrukturalista irodalomtudományt Magyarországon népszerűsítő deKON csoportnak (1992-2004). PhD dolgozatát Shakespeare szonettjeiről írta 2001-ben. Fő kutatási területe a metafikció, illetve a gender, a szexualitás és a retorika viszonya a pre-modernista irodalomban, illetve újabban a populáris filmben. Számos tanulmánya jelent meg a deKON Könyvekben, az Ictus/JATE Irodalomelméleti Csoport gondozásában, a *Literatura*

folyóiratban és az [Apertura: Film-Vizualitás-Elmélet](#) e-folyóiratban.
hmerike.auxx@gmail.com

Joó Mária az ELTE BTK Filozófiai Intézetének oktatója, habilitált egyetemi docens, a Szegedi Tudományegyetem Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport (TNT) külső tagja, rendszeres vendégelőadója. Fő kutatási területe a feminista filozófia, ezen belül Platón, mai kontinentális filozófia, egzisztenciális fenomenológia, különösen Simone de Beauvoir. Rendszeresen publikál hazai és nemzetközi folyóiratokban, szerkesztett kötetekben. Legutóbb megjelent publikációi: “The Second Sex in Hungary. Simone de Beauvoir and the (Post)-Socialist Condition” in AHEA (2011 4); “Nach der Befreiung der Frau? Simone de Beauvoir in der post – sozialistisch er Situation” in *Querelles. Jahrbuch der Frauen – und Geschlechterforschung* (2010, Bd. 15); “A feminista elmélet és a (női) test” in *Magyar Filozófiai Szemle* 2010/2 (54). Jelenleg megjelenés előtt álló könyvén dolgozik, ideiglenes címe Erősz és logosz. Racionalizmuskritika és a nemek reprezentációja. E-mail: joodrmaria@t-online.hu

Kérchy Anna, a Szegedi Tudományegyetem Angol Amerikai Intézetének adjunktusa, ugyanitt a Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport (TNT) tagja. 2006-ban az SZTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájában védte meg PhD-értékezését, melyben a szemiotizált test és a szomatizált szöveg viszonyát, valamint a feminista groteszk test-szöveg szubverziós lehetőségeit és etikai aspektusait vizsgálta. Főbb kutatási területei a társadalmi nemek tudománya, a test elméletei, a feminista és posztstrukturalista irodalom-és szubjektumelmélet, a 19. századi és a posztmodern nőirodalom, gyermekirodalom és fantasztikus irodalom, valamint a kulturális reprezentációk intermediális aspektusai. *A Body-Texts in the Novels of Angela Carter. Writing from a Corporeographic Perspective* (Edwin Mellen Press, 2008) című könyv szerzője, szerkesztője a *Postmodern Reinterpretations of Fairy Tales* (Edwin Mellen, 2011) és társszerkesztője az *Exploring the Cultural History of Continental European Freak Shows and Enfreakment* (Cambridge Scholars Press 2012), valamint a *What constitutes the Fantastic?* (JatePress, 2010) és az *Iconology of Law and Order* (JatePress, 2012) című tanulmányköteteknek. Jelenleg Lewis Carroll Alice-regényeinek posztmodern adaptációiról ír könyvet. E-mail: akerchy@gmail.com

Mészáros Zsolt PhD hallgató az ELTE-BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájában. Disszertációjának témája a Wohl-nővérek irodalmi munkássága. Kutatási területe a 19-20. századi női szerzők és gender-tanulmányok. Ebben a témakörben rendszeresen publikál és ad elő konferenciákon. Zsáányi

Edittel és Diera Bernadettel közösen állították össze a 20. század első felének magyar női szerzőinek [bibliográfiáját](#) (*Új Magyar Irodalomtörténet*, NKFP 5/0113). E-mail: meszzso@gmail.com

Molnár Csilla egyetemi docens Sopronban a Nyugat-magyarországi Egyetem Társadalom- Szociális és Kommunikációtudományok Intézetében. PhD-fokozatát 2011-ben védte meg a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájában. Kutatási területei: határkutatás, regionalitás és narratív identitás összefüggései, illetve a kommunikáció gender aspektusai. 2006 óta vesz részt rendszeresen előadóként a szegedi Nyelv, Ideológia, Média konferenciákon. Tanulmányai jelentek meg a *Regio*, *Valóság*, *Partitúra*, *Világosság*, *Magyar Filozófiai Szemle*, *Média*, *Kommunikáció*, *Gazdaság*, és *Iskolakultúra* folyóiratokban. E-mail: molnarczilla@hotmail.com

Paksi Veronika tudományos segédmunkatárs és tudományos titkár az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében; a Magyar Szociológiai Társaság titkára, a *Kultúra és Közösség* című periodika szerkesztője. 2010 óta PhD hallgató a Budapesti Corvinus Egyetemen. Jelenleg gyermekét neveli otthon szülési szabadságon. Fő kutatási területe a családszociológia, társadalmi nemi szerepek, gyermekvállalás, magánélet és munka összeegyeztetése. PhD dolgozatának témája a fiatal nő kutatók munka/tanulás és családi életének összeegyeztetése. Publikációi főként a *Szociológiai Szemlében*, a *Kultúra és Közösségben*, a *Magyar Tudományban*, illetve az Európai Társadalomtudományi Elemzések (EUTE) (European Social Survey [ESS]) tanulmányköteteiben jelentek meg. E-mail: paksiv@socio.mta.hu

Szekeres Valéria docens az Óbudai Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézetében. PhD fokozatát a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén védte meg 2000-ben Japánban, a Tohoku Egyetemen. Két évig vendégtanárként dolgozott a Tezukayama Gakuin Egyetemen Japánban. Kutatási területe a gender költségvetés, illetve a közgazdaságtan gender szempontú vizsgálata. Publikációi az *Economic Research Annual* (Japán), a *Külgazdaság*, és az *Acta Oeconomica* folyóiratokban jelentek meg. 2011 óta egy gender alprojektet vezet (TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0020), amelynek célja a műszaki területre jelentkező hallgatónők számának növelése. Legutóbbi publikációi ezzel a témával foglalkoznak, köztük a Takács Erzsébettel és Vicsek Lillával közösen megjelentetett "Barriers inhibiting girls to apply to technology academic programmes – Results from a Hungarian focus group study", in *Proceedings of the 8th International Conference on Education*, Samos,

Greece (ISBN: 978-618-5009-05-2) E-mail: szekeres.valeria@kgk.uni-obuda.hu

Takács Erzsébet az ELTE Társadalomtudományi Karán tudományos munkatársként, a Debreceni Egyetemen segédmunkatársként tanít. Az ELTE-n és a párizsi École des Hautes Études-on 2008-ban doktori fokozatot szerzett szociológiából. Disszertációja az interdiszciplinaritással, a történelem és szociológia viszonyával foglalkozik. A *Modern Szociológiai Paradigmák* című OTKA kutatás résztvevője. Aktuális kutatási területe a modernitás-elméletek, illetve ezek magyarországi társadalmi adaptálhatóságának vizsgálata, a gender szerepének vizsgálata a felsőoktatás területén. Több társadalmi alapkutatási, fókuszcsoportos vizsgálat moderátora, elemzője. Írásai a *Buksz*, a *Korall*, a *Replika*, a *Századvég*, a *Szociológiai Szemle* hasábjain jelentek meg. Doktori értekezése *Közös kaland? A szociológia és a történelem (tudomány) viszonya a XX. századi Franciaországban. A durkheimi paradigma problematikája* címmel jelent (Budapest: Equinter, 2010.) Legfrissebb kutatásához kapcsolódóan a *Replika* (2012. 79.) tematikus számát társszerkesztette *Individuumszociológiák* címmel (Szépe Andrással). E-mail: zsoki.takacs@gmail.com.

Louise O. Vasvári, PhD fokozatát a University of California, Berkeley egyetemen szerezte, jelenleg az Összehasonlító Irodalom és Nyelvészet Professzor Emeritája a New York-i Stony Brook Egyetemen. 2000 óta a New York University Nyelvészeti Tanszékén is tanít feminista nyelvészetet. Tagja a Széprók Társaságának, az 'TNT, Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoportnak, valamint Szerkesztője az *AHEA: The Journal of the American Hungarian Educators' Association* e-folyóiratnak, ami angol nyelven közöl tanulmányokat a magyar kultúratudományok területén. Fő kutatási területe a középkori és premodern irodalom, ahol a kanonizált műfajok és a szóbeli hagyományok kölcsönhatásait tanulmányozza. Ezenkívül történeti nyelvészetet, szociolingvisztikát, fordításelméletet, holokauszt-tudományokat is tanít és kutat, mindegyiket a társadalmi nemek elméletének szemszögéből, az összehasonlító kultúratudomány tágabb kontextusába ágyazottan. Publikációi angol, spanyol és magyar nyelven jelentek meg. Az utóbbi évek fontos munkái a Louise Haywooddal közösen szerkesztett *A Companion to the "Libro de Buen Amor"* (Tamesis Books, 2004) és a Steven Tötösyvel közösen szerkesztett három kötet, *Imre Kertész and Holocaust Literature* (2005), *Comparative Central European Holocaust Studies* (2009), *Comparative Central European Cultural Studies* (2011) (mindhárom a Purdue University Pressnél). Jelenleg a női holokausztmemoárok témáján dolgozik tovább, kiterjesztve a kutatást az auschwitz (férfi és női) raborvosok visszaemlékezéseire, és

azoknak a magyar nőknek a memoárjaira, akik Magyarországon vagy a környező országokban éltek a kommunizmus alatt. E-mail: lvasvari@pipeline.com

Vicsek Lilla a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetének docense. PhD disszertációját 2004-ben a Corvinus Egyetemen védte meg szociológiából, disszertációjában a magyar lakosság bizonytalanságérzetét vizsgálta fókuszcsoporthoz és reprezentatív kérdőíves felméréssel. 2008-2011-ben Bolyai ösztöndíjas. 2013-ban a *Szociológiai Szemle* főszerkesztője. Főbb kutatási területei a nemek kultúrája a szervezetekben, a férfi és női vezetők megítélése, fókuszcsoporthoz módszertana, valamint a természettudományok és technológiák társadalmi aspektusai. 2006-ban jelenet meg *Fókuszcsoporthoz* című módszertani monográfiája (Budapest: Osiris). Rendszeresen publikál nemzetközi folyóiratokban. Írásai a következő folyóiratokban jelentek meg: *Gender in Management: An International Journal*, *International Journal of Qualitative Methods*, *The Qualitative Report*, *New Genetics and Society*, *Science Communication*, *PLoS ONE*. E-mail: lilla.vicsek@uni-corvinus.hu.

ARTICLE ABSTRACTS IN ENGLISH

THE MOST VALUABLE ASSET IN THE HUMAN BEING... THAT IS WOMEN

Traffic in Women: Prostitution and the Economy

Anna Betlen

MONA, Budapest

This time we are not going to discuss prostitution in terms of ethics, health, social welfare or crime but in terms of its political economy. Although we do not deny the relevance of the other approaches, we sense the debate on prostitution has been caught in a deadlock for decades. Is it voluntary or forced labor; work or slavery; degrading or elevating; to be legalized or forbidden; extremely dangerous, or just as much as any other forms of activity; is it right or not at all...These dilemmas (and many others) are important to address but this time let's move on and say something different. Let's consider the function of unequal gender relations (and their unequal social-geographical distribution) in the transformation of prostitution into a global economy. Let's look into and explore with the help of a particular example the function of prostitution (more exactly, that of the sex industry, comprising prostitution, pornography, and human trafficking) in the production, maintenance and increase of unequal relations between men and women, the rich and the poor, the population of the developed and underdeveloped countries, territories and regions, the majority and minorities, etc. Finally, for a summary, let's ask the question: In addition to the immediate profit and pleasure, whose interest does this human being, that is, the woman in the title, serve?

MENSTRUATING FATHERS AND WOMEN OF COLD WAR: TRANSGRESSIVE MASCULINITIES IN DANILO KIŠ'S WORKS

John K. Cox

North Dakota State University

The Serbian-Yugoslav-Jewish writer Danilo Kiš (1935-1989) is famous for his novels and short stories exploring the sufferings of victims of fascism

and communism. Many of his writings are autobiographical and set at least in part in Hungary. His fictional world is polyphonic but employs mostly male protagonists, so there is ample material for the study of masculinity. In some of his works, such as the novella "Jurij Golec" and the poem "The Wedding Guests," he makes use of rather traditional conceptions of masculinity and femininity. Other works, such as the story "The Lute and the Scars," show a mixture of traditional and nontraditional conceptions, while the novel *Hourglass*, Kiš's masterpiece, is the best example of a nontraditional, transgressive portrayal of masculinity. Another bold departure from the traditional masculine domain is found in the last major creative work of Kiš's career, a television documentary from 1989. In *Bare Life*, two Serbian Jewish women, now Israelis, tell their stories as victims, survivors, and accusers of the two infernal systems, Nazism and Communism, that Kiš spent his life equating. Ultimately the transgressive use of gender stereotypes seems to be just one of the many tools that Kiš uses to open the door to the exploration of the lethal otherness that left so many people condemned in the ideological dictatorships of the 20th century.

PATERNAL INITIATION INTO THE WRITTEN WORLD, OR GENDER STEREOTYPES IN COMPULSORY READINGS IN THE HUNGARIAN PRIMARY SCHOOL CURRICULUM

Annamária Hódosy

University of Szeged

The compulsory literary works in the lower four grades of Hungarian primary education are usually recognized as emotionally moving and morally uplifting. However, their merits are questionable from the perspective of the gender roles they construct as ideals for their young readers, who are so impressionable at this young age. The novels in question – *Kincskereső* *Kisködmön* by the Hungarian writer Ferenc Móra, *Bambi* by Felix Salten, and Erich Kästner's *Emil and the Detectives* and *The two Lottis* – are firmly positioned in the patriarchal canon of the early 20th century. The heroes are usually boys, while the girls, if there are any among the characters, prepare to be able to fulfill their future roles of taking care of the (physical or emotional) demands of boys/men. It seems that the only positive position for women is that of the mother who clings to her (boy-)child and sacrifices herself for him while her love often becomes a burden on the growing son

when he strives for his (expected) independence. The girls/women who are interested in non-traditional female roles are presented as unfeminine, unnatural and unworthy of attention. These common themes in these literary works are dangerous as compulsory readings for young readers, who are still too immature to develop a critical stance towards these stereotypical views.

UNIVERSITY GENRE-PAINTINGS (ÉLETKÉPEK) – PETTY HUNGARIAN PATRIARCHY

Mária Joó

Eötvös Loránd University

This time I do not wish to ascend to the theoretical heights of phallogocentrism but descend to the actual university campus. I would like to discuss the institutional practices of the Hungarian Academe from the perspective of the female professor. Writing in the guise of a quasi anthropologist I aim to identify the more or less automatic and unintended reproduction of technologies of masculine power in the everyday practices of university life. While I am going to draw on decades of my own lived experience as a philosopher, I will support my personal observations by statistics, and I trust that many readers will recognize their own experiences, as well. , Although today in Hungary the majority of graduates from universities and colleges are women (53%), the academic hierarchical distinctions between men and women are still maintained. I will look at my own experiences as illustrations of typical acts of cross-sex communication and the corresponding character types as enactments of Bourdieu's habitus (Bourdieu 2000, 46-47). Ultimately I want to underscore the few existing positive practices, challenging the dominant masculine practice relative to the existing theories that are already translated to Hungarian.

THE FANTASY OF „MANLY” DISABILITY. ATYPICAL EMBODIMENTS OF ALTERNATIVE MASCULINITIES IN CONTEMPORARY POPULAR VISUAL CULTURE

Anna Kérchy

University of Szeged

This essay explores representations of the disabled male body in today's popular visual media. Its focus is on whether and how the "potently vulnerable" embodiments cherished by normative fan communities' fantasies can personify alternative masculinities that reject hegemonic gender hierarchies. The ultimate concern is to see if they allow for a greater degree of imaginative, erotic agency for female spectators. These masculinities are specific in that they let male viewers intimately relate to a non-domineering, imperfectly re-embodied, demythologized mode of manliness. The complex negotiation of naturalized interconnections of engendered and dis/abled bodily identities along with daring associations of virility with weakness and vulnerability coincides with an attempt to undo oppressive patriarchal power relations. However, the examples – primarily taken from the popular television series *House M.D.*, *The Big Bang Theory*, *Game of Thrones* and the related fan(fictional) reactions to each of these programs – also demonstrate that the deviation from the normative bodily ideal is only possible within the relative frames of the ideological regime of ableism.

THE ENCOUNTER OF THE FROCK-COAT AND THE BODICE BY THE DRESSING-TABLE, OR THE VISUAL CONSTRUCTEDNESS OF MASCULINITY AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Zsolt Mészáros

Eötvös Loránd University

In my article I wish to disclose the toilette-secrets of the nineteenth century Hungarian gentleman. My intention is not to embarrass him, following some voyeuristic instincts, but to be able to observe the making of the man of breeding, literally 'of a decent house'. Beauvoir's famous statement, "One is not born but made to be a woman" can equally be applied to the other gender. Therefore I am exploring the elements of "masculine" appearance, with a particular focus on the relationship between fashion (clothes, make-up) and the masculine body. The data for my analysis includes descriptions of men's clothes, articles and advice columns in contemporary Hungarian men's fashion magazines (*Férfi divatlap*, *Férfi divat*) as well as their literary representations in some Hungarian novels at the time (by Ferenc Herczeg, Gyula Reviczky, Stefánia Wohl).

THE MAN AND *HVG* ('WEEKLY WORLD ECONOMY')

Csilla Molnár

University of Western Hungary

Today – as a result of feminist research since the 1990s neither femininity, nor masculinity can be interpreted as a monolithical, stable category of identity.– hence, we cannot argue for an obvious causal relationship between manhood, masculinity and patriarchy, but for a flexible and contradictory masculinity at any particular moment and place. My choice of topic was motivated by the recognition that in this uneven space of (male) identity I can choose among various contradictory sites of (self)representation. My article examines the issues of the past two years of the Hungarian periodical, *HVG* (*Heti Világgazdaság*/‘Weekly World Economy’) and comes to the conclusion that those articles in these issues which deal with.. various aspects of manhood, can be read as an attempt at interpreting “the crisis of masculinity,” mainly attempting to legitimize their claim to the existence of such a crisis by drawing on natural scientific and medical discourses, which seek to stress the “exact nature” of the relevant science. Against this discursive background, I look at the representation of the successful upper middle-class man in the “Portrait” column. The particular media product I have selected – seen as the weekly periodical preferred by the middle class – can justify my claim on a *pars pro toto* basis that any claim made about men will be considered “serious” (mainly by the majority male readers) if it sounds “exact and scientific”. Therefore the publication of these articles reflects a certain stance, viewpoint of the editorial board that seems to be shared by the targeted readers.

OH MY! FOR A GIRL, YOU...? – GENDER CULTURES IN ENGINEERING DEPARTMENTS IN AN INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION FROM THE PRESPECTIVE OF THE FEMALE STUDENTS

Valéria Szekeres – Erzsébet Takács – Lilla Vicsek

University of Óbuda – Eötvös Loránd University – Corvinus University

Given that there is a shortage of engineers and IT professionals in some segments of the Hungarian labor market, it is an important strategic objective to increase the number of secondary school students who opt for technology programs as their first choice when applying for university

programs. One way to achieve this aim is to persuade more young women to apply for programs in these fields, where they are still extremely underrepresented. Our research explores some elements of the gender culture at the faculties of technology of a Hungarian university, drawing on Brigitte Liebig's model. We compared the organizational elements of the gender culture with the situation outside of the organization. The data we analyze was elicited in focus group discussions with female students of the electronic, mechanical engineering, and IT faculties. The results show that the female students in the research have met almost the same doubts concerning their professional ambitions within the organization as outside of it. On the other hand, Many female students also felt that in the organization they had experienced several advantages of being a woman, such as greater attention and greater extent of helpfulness from professors, although in some cases this attention was combined with an attitude from the professors that implied the female students would be less successful in the completion of the required tasks.
